

М.Имомназаров

МУМТОЗ ФОРС
АДАБИЁТИ

Тошкент - 2011

[illegible]

Урду адабиёти фани магистратура ўқув режасидаги танлов
фанлдардан бўлиб, у Ҳиндистонга ислом дини кириб келиши
натижасида шаклланган мусулмон адабиёти ва унинг ривожига ҳақида
маълумотлар беради.

Масъул муҳаррир:

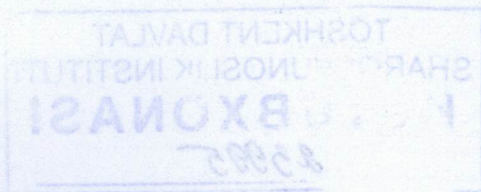
Сотиболдиева С. Тошкент давлат шарқшунослик институти
“Хорижий шарқ мамлакатлари адабиёти” кафедраси доценти,
фил.ф.н.

Тақризчилар:

Ходжаева Т.А. – Тошкент давлат шарқшунослик институти
“Жанубий Осиё тиллари” кафедраси доценти, фил.ф.н.

Файзуллаев А. Жаҳон адабиёти журнали муҳаррири.

Мазкур ўқув қўлланма Тошкент давлат шарқшунослик институти
Ўқув-услубий кенгашида кўриб чиқилган ва нашрга тавсия қилинган
(23 декабрь 2011 йилдаги 3- сонли баённома)

©Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2011

МУНДАРИЖА

Кириш.....	4
1-дарс.....	5
2-дарс. Исломгача эроний тиллардаги адабиёт ва.....	14
унинг ўзига хос жиҳатлари.....	14
3-дарс. Ислом минтақа адабиёти ривожланишининг.....	40
биринчи даври. Форс тилидаги мумтоз шеърятнинг шаклланиши ва илк ривожига.....	40
4-дарс. Фирдавсий ва унинг “Шоҳнома” асари.....	63
5-дарс. ИСЛОМ МИНТАҚА АДАБИЁТИ РИВОЖИНИНГ.....	98
ИККИНЧИ ДАВРИ. ТАСАВВУФИЙ-ИРФОНИЙ АДАБИЁТНИНГ ЮКСАЛИШИ.....	98
6-дарс. ИСЛОМ МИНТАҚА АДАБИЁТИ РИВОЖИНИНГ УЧИНЧИ ДАВРИ. “МАЖОЗ ТАРИҚИ”.....	130

Кириш

*Волийи мулки тариқат гар Низомийдур манга,
Манзили маънига Хизри роҳ Жомийдур манга.*

*Хотиримга Хисравидин ҳар замон шўре етиб,
Банда давроннинг бори ширин каломидур манга.*

*Пири Ансорий сўзидин чошни нутқум топиб,
Сўзда ҳосил шарбати юҳъйил-изомийдур манга.*

*Ҳофиз Шероз лутфидин тараққийлар топиб,
Жилвагоҳ аҳли тасаввуфнинг мақомидур манга.*

*Юзима Аттор ҳар лаҳза дўкони файз очиб,
Доим андин атрпарвар жон машомидур манга.*

*Файзи Фирдавсий гаҳи кўнглим очибдур бийддек,
Гоҳ Хоқоний футуҳининг паёмидур манга.*

*Гоҳ табъим Анварий нури била равшан бўлуб,
Гоҳ Саъдий жомининг файзи мудомидур манга.*

*Топибон ишқи Ироқийдин замирим нашъайи,
Ҳосил, аҳли ишқнинг шўри тамомийдур манга.*

*Нусхаи таъйид Бедилдин топиб файзи суҳан,
Маъни ичра номаи иқболи томийдур манга.*

*Қилса ҳосид дахли бежо сўз аро йўқтур ғамим,
Ким бу маънида Навоий руҳи ҳомийдур манга.*

*Тонг эмас, Мунис, агар бўлсам киромий қадрким,
Устоди зоҳиру ботин Киромийдур манга.*

Шермуҳаммад Мунис

1-дарс.

1. Ижтимоий ҳаёт, маънавият, адабиёт.

Бугунги кунда “жаҳон илми” деганда назарий жиҳатдан кўпроқ Европа минтақасида шаклланган илмий андазалар тасаввур этиладиган бўлган. Аслида Ер юзининг турли минтақаларида (масалан, Жанубий Осиё ёки Ҳиндистон яримороли минтақаси, қадим Хитой маданияти таъсирида шаклланган Узоқ Шарқ минтақаси, XV-XIX асрлар мобайнида Америка, Австралия ва бошқа ўлкаларга ёйилган Европа минтақа маданияти ва ҳ.к.) минг йиллар давомида шаклланган турли минтақа маданиятлари мавжуд бўлиб, улар бошқа минтақалар билан турли даражада ҳамкорликка киришган мустақил ва залворли маданият тизимларини ҳосил қилган ва шунга яраша ўз мустақил илмий андазаларига эгадир. Масалага жиддий ёндашадиган бўлсак, табиий ва аниқ фанлар, шунингдек, техника фанларида бундай минтақавий андазаларнинг ўзаро фарқлари кўпроқ тарихий аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Аммо турли ижтимоий фанлар назариясини шакллантиришда бундай ўзига хосликлар бениҳоя жиддий аҳамият касб этади. Сабаби, табиий фанлардан фарқли ўлароқ, ижтимоий фанлар нақлий (яъни, ажодлар меросига таянувчи) ва ақлий (яъни, мантикий изчилликка таянувчи) илмлар уйғунлигига ва тарихий шаклланган анъаналарга асосланади. Шу сабабли, масалан, Европа минтақаси халқлари тарихан босиб ўтган турли цивилизация босқичлари асосида чиқарилган назарий хулосаларни асло бошқа минтақалар тарихий такомилига кўр-кўрона қўллаб бўлмайди. Адабиётшунослик, ахлоқшунослик каби муайян минтақа ижтимоий ҳаёти билан бевосита боғлиқ бўлган фанларда ҳам бундай ёндошувлар воқеликка мувофиқ илмий хулосаларга олиб келмаслиги ўз-ўзидан равшан. Афсуски, то ҳозиргача бизнинг зиёлиларимиз орасидаги ижтимоий фанлар вакилларининг аксарияти бу муҳим масалага етарли эътибор қаратаётганлари йўқ.

Муаммони қисқа ифодаладиган бўлсак, “**жаҳон маданияти**” тушунчаси турли ўлка ва минтақаларнинг ўзига хос маданиятлари мажмуидан иборат бўлиб, мавҳум бир шаклдаги умуминсоний маданият ҳаётда асли мавжуд эмас. Инсоният тарихий тараққиёти жараёнида аввал муайян кичик жамоалар доирасида шаклланган маданият унсурлари бора-бора кенгрок миқёс касб этиб, турли элат ва миллатлар, минтақалар маданияти даражасига кўтарилиб борган ва ниҳоят Янги даврга келиб яхлит бир воқелик сифатида идрок этила

бошлади. Бу ҳолатни шартли чизма шаклида қуйидагича тасвирлаш мумкин:

1-чизма. ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА ТУРЛИ ХАЛҚЛАР МАЪНАВИЯТЛАРИНИНГ ЎЗАРО НИСБАТИ

(Ушбу чизма мураккаб воқеликни шартли равишда акс эттиради. Чунки, барча халқлар ва минтақалар маънавияти ўзига хос бўлиб, уларнинг барчасини бир чизмада акс эттириш имконияти йўқ.)

Ўзбекистон миллий мустақиллиikka эришган дастлабки кунлардан эътиборан Президент Ислоҳ Каримовнинг қатор нутқ ва алоҳида асарларида бу масалага махсус тўхталиб, миллий маънавиятимиз анъаналарига таянган ҳолда ижтимоий фанлар назариясини шакллантиришнинг ўзига хос умулметодологик асосларини олға сурмоқда. Бу асослар, айниқса, унинг “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” китобида ёрқин ифодасини топган¹. Биз

¹ Ислоҳ Каримовнинг “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” китоби ва бошқа асарларида ушбу мавзуда баён қилган мулоҳазалари бўйича батафсил маълумот олиш учун қаранг: Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар.Т., “Шарк”, 1998, с.46-60; Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. Т., ТИУ нашриёти, 2001, с.16-30; Имомназаров М., Саидов У. Миллий таракқиётимизнинг маънавий-ахлоқий асослари. Т., “Академия”, 2005, с.3-16;

Президентнинг шу ва бошқа асарларида баён қилинган фикрларни умумлаштирган ҳолда қуйидаги соддалаштирилган хулоса-тизимларни келтирамиз:

2-жадвал. ИЖТИМОИЙ ФАНЛАР НАЗАРИЯСИНИ МИЛЛИЙ ЗАМИНДА ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ УМУММЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

(Президент Ислоҳ Каримов асарлари асосида)

а) кўп қутбли дунё

(Бу қонда Тавҳид ҳақиқатининг моҳиятидан келиб чиқади ва маънавий меросимизда аллақачон эътироф этилгандир)

б) инсон – дунё меҳвари

(Чунки инсон кўнгли Ҳақнинг мазҳаргоҳидир)

в) иқтисод, сиёсат, маънавият: инсон ва жамият ҳаётида уларнинг ўзаро уйғунлиги зарурати

3-жадвал. ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ҲАЁТИНИНГ УЧ СОҲАСИ (ёки Инсон фаолиятининг уч йўналиши)

Иқтисод

(Инсоннинг моддий воқелик (атроф-табиат) билан амалий муносабати)

сиёсат

(Ҳар бир инсоннинг ўзга инсонлар билан бевосита муносабатлари)

маънавият

(Инсоннинг Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига муносабати)

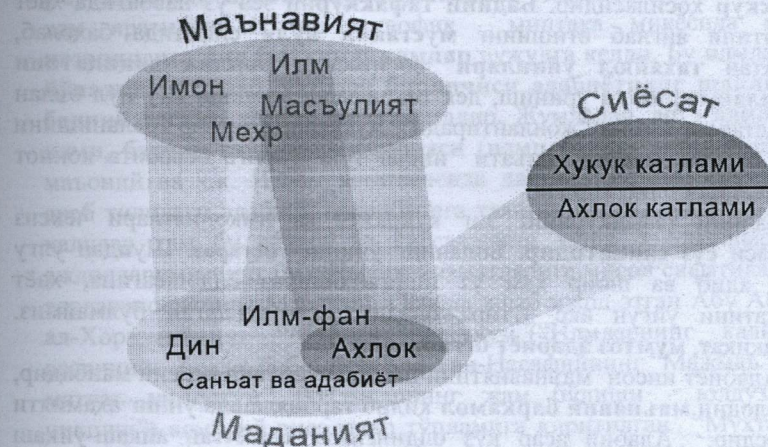
Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз асослари (лотин ёзувида) Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006, с.14-27.

(Ушбу соҳалар инсоннинг Борлиқ билан турлича мустақил муносабатларига оид бўлиб, улардан ҳар бирининг манбаси ҳам, мақсади ҳам алоҳидадир)

Юқоридаги жадвалда **маънавият**нинг инсон ва жамият ҳаётининг асосий соҳаларидан бири сифатидаги таърифи келтирилган. Аслида **маънавият**нинг ҳақиқий маскани ва макони инсон калбидир. Буюк аждодларимиз таърифига кўра маънавият - **ҳар бир инсоннинг кўнгил кўзгусида олий Ҳақиқат нурининг аксе этиши** бўлиб, бу таъриф моҳиятан **Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунликни** англатади. Маънавият – ўз мазмунига кўра кўп қиррали мураккаб ботиний ҳодиса бўлиб, шу маънода Президентимиз уни *“Инсоннинг, Халқнинг, Жамиятнинг, Давлатнинг куч-қудрати”*, *“инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, унинг ички оламини бойиладиган, иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч”* деб улуғлайди. Бу таърифлардан келиб чиққан ҳолда маънавиятни инсоннинг ўз моҳияти олдидаги масъуллиги, ўзлигини англаши деб ҳам айтиш мумкин. Инсоннинг Борлиқ абадиятига дахлдорлиги айтиш унинг маънавияти туфайлидир. Жаҳон мумтоз адабиёти намояндалари яратиб қолдирган ўлмас маънавий мерос бунинг ёрқин далили бўла олади.

Жаҳон илмида **иктисод** ва **сиёсат** соҳаларига оид муаммолар назарий жиҳатдан ҳар томонлама ўрганилган бўлса-да, инсон ва жамият ҳаётидаги асосий соҳанинг бири бўлган **маънавият** яхлит ҳодиса сифатида назарий тадқиқ мавзуси бўлмаган. Унинг ўрнига **маънавиятга** нисбатан иккиламчи ҳодиса бўлган **маданият** ва унинг (яъни **маданиятнинг**) таркибий қисми бўлмиш **ахлоқ** ҳодисаларини алоҳида-алоҳида олиб ўрганишга катта эътибор қаратилган. Аслида эса бу ҳодисаларнинг ўзаро нисбати бошқачароқдир. Қуйида **маънавият, маданият, ахлоқ ва сиёсат** ҳодисаларининг ўзаро ҳақиқий нисбатини соддалаштириб ифодаловчи чизмани келтирамыз:

4-чизма. МАЪНАВИЯТ, МАДАНИЯТ ВА СИЁСАТНИНГ ЎЗАРО НИСБАТИ

(Чизмадан кўриниб турипти-ки, **санъат ва адабиёт** шаклан **маданиятга** тегишли бўлиб, унинг мазмунида **маънавий қадриятлар** ўз аксини топади.)

2. Адабиёт нима?

Унинг моҳияти ва инсон ҳаётига таъсири.

Ҳозирги замон Европа адабиётшунослиги асосан адабиётнинг шаклий жиҳатларини ўрганишга эътибор қаратиб келмоқда. Шўролар даврида эса адабиётга ҳукмрон мафкура тарғиботининг оддий бир воситаси сифатида қараб, унинг асл моҳияти назардан четда қолди. Қолбуки аслида ҳақиқий санъат ва бадиий адабиёт **Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг мустақил йўналиши** бўлиб, бевосита **инсон маънавий камолотини таъминлашга хизмат қилади**, бу соҳага бирор-бир фалсафий ёки мафкуравий тизимнинг ёрдамчи воситаси сифатида қараш эса унинг асл моҳиятини камситишга олиб келади.

Бола ўйнайди. **Ўйин** - Борлиқ ҳақиқатини амалий англаб етиш – ўзлаштиришнинг илк кўриниши. Ёш бола Борлиқни англаб етиш учун ҳаётий жараёнларни ўйинда **моделлаштиради**.

Санъат, жумладан, бадий адабиёт, юқоридаги чизмада ҳам акс этганидек, миллий маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, бадий тафаккур ҳосиласидир. Бадий тафаккурни эса ўз навбатида ҳаёт моҳиятини англаб етишнинг мустақил йўли сифатида баҳолаб, моҳиятан тахайюл ўйинлари² воситасида Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришга уриниш, дея таърифлаш мумкин. Шу йўл билан ҳайкалтарош тошни “жонлантиради”, мусаввир ранглар товланишини ишга солади, мусиқа санъати инсон туйғуларига бевосита коинот уйғунлигини олиб киради.

Бадий тафаккурнинг энг қудратли ва имкониятлари чексиз воситаси сўз санъатидир. Боланинг ўйини - беғараз. Шундан улғу олиб, адиб ва шоир ҳам ўз ишига беғараз ёндошагина, ҳаёт ҳақиқатини уйғун акс эттира олади, десак адашган бўлмаймиз. Дарҳақиқат, мумтоз адабиёт беғараздир.

Адабиёт инсон маънавиятини шакллантирувчи асосий манбадир, ёш авлодни маънавий баркамол қилиб тарбиялашда унинг аҳамияти беқиёсдир. Адабий асар кўз олдингизда кечаётган айқаш-уйқаш ҳодисалар гирдобини маълум тизимга келтириб, ундан сизнинг кўзингизга, онгингизга маъно, мазмун чиқариб беради. Бадий асар етти яшардан етмиш яшаргача ҳаммага тушунарли, ҳамма ҳам ундан ўз фаҳм-фаросатига лойиқ бир ҳисса чиқара олади. Шу сабабли адабиёт - ибрат мактаби, меҳр парваришидир. Мумтоз адабиёт Борлиқ ҳақиқатининг ботиний жиҳатини зоҳирий тимсоллар воситасида мажозий баён этиш қудратига эга. Ана шу хислати туфайли у инсон руҳини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштиришга ёрдам берувчи асосий воситалардан бири ҳисобланади.

3. Ислом минтақа адабиётшунослигининг назарий асослари

Ер юзида турли алоҳида минтақа маданиятлари мавжудлиги ва уларнинг ҳар бири ўз мустақил илмий мезонлари ва андазаларига эга эканлигини юқорида кайд этиб ўтдик. Бу мезон ва андазалар ўша минтақа халқларининг неча мингйиллик тарихий тажрибалари асосида, узоқ муддатли маънавий тақомили жараёнида шаклланади. Жумладан, ислом минтақа маданияти таркибига кирувчи турли

² “Имагинация” (русча “воображение”, Форобий ва Ибн Синолар фалсафасида “тахайюл”) асотир тафаккур, фалсафий ва бадий тафаккурнинг Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш ва ифодалашдаги асосий восита эканлиги таниқли рус олими Я. Голосовкернинг “Логика мифа” китобида ишонарли исбот қилиб берилган.

халқлар адабиётларининг исломгача ва ислом дини кенг ёйилгандан кейинги даврдаги ўзаро яқин ҳамкорликда ривожланиши мобайнида умумминтақа адабиётшунос-лигининг ўзига хос назарий асослари ҳам яратилди. Шунга мувофиқ минтақа микёсида адабиёт назариясига оид бир қатор илмлар вужудга келди. Бу илмлар икки йўналишда бўлиб, улардан биринчиси адабиётнинг шакли, яъни бадий тасвир воситаларига оиддир. Жумладан, аруз илми, қофия илми, бадий санъатлар назарияси (илми бадеъ), илми баён, илми маъоний ва ҳ.к. Ислом минтақасида дастлаб бу илм йўналишлари араб тилидаги адабиёт тажрибасига таянган бўлса, кўп ўтмай бошқа халқлар ҳам бу соҳага ўз ҳиссаларини қўша бошладилар. Буюк аждоқларимизнинг бу соҳадаги хизматларига мисол сифатида X - XV асрлар мобайнида Марказий Осиёда яшаб ижод этган Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотих ал-улум” (“Илмларнинг калитлари”) асарининг махсус боби, Абу Хафс ан-Насафийнинг “Мажмаъ ул-улум матлаъ ун-нуҷум” (“Илмларнинг жам бўлиши - юлдузларнинг чиқиши”) комусий рисоалар тўпламига киритилган “Мухтасар ал-аруз ала усул ал-маъруз”, Абул Ҳасан Наср ал-Марғилонийнинг “Маҳосин ал-калом”, хоразмлик аллома Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадоийк ас-сехр фи дақойиқ уш-шеър”, Маҳмуд аз-Замахшарийнинг “Ал-кустос фил аруз”, Юсуф ас-Саккокийнинг “Мифтоҳ ул-улум”, Аҳмад Тарозийнинг Мирзо Улуғбек замонида туркий тилда яратилган “Фунун ал-балоға” асарларини, Навоий ва Бобурнинг арузга оид рисоаларини эслаб ўтиш мумкин.

Адабиёт назариясининг иккинчи муҳим йўналиши бадий адабиётнинг мазмуний жиҳати, яъни бадий тафаккур қонун-қоидаларига алоқадор бўлиб, бадий ижод тариқи (методи) масаласи ушбу йўналишнинг бош мавзусидир.

Янги даврда Европа адабиётида барокко, классицизм, романтизм, реализм номлари билан аталувчи ҳодисалар пайдо бўлди. Тадқиқотчилар бундай ҳодисаларни адабий йўналиш ёки оқим (“литературное направление или течение”) деб атадилар ва кейинчалик (аниқроғи, XX аср бошларида) шунинг асосида ижодий ёки бадий метод (творческий или художественный метод) назарияси шакллантирилди.

Қадим юнонларнинг фалсафасини чуқур ўрганган аждоқимиз Абу Наср Форобий (873-950) ўз ижодида ушбу муаммога ҳам махсус тўхталиб, “Шеър санъати қонунлари ҳақида рисола” (Рисола фи қавонин синоъат аш-шеър) ва “Шеърят ҳақида” (Китоб аш-шеър) асарларини яратди. Бу рисоаларда Аристотель асарларида

ишлатилган “мимезис” (табиатга таклид) ва “имагинация” тушунчаларини араб тилига “муҳокот” ва “тахайюл” атамалари билан таржима қилиб, бадий тафаккурнинг асос унсурларини ислом минтақа илмида илк мартаба мантикий изохлаб берди. XI асрга келиб Абу Қохир ал-Жўржоний (вафоти 1078 йил) Куръони карим оятларининг юксак бадий қудратини илмий таҳлил асосида далиллаб беришга бағишланган “Далойил ул-эъжоз” ва “Асрор ул-балоға” асарларида мутлақо ўзига хос бадий тимсол назариясини кашф этди. XIII аср охири - XIV бошларида Амир Хусрав Дехлавий (1253-1325) ўзининг “Расоил ул-эъжоз” ва бошқа асарларида ушбу муаммоларнинг янгича ечимларини берди. Ва ниҳоят, XV аср охирида Алишер Навоий ўзига 8 аср давомида минтақа миқёсида кенг ривожланиб борган бадий тафаккур илмини янада юксак назарий умумлашмалар даражасига кўтариб, жаҳон маънавияти тақомилига ўзининг мустақил босқич даражасидаги кашфиётини олиб кирди.

Қадим юнон тилида “методос” нима маънони билдирса, IX- XV асрлар ислом минтақа маданиятининг илмий атамалар тили бўлмиш араб тилида “тариқ” сўзи ҳам худди шу маънони, яъни “йўл”, “Борлиқни англаб етиш ва акс эттиришнинг ўзига хос йўли” маъносини англатар эди. Алишер Навоий ушбу атамадан ижодий фойдаланиб, ислом минтақа адабиётида “ҳақиқат тариқи” ва “мажоз тариқи” деб аталмиш икки адабий йўналиш ва бадий ижод тариқи мавжудлигини кашф этди ва уларнинг ҳар бирини қисқача таърифлаб, XII-XV асрларда яшаб форсий ва туркий тилларда ижод этган улуғ шоирларнинг қайси бири қайси йўналишга мансуб эканлигини аниқ кўрсатиб берди. Шундай қилиб, бадий ижодга Борлиқ моҳиятини идрок этиш ва ижодий акслантиришнинг алоҳида бир йўналиши сифатида онгли ёндошув ислом минтақасида Европадан бирнеча аср илгари мукамал шаклланди³.

Алишер Навоий ўз умрининг охирида (1500 йилда) ёзиб қолдирган “Маҳбуб ул-қулуб” рисоласидаги ушбу масалага оид назарий мулоҳазаларни кейинроқ ислом минтақа адабиётининг ривожланиш даврлари ҳақида гапирилганда батафсил келтириб ўтамиз.

³ Афсуски, XX асрда Алишер Навоий ижодини ўрганиш масаласида улкан ютуқларни қўлга киритган аллома навоийшуносларимиз шўролар даври мафкурвий қолиплари доирасидан чиқиб имкониятларидан маҳрум қилинганликлари туфайли ушбу масалага етарли эътибор ажрата олмадилар.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Бугунги кундаги Европа адабиётшунослик илмининг асосий камчилиги нимада?
2. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг қайси асарларида ижтимоий фанлар назариясини шакллантиришнинг ўзига хос умумметодологик асосларига махсус эътибор қаратилган?
3. “Жаҳон маданияти” тушунчаси нимани англатади?
4. Санъат, жумладан, бадий адабиёт ниманинг ҳосиласи?
5. Бадий тафаккур нима ва уни қандай таърифлаш мумкин?
6. Инсон ва жамият ҳаётининг асосий уч соҳаси ёки инсон фаолиятининг уч йўналиши қайсилар?
7. Маънавиятнинг инсон ва жамият ҳаётининг асосий соҳаларида бири сифатидаги таърифини айтинг.
8. Адабиёт нима?
9. Адабиётнинг тарбиявий жиҳати нимада?
10. Умумминтақа адабиётшунослигининг назарий асослари қимлар томонидан яратилган?
11. Бизнинг минтақада яратилган адабиёт назариясига оид илмларнинг биринчи йўналиши нимани ўрганади?
12. Адабиёт назариясининг иккинчи йўналишида асосий эътибор нимага қаратилади?
13. Бадий тафаккур илмининг ривожига Алишер Навоийнинг қўшган ҳиссаси нимада?
14. Бадий ижод тариқи деганда нимани тушунаси?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008.
2. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
3. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
4. Имомназаров М.С. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., 1998.
5. Имомназаров М.С. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996.

6. Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. Т.,

ТИУ нашриёти, 2001.

7. Имомназаров М., Саидов У. Миллий тараққиётимизнинг маънавий-

ахлоқий асослари. Т., “Академия”, 2005.

8. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз асослари (лотин ёзувида) Т.,

Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006.

2-дарс. Исломгача эроний тиллардаги адабиёт ва унинг ўзига хос жиҳатлари.

1. Адабиёт тарихи ва маънавий камолот.

Инсониятнинг маънавий камолоти унинг бутун тарихий тараққиёти давомида, даставвал қабила ва элатлар миқёсида, кейинроқ муайян минтақалар доирасида юз берган бўлса, охириги 150-200 йилга келиб ахборот оқимларининг ўзаро алмашуви тезлаша борган сари энди умумжаҳоний муаммога айланмоқда. Албатта, жаҳонда турли минтақалар аро ахборот алмашинуви ҳарқанча тезлашгани билан ҳарбир миллатнинг ўзига хос маънавий қиёфалари буткул йўқолиб кетаётгани йўқ, қайтага баъзан уларга онгли эътибор кучайиб бормоқда.

Ҳарбир халқнинг маънавий камолоти баъзан шиддат билан юксалиб борса, баъзан маълум даражада таназзулга юз тутиши, унда баъзан асрлар кунларга, ва аксинча, кунлар асрларга тенг бўлиши мумкин. Маънавий такомил жараёнининг ўзига хослиги шундаки, агар тарих ходисалари, шахслар, воқеалар ўткинчи бўлса, моддий маданият унсурлари вақт ўтиши билан емирилса, маънавият эса юксалиб, бойиб, тобора кенгроқ кўлам ва теранроқ мазмун касб этиб бораверади. Миллатнинг аксарияти маънавий таназзулга юз тутган фожей шароитларда ҳам миллий маънавият йўқолмайди, кўлам ва мазмунда ўзи етишган камолот босқичини йўқотмайди. Бунда миллий тил ва бадий адабиётнинг ҳам хизмати жуда катта эканлигини назарда тутиш керак.

Ислом минтақа маданияти доирасига кирувчи халқларнинг маънавий камолот жараёнини даврлаштирмоқчи бўлсак, ушбу **уч асосий давр**ни алоҳида ажратиб қараш мақбул кўринади:

1. Исломгача турли миллатлар маънавиятининг шаклланиши (энг қадимги даврлардан – VII ёки VIII аср бошларигача).

2. Ислом минтақа маданияти доирасида турли миллатлар маънавиятининг такомили (VIII - XV асрлар).

3. Янги давр жаҳон маданияти миқёсида миллий маънавиятлар аҳволи (XVI - XX асрлар)

“Мумтоз форс адабиёти тарихи” курсининг мавзу доираси асосан **IX - XV асрлар**, яъни **ислом минтақа маданияти** доирасида форс тилида яратилган адабиёт билан чекланади. Аммо асосий мавзунини тўғри идрок этиш учун жуда ихчам бир тарзда **биринчи** ва **учинчи** давр адабиётининг ҳолати ҳақида ҳам тасаввур бериб ўтиш лозим кўрилади.

2. Исломгача Эрон ва Турон халқлари адабиётини даврлаштириш масалалари.

Исломгача бутун башарият, жумладан, ислом минтақаси халқлари жуда узоқ тарихий жараёнини бошдан кечирдилар, буюк маънавий камолот йўлини босиб ўтдилар. Аждодларимиз аввало табиат билан муносабатда маълум уруғ, қабила жамоаси таркибида ўзлигини англаб етган бўлсалар, замонлар ўтиши билан аста-секин минтақа миқёсига чиқдилар. Бу жараёнининг қандай кечганлиги ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш учун гапни бизга энг яқин адабий тимсолларга мурожаат қилишдан бошлайлик:

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони биринчи қисмида Чин хоқонининг ўғли Фарҳод тилсимланган сандиқ сирини билиш қасдида Юнон юртига сафарга чиқади. Бу йўлда у аввал дахшатли аждаҳони, сўнг зардуштий динидаги ёвузлик руҳи Ахриманни ва ниҳоят темиртанли тилсимни енгиб ўтиб, донишманд Сукрот суҳбатига етишади. Сукрот энг баланд тоғ бағридаги гордан жой олган эди. Навоий шуларни алоҳида таъкидлаб дейди:

*Бу уч манзилдан ўтқарганга маҳмил
Дейилган тоғ эрур тўртинчи манзил. 4*

Демак, Фарҳод Сукротга етишгунча **уч манзил**ни босиб ўтганлиги маълум бўлмоқда. Навоийнинг мажозий тасвирида **биринчи манзилдаги аждаҳони** - ибтидоий тош асри маънавиятида

инсон табиатидаги ёввойилик тимсоли, **иккинчи манзилдаги Ахримани** - бронза даври «Авесто» маданиятидаги асотири тафаккурга хос хурофотлар тимсоли, **учинчи манзилдаги темир одамни** - ўз номи билан **темир даври** - ҳарбий демократияга асосланган улкан империялар даврида олиб борилган аёвсиз қиргин урушлар ва шафқатсизлик тимсоли деб талқин қилсак, **Фарходнинг Юнонга сафари** тимсолида биз минтақа халқларининг исломгача неча минг йиллик маънавий камолот йўлини – уларнинг ўз ички душманлари - **ёввойилик, хурофот, шафқатсизлик** хислатларини бир-бир енгиб ўтиб, маънавий камолот босқичларидан **донишмандлик** сари кўтарилиб борганлигини кўришимиз мумкин. Булар - бадиий адабиётдаги мажозий тимсоллар талқини. Аммо воқе ҳаётда ҳам минтақа халқларининг **маънавий тақомили** деярли шундай изчилликда ривож олади деб тасаввур қилсак, ҳақиқатдан узоқ бўлмайди.

Ислом минтақа маданиятининг буюк назариётчиларидан, XIV асрнинг йирик файласуф-тарихчиси ва сиёсатшуноси, Амир Темурга замондош ва суҳбатдош бўлган Ибн Халдун (1332-1406) ўзининг тарих илмига бағишланган “Муқаддима” асарида **инсон жамоалари тараққиётини** икки катта **босқичга** ажратади. Улардан биринчиси - **ибтидоий жамоа**, яъни уруғ ва қабила жамоаси бўлиб, бунда инсонларнинг бир жамоага уюшуви **қон-қардошлик муносабатларига** асосланган бўлади. Бу даврда аксарият инсонлар ўзлигини фақат ўз жамоаси, нари борса, қабила ва элати микёсида англаб етган. Маънавий камолотнинг **юқориноқ босқичига** кўтарилган инсонлар учун хос бўлган жамоани аллома **"шаҳар жамоаси"** деб атаган⁵. Асли бу тушунча фақат "шаҳар" эмас, "давлат" маъносини ҳам билдирган. Юнонларнинг "полис" сўзи бугун биз тушунган "шаҳар"ни эмас, Афина, Спарта каби **шаҳар-давлатларни** англатганлигини дунё тарихидан биламиз. Инсонлар жамиятида илк давлатнинг пайдо бўлиши асл ибтидода шаҳарлар шаклланиши билан боғлиқ.

Агар ибтидоий жамоа одамлари энг оддий тош қуроллари воситаси билан тирикчилик ўтказишга уринган бўлсалар, илк шаҳар жамоаларининг шаклланиши металл эритишнинг йўлга қўйилиши билан боғлиқ. Илк шаҳар-давлатларда бронза қуроллар кенг микёсда қўлланилгани археологларнинг тадқиқотлари ва энг қадимги ёзма манбалардан маълум. Дарвоқе, ёзувга эҳтиёж ҳам илк шаҳар-

⁵ Бу тушунча аввал Форобийда учрайди. Қаранг: “Фозил шаҳар жамоаси одамларининг қарашлари”.

давлатларда пайдо бўлган. Инсоният темир қуроллардан фойдаланишни ўргангач, буюк салтанатлар даври бошланади. Чунки баъзи шаҳар-давлатларда муайян сабабларга кўра металл эритиш технологияси ривожланиб, ўзгалардан олдинроқ темир ва пўлатдан жанг қуроллари ишлаб чиқилгач, иқтисодий-сиёсий ва ҳарбий қудрат касб этган элатлар теварак-атрофдаги ўлкаларни забт этишга киришган ва бора-бора турли ўлкалар ва халқларни зўрлик билан бирлаштирган йирик империялар ташкил топа бошлаган. Қуйида исломгача минтақа маънавияти ривождаги асосий босқичлар ва уларда эроний тилларда яратилган асосий адабий манбалар ҳақида жадвал келтирамиз:

5-жадвал. ИСЛОМГАЧА МИНТАҚА МАЪНАВИЯТИНИНГ РИВОЖИ ВА АДАБИЙ МАНБАЛАР

Босқичлар	Тарихий давр	Адабий манбалар
1-босқич - Илк маънавият унсурларининг шаклланиши	Ибтидоий жамоа даври (<i>тош асри</i>) Энг қадимги даврлардан милоддан аввалги 3 – мингйилликгача	Жамшид ҳақидаги асотири ва бошқа баъзи асотирилар (“Авесто” таркибида)
2-босқич – Илк шаҳар жамоаси маънавияти	Шаҳар-давлатлар даври (<i>бронза асри</i>) Милоддан аввалги 3-2 мингйилликлардан – 1-мингйиллик ўрталаригача	“Авесто” китоби ва “Маздаясна” эътиқоди
3-босқич – Миллат ва миллий давлатчилик ғояларининг шаклланиши	Буюк салтанатлар (империялар) даври (<i>темир асри</i>) Милоддан аввалги	“Зенд-Авеста”, Денкарт”, “Бундаҳишн”, “Карнамак Артахшер Папакан”, “Худойнамаклар”, “Арта Вираф-намак”, “Ядгар Зареран”, “Драхт асурик”, “Меноги храд”,

	1-мингйиллик ўрталаридан милодий 9-асргача	“Пандномалар”, монийликка оид асарлар ва ҳ.к.
--	--	--

Энди ушбу 3 тарихий даврда яратилган адабий ёдгорликларга қисқача тўхталиб ўтамыз:

А) Ибтидоий жамоа даври асотирлари

Алишер Навоийнинг қахрамони Аждаҳо (Ажи Даҳақа)ни енгиб ўтган **биринчи манзил** ёки «Авесто»га кўра **Жамшид даври** шартли равишда аждодларимиз маънавий камолотининг биринчи босқичи - **тош асри** ёхуд **ибтидоий жамоа даврига** ишора, деб қабул қилиш жоиздир. Бу даврда инсон турли тош қуроллар яшаш ва улардан фойдаланишни ўрганди, камон ва ўқ ёй, ибтидоий сопол идишлар кашф этилди, ибтидоий чорвадорлик ва деҳқончилик шаклланди, илк уй ҳайвонлари ва маданий ўсимликлар пайдо бўла бошлади. Бу даврда аждодларимиз руҳида инсон ҳаёти учун муҳим бўлган **Она табиатга меҳр, ер, сув, оловни эъзозлаш, яратувчилик меҳнатини улуғлаш каби маънавий фазилатлар** пайдо бўлди. Улар аста-секин табиат ва инсон аро уйғунлик мавжудлигини ҳис эта бошлашди, меҳнат завқини туйишди.

Албатта, бу даврда ҳануз ёзув ихтиро қилинмаган, шу сабабли ёзма манбалар ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Умуман, ибтидоий жамоа одамлари ижтимоий ҳаётнинг иқтисод, сиёсат, маънавият каби турли соҳаларини бир-биридан ажралмаган ҳолда тасаввур этганлар. Бу даврда иқтисодий эҳтиёжлар, ҳуқуқ ва ахлоқ, дин ва санъат бир-биридан алоҳида, мустақил ҳолда тасаввур этилган эмас. Шу сабабли бизнинг бу давр маънавияти ҳақидаги мулоҳазаларимиз ҳам кадимшуносларнинг турли ашъвий топилмалари, ҳамда кейинги давр манбаларида, жумладан «Авесто» китобида ўз аксини топган маълумотларга таянади.

Биринчи мисол: «Авесто»нинг бизгача сақланиб етиб келган тўрт қисмидан бири «Вендидад» китобининг **учинчи боби** деҳқончилик, хонаки чорвадорлик, оила, покиза ҳаёт, оловни улуғлашга бағишланган. Бу боб Ахура Маздага саволлар ва унинг жавоблари асосига қурилган.

Жумладан, Зардушт шундай савол беради:

- Эй, моддий оламнинг яратувчиси! Ер юзида қайси ўлка сенга энг мақбулдир?

Ахура Мазданинг жавоби:

- Қаерда тақводор инсон ўзига оила қурса, унда олов ва сут, аёл ва фарзандлар, чорва бўлса, ўша ўлка мақбулдир, бундай ўлкада чорва ҳам мўл, аёл ва фарзандлар ҳам мўл, олов ва турли неъматлар ҳам, озуқа ва итлар ҳам мўл, тақводорлик ҳам ортиқдир...

Эй, Зардушт Спитама! Қаерда галла, ўт-ўланлар, емиш учун турли сабзавот ва мевалар кўп етиштирилса, қўриқ ерлар суғорилиб, ботқоқликлар қурилса, қўй ва моллар кўп боқилса, улар гўнги ерга (тупроққа) солинса, ўша ўлка энг мақбул ўлкадир. Кимки бу ерга, эй, Зардушт Спитама, ўнг ва чап қўли билан ишлов берса, ўша, дарҳақиқат барака топади.

Севгувчи эр ўз маҳбубаси-аёлини юмишқ ўринда қандай эркалаб, унга ўғил ё бошқа фарзанд бахш этса, деҳқоннинг ерга ишлов бериши ҳам шунга ўхшаيدир.

Шунда ер унга айтади:

- Эй, инсон, сен мени ўнг қўлинг ва чап қўлинг билан парвариш этсанг, чап қўлинг ва ўнг қўлинг билан ишлов берсанг, мен сенга мўл ҳосил ва турли неъматлар етказиб бераман.

Ким агар бу ерга ишлов бермаса, эй, Зардушт Спитама, агар ўнг қўли ва чап қўли билан ерни парвариш этмаса, ер унга айтади:

- Эй, инсон, сен менга парвариш бермас экансан, билки, абадул-абад ўзгалар эшиги олдида саргайиб, тиланиб турувчилар қаторида бўласан, сенинг олдингдан эртаю кеч турли таомларни олиб ўтишади (сен эса қараб қола берасан)...

Ким галла экса, у тақводорлик уруғини экади, галлани ўриб янчишга тайёрлашганда, девларни тер босади, тегирмонни ун тортишга ҳозирлашганда, девлар тоқати тоқ бўлади, ундан хамир қоришга киришганларида, девлар зор қақшаб фарёд чекишади, хамирдан кулча ясаб, тандирга ёпишганда, девлар даҳшатдан уввос тортишади».

Иккинчи мисол: Яна «Вендидад» китобининг **иккинчи бобида Жамшид** (асли Йима вахишта - гўзал Йима) **ҳақидаги асотир** (миф) баён қилинади. Ушбу асотир мазмуни қуйидагича:

Бутун оламлар парвардигоридан Зардуштга пайғамбарлик рутбаси иноят бўлгач, у тангрига мурожаат қилиб сўрайди:

«Эй, бутун дунёнинг яратувчиси, муқаддас зот Ахура Мазда (Олий билимлар эгаси)! Сен мендан илгари инсонлардан қай бири билан суҳбат қилгансан, кимга илк бор Ахура Мазданинг муқаддас динидан таълим бергансан!»

Олий билимлар эгаси бўлмиш ягона тангри унга шундай жавоб килади:

«Эй, Ҳақ бандаси Зардушт! Сендан илгари мен илк бор инсонлардан Йима (Жамшид)га, чорва ва йилқи подалари эгаси ўшал гўзал инсонга хабар йўлладим. Мен унга: «Эй, Вивахванта ўғли гўзал Йима! Сен менинг динимни ўрганиб, уни ҳимоя этишига тайёргарлик кўргин», дедим. Аммо, эй, Зардушт, ул гўзал Йима шундай жавоб қилди: «Мен бундай вазифа учун яратилмаган бўлсам, ўқимаган бўлсам, мен дин-этиқодни чуқур ўзлаштириш ва ҳимоя қилишга қодир эмасман». Шунда, эй, Зардушт, Мен - Ахура Мазда - унга буюрдим: «Агар сен, эй, Йима, менинг динимни ўзлаштириш ва ҳимоя қилишга тайёр бўлмасанг, унда мен яратган дунёни обод қил, кенгайтир. Сен ушбу ер юзини ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга ва бошқариб туришга масъул бўл!» Ва, эй, Зардушт, ул гўзал Йима менга жавоб қилди: «Мен сен яратган дунёни обод қиламан, уни кенгайтираман, уни ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга, бошқариб боришга мен тайёрман.»»⁶

Шундан сўнг 900 йил давомида Йима (Жамшид) ер юзини обод қилиб, турли ҳунарларни жорий қилади. Бой моддий маданият бунёд этилади. Аммо умрининг охирида Жамшид эришилган ютуқлардан ғурурланиб кетиб, кибрга берилади. Ўзини «яратувчи» эълон қилиб, бутун халқдан ўзига сажда қилиш, сиғинишни талаб қила бошлайди. Шунгача, ривоят қилишларича, ўлим ҳам, касаллик ҳам, совуқ ҳам, очлик ҳам бўлмаган экан. Жамшид ўзини «худо» деб эълон қилгач, ер юзига ўлат тарқайди, очлик ва қаҳратон совуқ бошланади. Ва охири натижада даҳшатли ёвуз куч - **Ажи Даҳака** (Фирдавсий «Шохнома»сига кўра **Захҳок**) юртга бостириб кириб, ўз ҳукмронлигини ўрнатади ва минг йил эл-юрт зулм ва зулмат ичида қолади.

Бизнинг назаримизда, ушбу **асотир**⁷ якунидаги фожиада тош даври маънавиятидаги ноқисликка, янги маънавий босқичга ўтиш эҳтиёжидан туғилган инсон онгидаги бўҳронга ишора бордир. Инсонни бу бўҳрондан қутқариш учун эса илоҳий ваҳий лозим бўлган, яъни ибтидоий одам шуурини илк бор илоҳий нур ёритган.

Б) «Авесто» китоби ва «Мазда ясна» эътиқоди.

6 Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литературы. М.-«Наука»-1972, с. 50-51.

7 **Асотир** нима деган саволга кейинроқ мукамал жавоб берилади.

«Авесто»да тош асри маънавияти унсурлари акс этганини кўрдик. Аммо бу китобда улар **асотир** кўринишида акс этган ўтмиш хотиралари, холос. «Авесто» маънавиятининг асл моҳияти уларда эмас. «Авесто» китобида қадим аждодларнинг неча минг йиллик маданий мероси ўз аксини топган. Аммо унинг яхлит тизимга уюшуви, бизгача етиб келган асос моҳияти Зардушт (асли китобда «Заратуштра») номи билан боғлиқ. Зардушт «гох»лари неча минг йиллар давомида уни табаррук тутган инсонлар томонидан илоҳий ваҳий, деб тан олиб келинди. Бугун бу ҳақда аниқ бир нарса дейиш имкондан ташқари. Қуръони каримда Зардушт пайғамбар сифатида, «Авесто» ёки унинг узвий бир қисми илоҳий китоб сифатида эсга олинмаган. Аммо шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, илоҳий китобда Зардушт ёлгон пайғамбарлар сифатида фош этилган ҳам эмас, «Авесто» ҳақида махсус раддия ҳам билдирилмаган. Ушбу сир ёлғиз Аллоҳга аён.

«Авесто»⁸ китобининг мазмун-моҳияти ҳақида сўз юритишдан аввал бу қадим манба қайси замон ва қайси халққа тегишли деган саволга жавоб қидириб кўрайлик.

Зардушт «Гох» ларидан бирида башарият тарихи **уч давр**га бўлинади: **1-давр** - ибтидоий тузум бўлиб, ер юзида эзгулик ҳукм сурган, инсонлар гуноҳ нима билмаганлар. Аммо Вивахвант ўғли шох Йима (Жамшид) «одамларнинг кўнглини олмоқ учун» уларга гўшт ейишни ўргатган. Шундан сўнг **2-давр** - эзгулик ва ёвузлик аро аёвсиз кураш даври бошланган. **3- давр** - келажак бўлиб, эзгулик ёвузлик устидан ғалаба қозонгач бошланади.

Қадим юнон тарихчиси Плутарх Зарадуштра Троя урушидан 6 минг йил илгари туғилган деб ҳисоблаган. Агар Троя уруши милодий эрадан 1200 йил илгари юз берганини назарда тутсак, бу гапга кўра Зардушт яшаган давр бугунги кундан 9 минг йил олдин бўлиб чиқади. Аристотель Зардушт вафотини Платон (мил. авв. 428-348 й.) вафотидан 6 минг йил илгари бўлган деб кўрсатади. Гермодор ва Германи Зороастр (юнонча талаффуз) Троя урушидан 5 минг йил илгари яшаган, деб ҳисоблайдилар. Зардуштийлик дини ва унинг тарихини жиддий ўрганган олим Мэри Бойс бу диннинг шаклланиш даврини милодий эрадан илгариги XIV-XII асрларга тааллуқли деб топади. Яқингача ҳам бир қатор олимлар Зардушт пайғамбарлик эълон қилган даври милодий эрадан олдинги VII асрга оид деб

⁸ Китобнинг асли номи «Апастак» бўлиб, парфийна тилида «матн», ёки бошқа талқинларга кўра «тайин этилган», «муқаррар қилинган» «ўрнатилган» маъноларини билдиради.

келдилар. Аммо 2001 йилда инглиз тилида нашр этилган “Зороастризм” китобининг муаллифи Питер Кларк⁹ бугунги кунда кўпчилилик олимлар Мэри Бойснинг фикрига қўшилишларини таъкидлайди.

Дарҳақиқат, Зардушт «гоҳ»лари тил жиҳатидан «Авесто»нинг асотири тафаккур акс этган қисмларидан қадимийроқдир¹⁰. Бу Зардуштнинг тафаккурда ўз замондошларидан бир неча аср ёки минг йиллар илгарилаб кетиб қолганини англатадими ёки «гоҳ»лар матни ваҳий бўлиб, Зардушт пайғамбарлик рутбасига сазовор этилганми? Бу саволларга жавоб топиш бугунги илм даражасида имкондан ташқари.

Хар ҳолда ўлкамизга Искандари Мақдуний лашкарлари билан эллинизм таъсири етиб келгунга қадар бўлган энг қадимги мукаммал шаклланган диний эътиқод «Авесто» китобларида акс этган «Маздаясна» эътиқоди бўлиб, уни Янги давр фанида кўпинча пайғамбари номи билан «зардуштийлик» деб келишган. Дунёда кенг тарқалган яна бир янглиш тасаввур зардуштийликни фақат Эрон билан боғлаб, «Авесто» маданиятини шу ҳудудгагина алоқадор деб билишдир. Тўғри, сосонийлар империяси даврида (мелодий 224-651 йиллар) Эронда зардуштийлик давлат дини даражасига кўтарилган. Аммо бу диннинг келиб чиқиши сосонийлардан эмас, ҳатто Искандар Мақдунийдан ҳам илгариги даврга тўғри келиши назарда тутилса, **сосонийлар даври зардуштийлиги** мутлақо иккиламчи ҳодиса эканлиги аён бўлади¹¹.

«Авесто» тили ўша даврлардаёқ жуда қадимий тил ҳисобланар ва илк Эрон империясининг расмий тили бўлмиш қадим форс тилидан жиддий фарқ қилар эди. «Авесто» тили шарқий Эрон тиллар гуруҳига кирувчи сугд, хоразмий ва бохтарий тиллари билан кўпгина умумий жиҳатларга эга. Бу асар Искандар истилоларидан анча илгари 12 минг бузоқ терисига ёзилганлиги кўп манбаларда ёд этилади. «Авесто»энг қадимги ҳисобланган қисмларида темир қурол ҳақида маълумот йўқ, аммо **сарик рангли болта** ҳақида эслаб ўтилади. Шу каби далиллар асосида «Авесто» китоблар мажмуасининг асосий қисмини **бронза асри** маданий қатламидан бизгача етиб келган буюк мерос сифатида олиб қарашимиз мумкин. Милодий эрадан илгариги V-I минг

⁹ Бу китоб 2010 йилда Тошкентда рус тилида босилиб чиқди. Таржимон - санъатшунослик фанлари номзоди, Тошкент консерваторияси профессори А.Х.Ҳақимова. Кейинги иқтибослар шу китобдан олинди.

¹⁰ Ушбу матнни тайёрлашда тарих фанлари доктори Мирсодиқ Исҳоқов ва фалсафа фанлари номзоди Муҳаммадҷон Қодировларнинг материалларидан фойдаланилди.

¹¹ Питер Кларк ҳам ўз китобида бугунги мавжуд «Авесто» матнлари мазмунда турли тарихий қатламларни фарқлаш йўлидан борган.

йилликлар орасида шаклланган бу маданий яхлитлик, албатта, ўз ички такомил босқичларига эга бўлган. Башарият такомилидаги бу маданий босқичларнинг биринчисини юқорида келтирилган мисолларга таянган ҳолда Жамшид (Йима) даври, яъни **ибтидоий жамоа маданиятига** оид деб ҳисобласак, ундан кейинги босқични шартли равишда **илк шаҳар жамоаси маданиятига** мос келади, деб қайд қилиш мумкин.

Қадим Турон юртида милодий эрадан 3-4 минг йил илгари ҳозирги Туркменистон ҳудудида ва милоддан илгари XVIII-XVII асрлар Жанубий Ўзбекистонда илк (ибтидоий) шаҳар жамоалари пайдо бўла бошлаганини археологларимиз далиллаб беришди. Туркменистон жанубида Намозгоҳтепа, Олтинтепа, Ўзбекистонда Сополлитепа, Жарқўтон ёдгорликлари бу илк шаҳар маданиятининг намуналаридир. Шундай қилиб, металлургиянинг кашф этилиши, тош қуроллар ўрнини мис ва бронза қуроллари эгаллай бошлаши, тарихчилар шаҳодатига кўра, **илк шаҳар жамоалари** пайдо бўла бошлаган даврга тўғри келади. Бу босқичда ўтроқ деҳқончилик асосида вужудга келган доимий манзилгоҳлар аста-секин илк шаҳарлар даражасига қараб юксалиб борди. Шаҳарда ҳунармандчилик ривожланиб, турли касбдаги кишиларнинг алоҳида маҳаллаларга бирикуви юзага келди.

Хуллас, қадимшуносларнинг охириги кашфиётларига таянган ҳолда исломгача аждоқларимиз маънавий камолотининг **иккинчи босқичи**, яъни **илк шаҳар жамоаси даври** бугунги кундан камида 4-5 минг йил илгари бошланиб, то Искандар Мақдуний замониғача ёки, аниқроғи, Эронда Ҳахоманишийлар (Ахмонийлар) сулоласи империя тузган милодий эрадан олдинги VI асргача давом этгани ҳақида тахмин қилиш мумкин.

Зардуштийликнинг ҳақиқий ватани ҳақида «Авесто» китобининг ўз маълумотларига суяниш, бизнингча, энг макбул йўлдир. «Авесто»нинг бугунгача сақланиб қолган қисмларидан бири «Вендидад»нинг биринчи бобида Ахура Мазда яратган қуйидаги ўлкалар саналади:

1) Арийана Вазжа, 2) Гава, 3) Моуру (Марғав), 4) Бахди, 5) Нисая, 6) Харойива, 7) Вэкерта, 8) Урва, 9) Хнента, 10) Харахваити, 11) Хетумант, 12) Рага, 13) Чахра, 14) Варна, 15) Хапта Ҳиндав, 26) Упа Аодшу Рангхайа.

Олимларнинг тадқиқотлари натижасида булар тақрибан кейинги давр тарихчилари асарларидан маълум бўлган қуйидаги ўлкаларга тўғри келиши аниқланди: 1) Хоразм ёки Аму ва Сир оралиғи, 2)

Суғдиёна, 3) Марғиёна, 4) Бактрия(Балх), 5) Ниса (Парфия пойтахти - ҳозирги Туркменистоннинг жануби ғарбида), 6) Хирот, 7) Кобул, 8) Тус(ҳозирги Эроннинг Хуросон вилояти), 9) Гўргон (Астробод), 10) Ҳорут, 11) Гилманд(ҳозирги Афғонистон шимоли), 12) Рей (Техрон), 13) Чехра (Хуросонда), 14) Варна (Каспий денгизи жануби), 15) Ҳинд дарёси бўйлари, 16) Рангха дарёси келиб чикувчи жой. Албатта, баъзи жой номлари ҳануз баҳсли. Аммо «Авесто» китобида санаб ўтилган ерлар бутун Мовароуннаҳр ва Хуросон (жумладан, ҳозирги Эрон ва Афғонистоннинг шимолий ўлкалари)ни қамраб олганлиги кўриниб турибди. «Авесто»да Орол денгизи (Ворукаша ёхуд Вурукаша) ва Амударё (Дойтия) ҳам таъриф этилади. Демак, дастлабки даврларданок «Авесто» китоби ва «Маздаясна» эътиқоди эроний ва туроний халқлар қадимдан аралашиб яшаган яхлит бир минтақани қамраб олган ва шу ҳудудда тарқалгандир¹². Дарҳақиқат, «Авесто» матнлари мазмуни Ғарбий Европа, Сибир ёки Африка, Жанубий Ҳиндистон минтақалари шароитини эмас, бевосита бизнинг минтақа иқлими, оби-ҳавоси, ер-сув шароитида табиат ва атроф-воқеликка нисбатан инсон онгида шаклланиши мумкин бўлган муносабатларни акс эттиради. Унда биз ота-боболаримизнинг она заминга, халқимиз учун асосий тириклик манбаи бўлган оқар сувга, оловга ихлоси, эъзозини ҳис қиламиз, яна амалий яратувчилик фаолияти, айниқса, ерга ишлов бериш ва чорва ҳайвонларини парваришлаш, аждодларимиз тарафидан ниҳоятда муқаддас бир юмуш, олий ибодат деб қабул қилинганининг ҳам гувоҳи бўламиз.

Биз зардуштийлик деб ўрганган эътиқод тизими асли манбада «Мазда ясна даэна» (Маздага сиғиниш дини) деб аталган. “Мазда” сўзи «билим», «билимдонлик», «донолик», «донишманд», «оқил» маъноларига тўғри келади. Бу сўз олдида «Ахура» (яъни «парвардигор», «бутун борлиқнинг эгаси, ҳукмрони») сўзи қўшилса - **Ахура Мазда** исми ҳосил бўлади. Шундай қилиб, «олий, илоҳий билимлар эгаси» маъносидаги Ахура Мазда «Маздаясна» динида ягона тангри, борлиқни яратувчи қудратли зотнинг номланишидир.

IX асрда тузилган «Авесто» шарҳига оид «Денкарт» китобида баён этилишича, қадим замонда Наврўз байрамига тайёргарлик кунларида муқаддас хаома ичимлиги тайёрлаётган қоҳинлардан бири Зардушт сахар палласида дарё ёқасига сув олиш учун тушади. Шу пайт дарёнинг ўртасида нурли сиймо - Ахура Мазданинг Воху Маана

(Эзгу фикр) исмли малаги пайдо бўлади. Воху Маана Зардуштни етаклаб Ахура Мазда ҳузурига олиб боради. Борлиғи эзгу нур билан йўғрилган Ахура Мазда замин у осмондаги барча эзгу нарсаларнинг яратувчиси эканини Зардуштга билдиради. Одамлар орасида Ахура Маздага сиғиниш эътиқодини ёйишга Зардуштни масъул қилиб, уни «пайғамбар», яъни хабар етказувчи қилиб танлаганини эълон қилади. Бу тасвир асосида бир қатор тадқиқотчилар «Мазда ясна» дини ваҳий орқали билдирилган илк самовий эътиқод бўлса керак, деб тахмин қилмоқдалар. Дарҳақиқат, **тош асри**, ҳатто **бронза асри** одами ҳам ўз-ўзидан Коинотни ҳис қилган, Коинот сирини ўша даврда англаб ета олган деб ўйлашга ақл бовар қилмайди. Зардушт «гох»лари эса коинотдан, чексиз борлиқ ва унинг моҳиятидан сўзлайди, бир сўз билан айтганда, «ғайб сири»дан огоҳ этади.

Зардушт яшаган даврда аждодларимиз ҳали ёзувга эга эмас эдилар. Зардушт Ахура Мазда пайғамбарлигига мушарраф бўлиб, у ҳақида, унинг дини ҳақида турли қавмларга хабар етказган замонларда ўша даврнинг турли қабила ва уруғ маъбудларига бағишланган мадҳия-алқовлар, афсун ва асотирилар кенг тарқалган бўлган. «Авесто» китобини тўлалигича Зардуштга нисбат берилмайди. Асли «Авесто» таркибида бевосита Зардушт номи билан боғлиқ матнлар «Ясна» китоби таркибига киритилган 17 кўшиқдан иборат «Гох»лар бўлиб, илмий адабиётларда уларни «Гате» ёки «Госе» ҳам дейишади. «Госе» сўзининг сўнгги ундош товуши ўта юмшоқ тиш оралиғи, тил олди сирғалувчи товуш бўлиб, талаффузи инглиз тилидаги th ҳарфлари билан ифодаланувчи товушга яқиндир. Бу товуш тилнинг тарихий ривожидан кейинчалик х ҳарфи билан ифодаланувчи товушга айланган ва бугунги кундаги «дугох», «сегох», «чоргох» атамалари таркибида учровчи «мусикий оҳанг», «кўшиқ» маъносига мос келувчи «гох» тушунчаси ўша қадимги «госе»дан келиб чиққандир. Зардушт «гох»лари мадҳия ва панд йўсинидаги муножотлардан иборат бўлиб, «Авесто» таркибидаги «Ясна» китобининг 28-34, 43-51 ва 53 бобларини ўз ичига олади. Улар асосан Ахура Мазда динини тарғиб этишга бағишланган.

«Гох»ларда Ахура Мазда ваҳийси билан тинч-осойишта яратувчиликка қаратилган ҳаёт, оқил ва адолатли ҳукмдор раҳнамолиги, ижтимоий ва маънавий уюштиш ғоялари ташвиқ этилади. Турли хурофотлар, ёлғон ва талончилик, ҳуда-беҳуда ҳайвонлар конини тўкиб, қурбонликлар ўтказиш қаттиқ қораланади. Ҳар бир қабила, ҳар бир уруғ ўзи ўйлаб топган ёлғон маъбудаларга сиғиниб, бефойда қурбонликлар келтириб юрган бир пайтда, Ахура

¹² Эроний ва ҳиндий тиллар гуруҳида сўзлашувчи қабилалар, тилшунос олимларнинг фикрига кўра, ҳозирги Марказий Осиё ҳудудига милодий эрадан аввалги XVI-XII асрларда кириб келганлиги тахмин қилинади.

Мазданинг якка-ягона парвардигор, Борликнинг донишманд, одил ва оқил мутлақ яратувчи ва идора этувчи эканини эълон этиш, инсонларни ягона тангрига эътиқод этишга чақириш ўша давр одамлари учун улуғ бир маънавий ҳидоят эди.

Агар Зардушт инсоният тарихидаги минглаб пайғамбарларнинг биринчиларидан бўлган бўлса, унинг тақдири ҳам ўша қадим давларда ўтган ўзга набилар ҳаёти сингари мураккаб ва машаққатли бўлди. «Гоҳ»ларда Зардушт ўзи бунга ишора этади:

Бошим олиб қайга кетай, қайдан топай паноҳ,

Ўз қавмимда тан олмаслар, қувлар уруғдошларим...

Умуман «гоҳ»ларда ҳаётий воқеа-ҳодисаларга ишоралар жуда кўп. Уларда уй ҳайвонларини, моддий неъматларни етиштириш тарғиботи жуда изчил бўлиб, табиат бойликларини нест-нобуд этиш, талончилик, инсон меҳнатига беписандлик ёвузлик сифатида талқин этилади. Ҳамма ёвузликларнинг боши ёлғончилик ва бебошвок ҳаётдадир.

Қандай бўлганда ҳам, Зардушт гоҳлари «Авесто» матнининг умумий руҳидан маълум даражада фарқ қилиб, китобнинг кўпчилик қисми, юқорида айтиб ўтганимиздек, инсоният онги тақомилида асотири тафаккур босқичини акс эттирса, Зардушт «гоҳ»лари **тавҳид** ғоялари асосига қурилган, яъни олам ва коинотнинг ягона Парвардигоридан хабар беради, уни Олий ва муқаддас (аниқроғи, мутлақ) билим эгаси - Ахура Мазда деб улуғлайди. Демак, «Авесто» китобининг илк шаклланиш даври тарихий нуқтаи назаридан, милодий эрадан бир неча минг йиллар илгари башарият маданий-маънавий тақомилида юз бера бошлаган эврилиш билан боғлиқ бўлиб, ибтидоий уруғ-жамоалар ўрнига илк суғорма деҳқончилик ва хонаки чорвадорлик заминидида шакллана бошлаган илк шаҳар маданияти, давлатчилик асосларининг вужудга келиши, яхлит мафкуравий тизимга эҳтиёж туғилиши каби ҳодисалар билан бевосита алоқадордир.

Зардушт даврида «Авесто» китоби бирор бир тартибга солиб йиғилганмиди, бунинг аниқ жавоби йўқ. Ҳар ҳолда Зардушт ягона Ахура Мазда номидан пайғамбарлик қилгани, фақат унинг хабарини элга ёйишга урингани эътиборга олинса, дастлабки таълимот кейин шаклланган «Авесто»дан фарқ қилган, унинг таркибидаги муқаддас дуо ва такбирлар ёлғиз Ахура Маздага бағишланган бўлиши керак.

«Авесто» китоби дастлаб 12 минг ошланган бузоқ терисига ёзилганлиги ҳақида маълумотлар борлигини эслаб ўтдик. Ўша қадим китобда 1200 боб (фрагард) мавжуд бўлиб, қадим юнон тарихчилари хабар беришича, 2 миллион мисра (сатр)ни ташкил этар экан. Бу китобнинг бизгача яхлит етиб келишига Искандари Мақдуний истилолари монелик қилди. Ривоятларга кўра, Искандар китобнинг бир нусхасини Юнонга жўнатиб, қолганларини ёқиб юборган. Кейинчалик аршакийлар шоҳи Валахш «Авесто» китобининг қохинлар ёдида қолган барча қисмларини тўплаб, асл матнни тиклаш ҳақида фармойиш берган. Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Попокон(227-243) даврида донишманд вазир қохин Тансур раҳбарлигида «Авесто» матни қонунлаштирилган. Ардашернинг ўғли Шопур (243-273) ушбу китобга кирмай қолган илми нуҷум, тиб, риёзиёт, фалсафага оид қисмларни тўшлаб, қайта кўчиртирган. Кейинги шоҳлар даврида матн яна бир неча марта бойитиб кўчирилган. Ушбу иккинчи қайта йиғилган матн, «Денкард» китобида берилган маълумотларга кўра, 348 бобни ўз ичига олувчи 21 китобдан иборат бўлган. Ҳар бир китоб «наск» деб аталган. «Денкарт» китобида ушбу ҳар бир китобнинг мавзу ва мазмуни қисқача баён этилган. Жумладан, 1-наск - саҳоват, валийлик, савоб ишларнинг мазмун ва моҳияти; 2-наск - диний маросим амаллари; 3-наск - Маздаясна эътиқоди моҳияти ва ақидалари; 4-наск - оламнинг яралиши, фано ва бако, руҳларнинг қайта тирилиши, қиёмат; 5-наск - самовот, осмоний жинслар, 6-наск - покланиш қонун-қоидалари; 7-наск - қохинлар ҳаёти тартиб-интизоми; 8-наск - ҳуқуқий масалалар; 10-наск - Виштаспнинг шоҳлик замони, унинг Зардушт даъватини қабул қилиши; 11-наск - башарият тарихи; 12-наск - Зардуштнинг эзгу ишлари ва болалик даври; 13-наск - ҳар бир ишда адолат, ўзгалар ҳақидан қўрқиш, тош-тарози ўлчовида ҳалоллик, авлиёлар тарихи; 14-наск - адлиявий ва ҳарбий қонунлар, никоҳда қондошликка қарши қонунлар, дин аҳкомлари; 15-наск - қохинлар таълими, мунажжимлик ва фолбинлик; 16-наск - мулк ва оила ҳуқуқи; 17-наск - девлар ва жинларга қарши амаллар, расм-русум, таҳорат ва бошқа покланиш қоидалари (ушбу қисм мавжуд «Авесто» матнида «Видевдат» аталувчи бугунгача тўлиқ етиб келган китоблардан бирининг мазмунини ташкил этади); 18-наск - руҳнинг у дунёдаги «саргузаштлари» ҳусусида бўлиб, 19-наск - Ахура Мазда ва унинг олти улуғ фаришгаси- ўлмас муқаддас малоикалар шаънига алоқовлардан иборат. Ушбу 21 китобнинг умумий ҳажми олимлар ҳисоблашига кўра 345700 сўздан иборат бўлган.

Араблар босқини натижасида бу кейинги йиғилган китоблар ҳам йўқ қилинган. Ҳозирги кунда Ҳиндистонда истикомат қилувчи **парслар** («Маздаясна» динига эътикод қилувчилар)нинг олий коҳинлари кўлида фақат «Видевдат» («Девларга қарши амаллар») наски тўлиғича ва яна бир неча китобдан айрим қисмлар сақланиб қолган. Бу мавжуд матн 4 китоб, 140 боб, 83000 сўздан иборат бўлиб, сосонийлар даври матнининг бор-йўғи чорак қисмини ташкил этади. Ушбу асарнинг бугунгача етиб келган энг қадимги кўлёмаси 1278 йилда кўчирилган.

Ўрта форс тилидаги аталиши «Видевдат» бўлган (янги давр талаффузига кўра «Вандидод», «Авесто» тилида эса «Ви даево дате») биринчи китоб 22 боб (**фрагара**) бўлиб, унинг биринчи боби юқорида санаб ўтилган ўлкалар таърифидан иборат, яъни ўзига хос Авесто жўғрофиясини ташкил этади. Иккинчи бобда афсонавий подшоҳ **Жамшид** (Йима Хшайта) ҳақидаги асотир баён этилади. Учинчи боб, юқорида ҳам тилга олинганидек, деҳқончилик, хонаки чорвадорлик, оила, покиза ҳаёт, оловни улуғлашга бағишланган. Бу боблар Ахура Маздага саволлар ва унинг жавоблари асосига қурилган. Китобнинг қолган боблари покизалик, гуноҳ ва савоб, ҳалол ва харом масалаларига бағишланган бўлиб, улар қаторида оловни, сувни, тупроқни уй ҳайвонлари, турли дарахт ва ўсимликларни улуғлашга бағишланган дуолар ҳам мавжуд.

Маздаясна динида покизалик масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Масалан, «Вендидад»нинг 17-боби тўлиғича соч ва тирноқлар парваришига бағишланган. 18-бобда Ахура Мазда хабарчиси Суруш ва унинг куши ҳисобланмиш хўроз тўғрисида маълумот берилади. 19- бобда ёвузлик даҳоси, девлар ҳукмдори Ангра Майнйонинг ёлғончилик деви Друж (ҳозирги форс тилида «дуруғ», яъни “ёлғон”) ёрдамида Зардуштни йўлдан оздириш ёки ўлдириш учун уринишлари тасвир этилади. Зардуштга Ахура Мазда мадад беради. Чексиз замон тимсоли Зурван (Зрвана акарана)га муножот ҳам ушбу бобдан ўрин эгаллаган. Бобда вафот этганлар руҳи Чинвад кўпригидан ўтиши жараёни тасвирланади. Ёвузлар руҳи бу кўприкдан ўта олмай тубсиз зулматга кулайди, тақводор инсонлар руҳи эса Чинвад кўпригидан эсон-омон ўтиб, Хара тоғига Гаронмана маконига етишадилар. 20-бобда энг биринчи табиб - Трита ҳақида, 21-бобда эса муқаддас хўкиз, булутлар, куёш, ой, юлдузлар, бепоён ёғду ҳақида мадҳиялар, 22-бобда Ахура Мазданинг Ангра Майнйога қарши жанги ва Зардуштнинг бу курашдаги иштироки ҳақида гап боради.

Иккинчи сақланиб қолган китоб «Висперед» (ўрта форс тилида Виспарт, «Авесто» тилида «Висператаво» - “Барча қудрат эгалари”) дейилади. Унда «карде» («Авесто» тилида «керети») деб аталувчи 24 боб мавжуд бўлиб, тўлиғича дуолар китобидир. Бу китоб бирмунча кейин «Авесто» таркибига қўшилган деб тахмин қилинади.

Учинчи китоб «Авесто»нинг энг катта қисми «Ясна» бўлиб, 72 бобдан иборат¹³. Аввал ҳам айтиб ўтганимиздек, ушбу китобнинг 28-34,47-51 ва 53 боблари Зардушт «Гоҳ»ларидан иборат бўлиб, илгари улар бошқа китоблар таркибида бўлгани тахмин этилади. «Авесто» яхлит китоб ҳолига келтирилган пайтлардаёқ ушбу «Гоҳ»лар тилини тушуниш ҳатто «Маздаясна» дини коҳинларига ҳам осон бўлмаган.

«Ясна» китобининг бошқа боблари асосан қурбонлик пайтида ўқилувчи дуолар, турли эзгу зотлар шаънига мадҳиялар, маросим дуолари, муқаддас хаома ичимлигини, эзгулик хабарчиси Сурушни, сув руҳи -Ардвисура Анахитани ва олов руҳи Атарни мадҳ этувчи, ёвуз руҳлар -девларни ҳайдовчи дуолардан ташкил топган. Зардушт «Гоҳ»лари орасида «Ясна хапта хатай»(етти боб Ясна) деб номланувчи қисм мавжуд бўлиб, бу 7 боб «гоҳ»ларга тенг тугилади. Ундан муқаддас хўкиз руҳи ва унинг яратувчисига аталган мадҳиялар ҳам жой олган. «Ясна» китобининг баъзи боблари бир-бирини маълум даражада такрорлайди.

Тўртинчи китоб- «Яштлар» деб аталади. Ундаги ҳар бир боб («яшт») алоҳида бир маъбуд ёки маъбудага («йазат», форсча «йазид» сўзи шундан; «ясна» сўзининг ҳам келиб чиқиши «яз» ўзагидан бўлиб, бу ўзак «сажда», «таъзим», «топинч» маъноларига эга, яъни «йазид» ёки «йазат»нинг асл маъноси «топиниш объекти», «маъбуд» бўлиб чиқади) бағишланган мадҳия- алқовлардан («яшт»- «алқов», «мадҳия») тузилган бўлиб, жами 22 бобдан иборат. Ҳозирги пайтда Эронда, ҳижрий куёш йилидаги қатор ой номлари ушбу бобда тилга олинган маъбудлардан баъзиларининг исми билан аталган. Масалан, Меҳр (Митра - нур фариштаси), Тир (Тиштрия - Муштарий юлдузи), Обон (Ардвисур Анахита- сув фариштаси), Фарвардин (тақводорлар руҳи-“Фравашай” сўзидан). Бу номлар билан аталган маъбудалар 5,8,10,13-«яшт»ларда мадҳ этилади. Бундан ташқари Хурмуз (Ахура Мазда), Куёш (Хуршид- Хваршет), Ой (Мох), Суруш, Баҳром (Варахран – Вертрагна - чакмоқ фариштаси), Хома (муқаддас ичимлик) ва бошқаларга бағишланган алқовлар (гимнлар) ҳам ушбу тўпلامдан ўрин эгаллаган.

¹³ «Ясна» боблари «хот» деб аталади.

«Авесто» ҳажми катта китоб бўлганлиги сабабли коҳинлар кундалик фаолиятида фойдаланиш учун кейинчалик унинг ихчамлаштирилган шакли – «Кичик Авесто» (Хурде Авесто) яратишган.

Зардушт таълимотининг ахлокий қарашлари ниҳоятда ибратлидир. «Маздаясна» эътиқодининг ахлоқий тамал тоши – «эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал» бирлиги қондаси ҳам шу даврдан келаётган улуг бир маънавий қадрият дейиш мумкин. Бу эътиқодга амал қилган ҳар бир инсон ибодат олдидан қуйидаги ният сўзларини баралла овозда айтмоғи лозим эди:

«Кувонсин Ахура Мазда, энг лойиқ Ҳақ таолонинг иродаси рӯёбга чикиб, Ангра Майню даф бўлсин. Эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амални алқайман. Ўзимни буткул эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу ишларга бағишлайман. Қабих ўй, қабих сўз ва қабих ишлардан юз ўгираман... Ҳақни шарафлаб дейман: «Ҳақиқат олий неъмат, бу неъматдан ул киши баҳраманд ва савоб унга бўлғайки, у агар энг эзгу Ҳақ йўлида савоб ишдан қолмаса... Маздага сиғинаман, Зардушт ёвлари бўлган девларга ёвман. Ахура Мазда сўзига даъват этаман, деб имон келтираман... Нурафшон Ахура Маздага сиғинишим туфайли унинг севинчига топинчу ҳамдларим, суюнчу олқишларим бўлсин. «Эзгуликда беназир эгам...» дея бошлайман ушбу ибодатимни...»

Хуллас, «Авесто» китобида жамланган билимлар тош асрининг охириги босқичи ва бронза асри даврида, яъни 5 минг йилдан ошқин давр ичида Туронзамин ва ҳозирги Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг шимолий ўлкаларида истиқомат қилган турли элат ва халқлар яратган бой ва ранго- ранг маънавий меросни ўзига хос бир яхлитлик ва шу билан бирга ички мураккабликда акс эттирган бўлиб, минг афсуски, унинг жуда кўп қисми бизгача ўша даврлардаги мукамаллигида етиб келмади. Искандари Мақдуний истилолари, араблар босқини бу ўринда ҳалокатли таъсир қилди. Аммо бу бой мерос ўша қадим даврлардаёқ дунёнинг турли халқлари маданий тараққиётига катта таъсир кўрсатгани бугунги кун илмига сир эмас. Айниқса, қадим юнон маданияти (фалсафаси, адабиёти, илми) бу таъсирдан баҳраманд бўлганлигига қўплаб гувоҳликлар мавжуд¹⁴.

«Авесто»ни ўрганиш ислом даврининг биринчи босқичида анча кенг йўлга қўйилган эди. Тарихчи Масъудий, Ибн Балхий, Табарий, Беруний ва бошқалар бу китоб ҳақида тайинли маълумотлар келтиришган.

Янги давр Европасида бу китобни ўрганиш ХУШ асрдан бошланди ва толмас француз тадқиқотчиси Анкетиль Дюперрон (1731-1805) «парслар» орасида неча йил юриб, «Авесто» тилини ўрганиб, «Авесто»нинг мавжуд китобларини француз тилига таржима қилди ва бу таржима 1771 йилда босилиб чиқди. Ўша даврдан бери бу масалани Европа олимларидан П. Бартоломе, Родэ, Р.К. Раск, Г. Риттер, Э. Бюрнуф, Весторгорд, Ф. Шпигель, Ф. Юсти, С. Дехарле, В. Гейгер, П. Рот, Бенфей, Фр. Виндишман, Х Бартоломе, М. Хауг, К. Гельднер, И. Дармстетер, Е. Бенвенист, Ф. Альтгейм, И. Гершевич, Н.С. Нюберг ва бошқалар, парсларнинг ўзларидан чиққан бир қатор олимлар, қатор рус шарқшунослари, жумладан, В.С. Миллер, К. Коссович, К. Залеман, А.О. Погдин, В.А. Рагозина, В.В. Стуве, С.П. Толстов, Е.О. Бертельс, А.О. Маковельский, С.Н. Соколов, И.С. Брагинский ва бошқалар ўрганиб келишди. «Авесто» китобининг илмий-танқидий матнлари ва бир қанча Европа тилларига таржималари босилиб чиқди. Аммо бу ҳақдаги баҳслар ҳануз тинган эмас.

«Авесто» мазмунида турли қабила асотирлари билан тавҳид эътиқодидан таълим берувчи қарашлар ўзаро чатишиб кетгани сезилади. Бу даврда қадим Дажла ва Фурот дарёлари оралиғида (Месопотамияда) ҳамда Нил дарёси қуйи оқимида қудратли ёзма маданият яратилган, илк давлат тизими шаклланган эди. Аждодларимиз бир пайт ўша йирик давлатлар билан турли муносабатларга киришганлар. Улар яратган «Авесто» маданияти маънавий мазмунига кўра, шумер ва аккад тилларида Бобил ва Ашшур давлатлари ҳудудида яратилган асотир маданияти ёдгорликларидан асло кам эмас, балки ортиқ бўлиши мумкин. Аммо, афсуски, Искандар Мақдуний босқини туфайли юртимизнинг энг қадимги ёзма ёдгорликлари шафқатсиз йўқ қилинди, бизгача мукамал етиб келмади. Бизнинг бу давр ҳақидаги тасаввурларимиз «Авесто» китобидан бизгача етиб келган жузвлар (қисмлар), ўзга ўлкалар қадим ёзма маданият ёдгорликлари ичидаги маълумотлар ва археологик топилмаларни қиёсий ўрганиш натижасидагина шаклланиб бормоқда. Бу даврда илк шаҳарлар маданияти вужудга келди, турли хунарманд тоифалари ажралиб чиқа бошлади, яхлит эътиқод юзага кела бошлади, инсон илк бор Коинот нуридан бевосита баҳраманд бўлди. Асотир тафаккурни, қабилачилик хурофотларини енгиб ўтишга илк қадам - иккиланиш, тойишлар билан оғушта биринчи тетапоя қадам - қўйила бошланди. «Авесто» китобида акс этган воқелик яхлит олганда кўпроқ шу даврга мос келади. Бу

¹⁴ Бу ҳақда қаранг: Ф.Сулаймонова. Шарқ ва Ғарб.Т., «Ўзбекистон», 1997, с.22-40.

даврнинг энг буюк **маънавий ютуғи** илк бор, гарчи асотир тафаккур билан қоришиқ бир даражада бўлса ҳам боболаримиз руҳида **илм ва имон уйғунлиги** шакллана бошлагани, дейиш мумкин. Агар «Маздаясна», «Ахурамазда» сўзларида яширинган маъноларни Куръони карим «Бақара» сурасининг 255-ояти («Оят ал-курси») мазмуни билан маълум даражада мувофиқ келишига эътибор қиладиган бўлсак, ўша пайтда ҳам инсоний билимлар манбаи ёлғиз илоҳий боқий билим деб тасаввур қилинганини сезамиз. Аммо у даврлар одамнинг аксарияти асотир тафаккур даражасида дунёни тасаввур қилганликлари сабабидан, Зардушт «гоҳ»лари (муножотлари)даги тавҳид ғоялари мушриклик адашувлари билан қоришиб кетган эди.

Зардуштдан кейинги асрларда унинг таълимоти ёйилган юртларда маҳаллий элатлар, қабила ва уруғлар орасида тарқалган асотир тасаввур асосидаги мушриклик унсурлари, ҳар бир элатга хос ибтидоий маъбудаларга топиниш хурофий анъаналари аста-секин Маздаясна эътиқоди билан муросага келтирилган. Натижада соф якка худолик тизими қобиғига қадим хурофий маросим ва удумлар ҳам жойлаша борган. «Авесто» китобининг такомил йўли ушбу жараёни бутун ички мукаббаблигида акс эттирувчи зиддиятли ва кўп қатламли асотир тасаввурлар ва ягона тангрига эътиқоднинг қоришиқ ифодаси сифатида намоён бўлади. Бу ҳақда илмий адабиётда В.А.Лившиц, С.Н.Соколов, Мэри Бойс, Питер Кларк сингари таниқли мутахассис олимлар ҳам фикрларини баён қилишган.

«Авесто» китобида ўз аксини топган ғояларни дуалистик талқин қилиш ҳам фанда кенг тарқалган. Бунга маълум даражада «Ясна» китобининг 30-бобидан ўрин олган фанда «ахлоқий дуализм» деб номланувчи инсонлар оламига хос Яхшилик ва Ёмонлик орасидаги кураш тасвири ҳам сабаб бўлган, дейиш мумкин. Кейинчалик, милодий III-асрда яшаган Моний зардуштийликни ушбу руҳдаги талқинига ургу бериб, ўзининг машҳур монавийлик бидъатини яратди. Унга кўра бу олам икки асоснинг, икки ибтидонинг, яъни ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик орасидаги тўхтовсиз курашдан иборатдир. Моний Ахурамазда(Хурмуз)ни ёруғлик ва яхшилик илоҳи, Анхрамайну(Ахриман)ни зулмат ва ёмонлик илоҳи деб талқин қилади ва улар ўртасидаги кураш абадий давом этади, деб ҳисоблайди. Авестонинг баъзи жойларини илоҳий учлик руҳида талқин қилишлар ҳам учраб туради.

Хуллас, «Авесто» китоблари мажмуи исломгача бўлган маданиятимиз ва маънавиятимизнинг ҳолатидан бизни анча мукаммал

хабардор қилувчи ёзма манба сифатида бекиёс қийматга эгадир ва биз уни жиддий тадқиқ ва таҳлил этмоғимиз жуда зарур. Фақат ундаги баён ва услубнинг ниҳоятда ўзига хослигини унутмай, бу матнлар дастлаб яратилган давр руҳини тўғри идрок эта билмоғимиз тақозо этилади.

В) Буюк салтанатлар даври адабиёти

Минтақада аста-секинлик билан шаҳар-давлатлар ўз ҳудудини кенгайтириб бориб, Хоразм, Сугд, Бохтар, Парфия, Марғиёна, Паркана (ёки Даван), Бактрия, Чоч, Мидия каби ўлкаларида мустақил давлатлар шакллана бошлади. Темир куруллар ишлаб чиқиш йўлга қўйилгач, буюк салтанатлар шаклланишининг иқтисодий-ҳарбий имкониятлари пайдо бўлди. Инсоният тарихидаги дастлабки буюк салтанатлар Дажла ва Фурот дарёлари оралиғида (ҳозирги Ироқ ва Сурия, қадимги Месопотамия ҳудудида) Бобил ва Ашшур шаҳар-давлатлари замирида шаклланди. Милодий эрадан аввалги VI асрда эса Ахоманийлар сулоласидан Кайхусрав (ёки Куруш) минтақадаги илк буюк салтанатга асос солди. Ахоманийлар сулоласининг 200 йиллик ҳукмронлиғига Искандари Мақдуний чек қўйди. Ундан кейин Селевкийлар, Аршакийлар (Парфияда), Кушонлар (Марказий Осиё ва Шимолий Ҳиндистонда), Сосонийлар (Эронда) сулоалари ҳукмронлик қилди.

Империялар даврида қабилалар ва шаҳар-давлатлар аро ҳокимият учун курашлар авж олиб, унда ғолиб чиққан сулола атроф-воқеликни, табиат унсурларини ва моддий бойликларни қандай тасарруф этса, ўзга қабила, уруғ, жамоа вакиллари бўлмиш инсонларни ҳам шундай тасарруф этишга уринди. Натижада «мулк» тушунчаси сиёсат йўналишига ҳам кириб келди, у нафақат ер-сув, ҳайвонот ва буюмларга, балки енгилган уруғ, қабила, элат вакилларига нисбатан ҳам қўлланила бошланди. Юрт **мулк** аталди, ҳукмдор **малик** бўлди.

Жумладан, ҳукмдорлик ҳуқуқининг белгиланишида “фарр” (“Авесто” тилида “хварно”) принципи қонуний асос сифатида қабул қилинган. Унинг маъноси шуки, олий дунёвий ҳокимият сулоланинг бир вакилидан иккинчисига ўтишида муайян илоҳий белги содир бўлади, яъни муайян бир жонивор, қуш ёки ёғду шуъласи ҳукмдорликка танланган кишини ажратиб кўрсатади. Эрондаги Ахмонийлар, Сосонийлар даврида ушбу принципга изчил риоя этилган. Жоҳилия даврида “фарр” соҳибининг ҳукми мутлақ бўлиб, унга ҳеч ким эътироз билдиришга ҳаққи бўлмаган. “Халқ ҳукми”,

“халқ иродаси” деган тушунчалар у давр учун буткул нотаниш эди. Демак, жоҳилия даврида барча инсонлар тенг қадр топган эмас эди. Бу тартиб-қоидаларнинг жиддий ўзгариши Исо алайҳиссалом даъвати билан бошланди, дейиш мумкин.

Сосонийлар даврига келиб маздаясна эътиқоди яна янгидан буюк бир империянинг дини сифатида ҳукм сурди, янги муҳитда ривожланди, баъзи жиҳатлари янгиланди. Ҳақиқатни тан олиш керак, бизнинг бугунги қўлимиздаги «Авесто» матнларига доир маълумотлар Сосонийлар даври ёзма ёдгорликлари орқали етиб келгандир. Бу даврда «Авесто»нинг барча сақланиб қолган қисмлари ўрта форс (ёки паҳлавий) тилига таржима қилинди, илмий, диний ва бадиий адабиётда «Авесто» матнлари кенг истифода этилди. Араблар Хуросон ва Мовароуннаҳрни эгаллаганларидан сўнг, кўпчилик ислом эътиқодини қабул қилганда ҳам маздаясначилар (“мажусийлар”) Самарқандда, яна бошқа баъзи жойларда яшаб келдилар, ўз эътиқодларидан қайтмадилар. Фақат мўғул босқини Ўрта Осиё худудидаги мажусий жамоаларига тўлиқ барҳам берди, дейиш мумкин. Ҳозир бу эътиқодни маҳкам тутганлар, асосан, Ҳиндистонда «парслар» номи билан жамоа бўлиб яшайдилар. Эроннинг жануби-шарқида ҳам анча-мунча бор, деб ҳисобланади. Уларнинг кўпчилиги «Авесто»ни, албатта, мустақил мутолаа қила олмайди. «Авесто» матнларининг талқини тўлиқ ҳолда қўлингизга олиш мумкин.

Искандардан кейин Эрон ва Турон халқлари эллинизм унсурлари (юнон маданияти билан Шарқ маданиятининг синтези), буддизм, христианлик (кўпроқ, насронийлик қиёфасида), Ҳиндистон ва Хитойдаги бошқа турли эътиқодлар билан танишди. Маздаясна эътиқоди билан баъзи бошқа қарашлар таъсири остида милодий аср бошларида монавийлик таълимоти юзага келди ва минтақада кенг шуҳрат қозонди.

Бу даврда адабий манбалар миқёси ва мазмуний мундарижаси жуда кенгайди. Минтақада нафақат эроний тиллар гуруҳи доирасида, балки туркий тилларда ҳам кенг миқёсда адабиёт пайдо бўлади. Суғд тили, қадим хоразм тили, бохтар ва парфийна тилларида адабий ёдгорликлар яратилади. Паҳлавий тили, ўрта форс тили (парсик), суғд тилларида “Моний инжили”дан парчалар, “Ниёни зиндагон” (“Ҳаёт ҳикмати”), “Ковон” (“Паҳлавонлар китоби”), “Розон” (“Сирлар китоби”), “Муножотлар китоби”, “Шопуроқон” каби Моний бидъатига оид асарлар ҳақида хабарлар ва кўплаб парчалар етиб келган. Суғд тилидаги “Муғ қалъаси битиклари” орасида Рустам ҳақидаги афсонадан бир парча сақланиб қолган. Бу даврдан етиб

келган энг кўп ёдгорликлар паҳлавий адабиёти деб номланувчи манбалар мажмуи бўлиб, уларнинг энг машҳурлари “Зенд-Авеста” («Авесто» матнларининг таржима ва шарҳлари), “Денкарт” (“Дин амаллари” - 7 китоб, 169 минг сўз), “Бундаҳишн” (“Илк яратилиш” - 13 минг сўз), “Меноги храд” (“Ақл руҳи” - 11 минг сўз), “Карнамак Арташешер Папакан” (“Ардашешер Попокон жангномаси” - 5 минг 600 сўз), “Арта Вираф-намак” (“Авлиё Вираф китоби”), “Ядгар Зареран” (“Баҳодир Зарер ёдномаси” - 3 минг сўз), “Драхт асурик” (“Хурмо дарахти ва эчки мунозараси” - 800 сўз). Булардан ташқари алоҳида номланмаган бирқанча “Пандномалар” ёки “Андарзлар” (паҳлавийда “Handarz”) ҳам мавжуд бўлиб, улардан Хусрав Ануширвон ва унинг вазири Бузургомехр пандномалари кейинги даврларда ҳам машҳур бўлган¹⁵. Сосонийлар даври ёдномаларидан яна бир гуруҳи “Худойнамаклар” номи билан шуҳрат қозонган бўлиб, сулола тарихини ёритишга бағишланган. Бу асарларнинг асосий қисми ислом даврида “Сияр ул-мулук” номи билан араб тилига ўтирилган.

“Денкарт” ва “Бундаҳишн” китоблари **Маздаясна** эътиқодининг Сосонийлар даври талқинини ўзида акслантирувчи асарлар бўлиб, Эрон ислом лашкарлари томонидан фатҳ этилгандан анча кейин IX аср бошларида паҳлавий тилида яратилган. Бу асарларда қадим матнлар орқали бизгача етиб келмаган жуда кўп маълумотларнинг мавжудлиги қадим матнларнинг аксарияти “араблар босқини” даврида йўқ қилинган, деган даъволар унчалик тўғри эмаслигини кўрсатади. Ислом минтақа маданияти даврида улар аста-секин ўз ҳаётий аҳамиятини йўқота бошлагач, асрлар давомида, балки кўпроқ мўғуллар босқини даврида унутилиб кетган бўлиши эҳтимолга яқинроқ.

Исломгача аждодларимиз маънавиятининг шаклланиш даврига хос энг умумий хусусият унинг асосан асотир тафаккур заминидан ривожланганидир. Бу нарса айниқса “Авесто” китоби мисолида ёрқин намоён бўлади. Фақат Аллоҳнинг охириги китоби – Қуръони карим нозил бўлиши билан инсонлар онгидан асотир тафаккур қолдиқлари тамомила сиқиб чиқарилиши учун мустаҳкам замин пайдо бўлди.

3. Асотир тафаккур нима?

¹⁵ Қаранг: Изведать дороги и пути праведных. (Пехлевийские назидательные тексты). М., «Наука», ГКВЛ, 1991.

«Авесто» маънавияти Ҳиндистоннинг «Веда» маданияти, қадим Шумер, Бобил ва Ашшур маданиятлари, қадим Юнон ва Рум антик маданиятлари моҳиятига монанд бўлиб, улар сингари тош асрдан бошлаб шаклланиб келган асотири тафаккур асосидаги маънавият эди, унда дунёни, атроф-муҳитни идрок этиш ўзига хос тарзда кечарди. Инсон маънавий камолотининг дастлабки босқичларида бу идрок тарзи анча-мунча ижобий аҳамиятга эга бўлган эса-да, кейинчалик унинг чекланганлиги, ички қусурлари билиниб қола бошлади. Бу маънавий камолотда бўҳрон ҳолатини юзага келтирди, минтақа халқлари тараққиётида маънавий турғунлик хавфи пайдо бўлди. Навоий тимсолларидан фойдаланиб таъбир этганда, аждаҳони енгиб ўтган Фарҳод олдида энди Ахриман-деври енгил зарурати пайдо бўлди. Маздаясна эътиқоди асотири тафаккур қобиғидан чиқиб кета олмади.

Асотири яъни **миф** ибтидоий инсон онгида Борлик ҳақиқатининг ҳаёлий тимсоллар воситасида ифодаланиши бўлиб, ҳозирги замон одами асотири афсона сифатида тушунади, аммо қадимги дунё одамлари асотирининг **Борлик ҳақиқатини ифодалашига** шубҳа қилмаганлар. Масалан, қадимги юнонлар Зевс, Аполлон, Афродита каби турли санамларни Олимп тоғида абадий яшайди деб тасаввур қилганлар ва улар шарафига ибодатхоналар қуриб, қурбонликлар келтирганлар. Асотири ва бадиий асарнинг умумий томони Борлик ҳақиқатини тимсоллар воситасида англаш ва англашишга уриниш бўлиб, уларнинг ўзаро фарқ қилувчи томони - асотири ўз даврининг одами ҳақиқат деб қабул қилган, санъат асарини эса инсонлар мутлақ ҳақиқат деб ўйламайди, балки ибрат мактаби сифатида тушунади.

Демак, **асотири тафаккур** - Борлик моҳиятини идрок этишга дастлабки уриниш бўлиб, ибтидоий жамоа, қисман қадимги дунё ва ўрта асрлар одамнинг фикрлаш тарзига хосдир. Бу даврларда аксарият инсонлар **ғайб оламига оид нарса-ходисалар ва мавҳум тушунчаларни моддий воқелик ашёларидан ажратиб тасаввур қила олмаганлар.**

Мушрикликнинг келиб чиқиши ҳам инсон онги ривожининг айна шу даражаси билан боғлиқ. Араблар исломгача ҳукмрон бўлган тафаккур тарзини **жоҳилия даври** деганда ҳам инсон онгининг асотири тафаккур даражасидаги ҳолати назарда тутилган.

“Авесто” китоби мазмунида **асотири тафаккур** кенг миқёсда ўзлигини зоҳир этган. Бунинг ёрқин бир мисоли сифатида Маздаясна эътиқодига оид **Амшосипандлар** масаласига эътибор қаратамиз. Авестошунос қатор олимлар, жумладан, ҳозирги замон инглиз

тадқиқотчиси Питер Кларк ўзининг “Зороастризм” китобида мавжуд “Авесто” матнларини даврлаштириб, улардан Зардушт (Заратуштра) номи билан боғлиқ “Тоҳларни” энг қадимги даврларга оид деб билади. Амшосипандлар (**Амиша Спента – авесто тилида “Абадий онг” маъносини билдиради**) умумий номи кейинги давр матнларида пайдо бўлади. Питер Кларк фикрига кўра “Яштлар” Зардушт давридан анча кейин тахминан милoddан аввалги VII-VI асрларда шаклланган. Амшосипандларнинг Бундахишн (Питер Кларк китобининг русча таржимасида негадир “Бундабишен” деб ёзилган) китобидаги талқини эса, назаримизда, Сосонийлар даври қарашларидан дарак беради.

Зардушт “Тоҳ”ларида **Сипанд Мийну (Спента Майню – Тафаккур олами)** асосан **оламларнинг яратувчиси Ахура Мазданинг (Ахурах Маздах – Олий билим, донолик, огоҳлик эгаси) сифати** бўлиб англашилади. Қолганлари **Ахура Мазданинг нурлари** деб тавсифланиб, қуйидаги мавҳум тушунчаларни билдириб келади:

Ардабехешт (Ашах Вахиштах – Гўзал ҳақиқат, Мукаммал низом ва тартиб)

Баҳман (Вухмана – Эзгу ният, Эзгу фикр)

Испандормаз (Спента Ормантий – Комил ақл)

Шаҳриёр (Зашра Вайраях – Умид дунёси)

Амурдод (Амирмитота – Умрбоқийлик, абадиёт)

Хўрдод (Хавраватот – Комиллик, Тўғрилиқ)

Питер Кларк китобида улар қуйидагича берилган:

Аша Вахишта – (Лучшая истина; Праведность)

Воху Мана – (Добрая мысль/Разум; Доброе Предвидение)

Спента Арманти – (Святая Преданность)

Кшатра Ваирья – (Сила; Власть/Царство Бога)

Хаувартат – (Целостность и Благоденствие)

Америтат – (Долгая жизнь и Бессмертие)¹⁶

IX асрда паҳлавий тилида ёзилган “Бундахишн”¹⁷ да эса улар энди асотири тафаккур таъсирида **Хўрмузд (яъни Ахура Мазда)га**

¹⁶ Питер Кларк. Зороастризм. Т., 2010, С. 79.

¹⁷ “Бундабишен” - Питер Кларк. Зороастризм. Т., 2010, С. 106.

ёндош **илоҳий кудратлар** сифатида тавсифланиб, ҳар бири муайян **моддий нарса-ҳодисалар** билан бевосита боғлиқ ҳолда тасаввур қилинади:

Ардабехешт – олов ҳомийси (**огонь**)

Баҳман - чорва ҳомийси (**скот**)

Испандормаз – замин ҳомийси (**земля**)

Шаҳриёр – металллар ҳомийси (**металлы**)

Амурдод - ўсимликлар ҳомийси (**растительность**)

Хўрдод – сув ҳомийси (**вода**)¹⁸

Инсон ақлий тақомилидаги асотир тафаккур босқичида мавҳум **тимсол-тушунчалар** қандай қилиб моддий олам ашёларига алоқадор мустақил **олий мавжудотларга** “айланиб кетиши” мумкинлиги келтирилган қиёсларда ўзининг очик ифодасини топганлигини кўриб туришимиз.

Исо алайҳиссаломгача юборилган пайғамбарлар ҳар бири бир қавмга Аллоҳ ҳақиқатидан хабар берган бўлсалар, Рухуллоҳ барча инсониятга тегишли **Ҳақиқат** хабарини келтирди. У биринчи бўлиб, барча инсонлар ягона Тангри олдида тенг, ўзаро оға-ини, опа-сингил, биродар деб, Аллоҳ ҳукмини эълон қилди. “Ўрта асрлар” деган тушунча беҳуда эмас, бу давр инсоният учун Қадим дунёдан Янги тафаккур тарзига **ўтиш** босқичидир. VII асрга келиб, Муҳаммад(С.А.В.)га нозил этилган Қуръони карим оятларида ниҳоят узил-кесил ҳақ ботилдан жудо этилди, **инсонлар ягона Аллоҳнинг ер юзидаги халифалари** экани очик-ойдин баён этилди. Халқ ҳокимияти, озод фуқаролар жамиятига таянувчи тузумнинг умумбашарий маънавий асослари, шундай қилиб, **Тавҳид таълимоти**да мужассам бўлди.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. Миллатнинг маънавий тақомил жараёни.
2. Миллий маънавиятимиз тарихий тақомилини даврлаштириш муаммолари.
3. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида турк эли маънавий тақомилининг рамзий ифодаси.

¹⁸ Питер Кларк. Зороастризм. Т., 2010, С. 112.

4. Ибн Халдун ибтидоий жамоа ва шаҳар жамоаси ҳақида.
5. «Авесто»да ибтидоий жамоа маънавияти унсурларининг акс этиши.
6. Жамшид (Йима вахишта) ҳақидаги асотир ва унинг моҳияти.
7. Асотир ва асотир тафаккур.
8. «Авесто» китобида минтақа халқлари маънавий тақомилининг қайси босқичи ўз аксини топган?
9. «Маздаясна» эътиқодининг моҳияти.
10. Марказий Осиё ва Ўзбекистон ҳудудидаги илк шаҳарлар.
11. «Авесто»да тавҳид эътиқоди ва асотир тафаккур таъсири.
12. Зардушт «гоҳ»ларининг етакчи ғояси.
13. «Маздаясна» эътиқодининг ахлоқий тамал тоши.
14. «Авесто» китобида тилга олинган ўлкалар.
15. «Авесто» матнлари тақдири.
16. «Авесто» китобининг ҳозирги кунда сақланиб қолган қисмлари.
17. Авесто»нинг жаҳон илмида ўрганилиши.
19. Буюк салтанатлар даврида яратилган адабиёт.
20. Амшосипандлар нима?

Адабиётлар:

1. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Т., “Шарқ”, 2001, 384 сах.
2. Авесто. Яшт китоби. Т., “Шарқ”, 2001, 128 сах.
3. Авеста: «Видевдат» китоби. Т., ТДШИ, 2007, 96 сах.
4. Книга деяний Ардашира сына Папака. М., «Наука» ГРВЛ, 1987, 164 стр.
5. Изведать дороги и пути праведных.(Пехлевийские назидательные тексты). М., «Наука», ГКВЛ, 1991.
6. Питер Кларк. Зороастризм. Т., Изд. “Musiq”, 2010, 256 стр.
7. Мэри Бойс.Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., «Наука» ГРВЛ, 1988, 304 стр.
8. Сулаймонова Ф.Шарк ва Ғарб.Т., “Ўзбекистон”, 1997, с.9-188.
9. Луконин В.Г. Древний и средневековый Иран. Москва, ГРВЛ, 1987, 296 стр.
10. Османов М.-Н. Сводь иранского героического эпоса. («Худайнаме» и «Шахнаме») как источники «Шахнаме» Фирдоуси. //

Ученые записки Института Востоковедения. Том XIX. Вопросы истории и филологии народов Востока. М., 1958, с.153-189.

11. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби I (I). Душанбе, “Маориф”, 1987, с.15-102.

12. Литература Востока в Средние века. Часть II. М., Изд. МГУ, 1970, с.3-40.

3-дарс. Ислом минтақа адабиёти ривожланишининг биринчи даври. Форс тилидаги мумтоз шеърятнинг шаклланиши ва илк ривож.

1. Ислом минтақа маданияти доирасида маънавий такомил жараёни ва бадий адабиёт ривож.

Қуръони карим оятлари нозил этила бошлагач, VII аср давомида Тавҳид эътиқоди асосидаги инсоний биродарлик жамоаси - “умма” тушунчаси шаклланган бўлса, VIII аср иккинчи ярми - IX аср бошларидан (750 йил - Абу Муслим қўзғолони ва Аббосийларнинг ҳокимиятга келиши, 813 йилда Маъмуннинг халифалик тахтига ўтириши натижасида) минтақанинг уч буюк халқи - араб, форс ва туркий элатлар аро сиёсий қудратда ўзига хос мувозанат ҳолати вужудга келди, яъни Исломнинг асл ғояси - *мусулмон умматининг тенглиги* амалда жорий бўлишига воқеъ имкон туғилди. Натижада ислом дини кенг тарқалган улкан бир ҳудудда ягона ғоя остида бирлашган яхлит **маданий минтақа** ташкил топди ва у VIII-XV давомида маънавий жиҳатдан узлуксиз такомил топиб борди. Ушбу маънавий такомил жараёнини қуйидаги жадвал билан ифодалаш мумкин:

6-жадвал. ИСЛОМ МИНТАҚА МАДАНИЯТИ ДОИРАСИДАГИ МАЪНАВИЙ ТАКОМИЛ БОСҚИЧЛАРИ

Ислом минтақа маданиятининг ривожланиш босқичлари	Тарихий давр	Шахс ва миллат маънавиятининг такомил босқичлари ёки маърифат йўллари
---	--------------	---

I Сунна	VIII-IX Асрлар	<i>Ибрат</i>
II Ислом маърифатчилиги	X-XI Асрлар	<i>Илм</i>
III Тасаввуф тарикатлари ёхуд Ирфон	XII-XIII Асрлар	<i>Риёзат</i>
IV “Мажоз Тариқи”	XIV-XV Асрлар	<i>Меҳр</i>

Ушбу маънавий такомил жараёнининг бош ғояси Тавҳид таълимоти бўлиб, бу таълимотнинг мазмун-моҳияти асрлар давомида буюк аждодларимиз томонидан борган сари теранроқ англаб етилди ва шунинг асосида мукаммал маънавий-ижтимоий қарашлар тизими ишлаб чиқилди. Бу жараёнда бадий адабиётнинг алоҳида, айтиш мумкинки, ҳал қилувчи ўрни бўлганлиги диққатга сазовордир.

VIII-IX асрларни ўз ичига олган **Сунна босқичи** Тавҳид Ҳақиқатини бутун кўлами билан англаб етишнинг дастлабки поғонаси бўлиб, бу босқичда Пайғамбаримиз(сав) суннатларининг асоси бўлмиш ҳадис илми мукаммал даражага кўтарилди ва энг мўътабар олти ҳадис тўплами тузилди. Бу босқичнинг етакчи тамойили Ибрат маърифатида ифодаланади, яъни Сунна ибрат орқали эътиқод бўлиб, Муҳаммад (сав) ибрати асосида Аллоҳнинг борлиги ва бирлигини, унинг чексиз қудратини, Халлоқи олам, яъни Борлиқнинг ягона яратувчиси ва эгаси эканлигини тан олиш ва бунга чин дилдан эътиқод қилишни англатади. Рус тилидаги “единобожие” (яккахудолик) атамаси айни шу маънони ифодалаб келади.

Бу даврда бадий адабиёт бутун минтақа бўйлаб асосан араб тилида яратилди. Аммо “араб тилидаги адабиёт” дегани соф маънодаги “араб адабиёти” тушунчасини англатмайди. Чунки бу адабиёт фақат араблар юртида ягона бир миллат вакиллари томонидан эмас, балки бутун ислом минтақасида ислом динини қабул қилган барча халқларга мансуб ижодкорларнинг умумий ҳаракати натижасида шаклланди ва ривож олиб борди. Жумладан, бу давр араб тилидаги адабиётнинг буюк вакиллари Ибн

ал-Мукаффа (724-759), Башшар ибн Бурд (714-784), Абу Нувас (762-813) каби сиймолар томирида аъжам қони оққанлиги маълум.

Ислом минтақа маданияти доирасидаги маънавий такомил жараёнининг иккинчи босқичи **Ислом маърифатчилиги босқичи** бўлиб, X-XI асрларда ўзининг энг юксак такомиллини намоён қилган ва Тавҳид Ҳақиқатини мантикий тафаккур даражасида англаб етишга эришилган бу босқичдаги етакчи тамойилни **Илм маърифати** деб таърифлаш мумкин.

Инсон маънавий такомиллидаги бу инқилобий ўзгаришнинг мазмун-моҳияти шундаки, охирги илоҳий калом – Қуръони карим оятларига таянган ҳолда инсоният Ибтидоий жамоа, қисман Қадимги дунё ва Ўрта асрлар одамнинг асосий фикрлаш тарзи бўлмиш **асотир тафаккур** (яъни ғайб олами ва мавҳум тушунчаларни моддий ашё ва ҳодисаларга боғлиқ ҳолда тасаввур қилиш), Борлиқни идрок этишнинг оқибати мушрикликка олиб келувчи бундай даражасидан юқори кўтарилиб, ҳозирги замоннинг **асосий тафаккур турлари** бўлмиш **мантикий тафаккур** (яъни сабаб-оқибат боғланишлари асосида фикр юритиш), **тимсолий тафаккур** (яъни ўз фикрини рамз ва тимсоллар воситасида ифодалаш), **тарихий тафаккур** (турли манбалар орқали аниқланган маълумотларга таяниб хулосалар қилиш), **эвристик тафаккур** (асосий тафаккур турларидан, илоҳий илҳом, илмий ва бадий ижод жараёнида тамомила янгича ғоялар, ечимлар, тимсол ва тасаввурларнинг яхлит шаклланиши), **ирфоний тафаккур** (мураккаб таркибли тафаккур турларидан, илоҳий илҳом, риёзат ва илоҳий жазба натижасида ҳосил қилинган ладуний билимларни тимсол ва ишоралар воситасида ифодалаш) ва улар асосида хилма-хил мураккаб таркибли тафаккур турлари: **фалсафий тафаккур** (мантикий ва эвристик тафаккур асосида Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришга уриниш), **илмий тафаккур** (мантикий ва эвристик тафаккурга ҳамда махсус амалий тажрибаларга таянган ҳолда муайян назарий муаммони ҳал қилишга уриниш), **риёзий (математик) тафаккур** (аниқ формулалар, чизмалар, тенгламалар, рақамлар нисбати воситасида ўз фикр ва ғояларини ифода этиш), **эстетик тафаккур** (муайян ҳаётий ҳодисаларга гўзаллик ва ички уйғунлик талабларидан келиб чиқиб муносабатда бўлиш), **бадий тафаккур** (асосан **тимсолий ва эвристик тафаккур** асосида ижодкорнинг Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги ўз тасаввурларини. ҳаётий ёки ҳаёлий тимсоллар тизими воситасида моделлаштириши бўлиб, бадий тимсол ҳақиқатни ўзида тўлиқ ифодалашга даъво қилмайди, фақат унинг баъзи қирраларига ишора қилади), **ахлоқий тафаккур** (

инсонларнинг амалий фаолиятини муайян маънавий-ахлоқий тартиб-қоидалар нуктаи назаридан баҳолаш), **сиёсий тафаккур** (ижтимоий ҳодисаларга муайян сиёсий манфаатлар нуктаи назаридан ёндошиш), **ҳуқуқий тафаккур** (инсонларнинг хатти ҳаракатларига муайян қонунлар билан белгиланган ҳуқуқий нормалар нуктаи назаридан ёндошиш) кабилар мукаммал шакллана бошлади.

Бу босқични “Ислом маърифатчилиги” деб аталишининг сабаби бу даврда яшаб ўтган улуг қомусий алломаларимиз исломгача инсоният ҳосил қилган барча билимларни киёсий тадқиқ этиб, инсоният англаб етган барча мавжуд билимлар моҳиятан Тавҳид эътиқодига мувофиқ эканлигига амин бўлдилар. Шунга кўра минтақа халқлари томонидан Тавҳид таълимотини тушуниш ҳам такомиллашиб, ягона Аллоҳга сиғиниш маъноси Аллоҳ яратган Борлиқнинг ягоналиги (русча “единобытие”) ва уни Аллоҳ ато этган ақл ва мантикий тафаккурга таяниб ҳар жиҳатдан ўрганиш, у ҳақда жиддий билим ҳосил қилиш фарз эканлигини англаб етиш даражасига кўтарилди. Бу даврда Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг асосан ақлга, мантикий тафаккурга таянувчи қуйидаги турли мувозий (параллел) йўналишлари шаклланди:

7-жадвал. ИСЛОМ МАЪРИФАТЧИЛИГИ БОСҚИЧИДА ШАКЛЛАНГАН БОРЛИҚ ҲАҚИҚАТИНИ АНГЛАБ ЕТИШНИНГ ТУРЛИ ЙЎНАЛИШЛАРИ

(“Ҳақиқат изловчи”ларнинг 4 тоифаси):

(Имом Абу Ҳамид Ғаззолий (1058-1111)нинг “Ал-Мунқиз мин ад-далал” ва Умар Хайём (1048-1122)нинг “Дархостнома” асарлари асосида)

Йўналишлар (тоифалар)	Асосий оқимлари	Асосчилари ёки машҳур вакиллари
А) Калом (Мутакаллимлар)	1) Мўътазила	Восил ибн Ато (699-748) Абул Ҳасан ал-Ашъарий (873-935) Абу Мансур Муҳаммад ал-Мотуридий ас-Самарқандий (870-944)
	2) Ашъария	
	3)	

	Мотуридия	
В) Фалсафа (Файласуфлар)		Абу Наср Форобий (873-950) Абу Али ибн Сино (980-1037),
Б) Ботиния (Ботинийлар)		“Ихвон-ус-сафо” илмий гуруҳи (X аср) (52 рисоладан иборат қомусий мажмуа яратган) Бадахшонлик буюк шоир ва мутафаккир Носир Хусрав (1004-1088)
Г) Тасаввуф (Суфийлар)		Жунайд Бағдодий (вафоти 910 йил) Мансур Халлож (858-922) Абдуллоҳ Ансорий (1006-1089), Абусаид Абулхайр (967-1049), Абдулҳасан Хароқоний (вафоти 1033 йил)

Бу даврга келиб энди ислом минтақасида бадиий адабиётнинг ҳам қамрови ва кўлами кенгайиб, араб тилидаги адабиёт ёнига Хуросон ва Мовароуннахрда форсий ва туркий тиллардаги мумтоз шеърят қўшилди. Қудратли маҳаллий ҳукмдорлар – Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Салжукийлар саройлари доирасида мустақил адабий мактаблар шаклланди.

2. Форс тилидаги мумтоз шеърятнинг шаклланиши ва илк ривожи.

Ислом минтақа адабиёти VIII - XV асрлар мобайнида дунёни идрок этиш ва уни ижодий акслантириш нуктаи назаридан катта тараққиёт йўлини босиб ўтди. Алишер Навоийнинг назарий

кузатишлари билан адабий жараённинг боришини қиёслаб ҳулоса қилинса, бу тараққиётни уч катта даврга ажратиш мумкин.

Биринчиси, VIII - XI асрлар бўлиб, араб мумтоз адабиётида “янгилианиш” ҳаракати асос солган Башшар ибн Бурд (714-784), Ибн ал-Мукаффа (724-759), Абу Нувос (762-813), Абул Атахия (748-825) каби машҳур шоир ва адиблар ижоди билан бошланади. Бу даврда кенг маънодаги адаб илмига асос солинди. Ибн ал-Мукаффанинг (724-759) «Ал-Адаб ас-Сағир», «Ал-Адаб-ал-Кабир» асарлари ёзилди. Халил ибн Аҳмад (718-792) лугатшунослик асосларига бағишланган «Ал-Айн» асари таркибида аруз илмининг назарий асосларини яратиб, ҳам тилшунослик, ҳам адабиётшуносликка замин ҳозирлади. Кейинги аср охирида Ибн ал-Мутааз (861-908) адабиётшунослигининг яна бир таркибий қисми «илми бадеъ» (шеърый санъатлар ҳақида илм)ни кашф этди. Алишер Навоий гувоҳлик беришича, шу забардаст сиймолар орасида ислом даврининг илк туркий шоири Адиб Аҳмад ҳам бор эди. Адиб Аҳмад биринчилардан бўлиб Расулulloҳ ҳадисларига туркий тилда шеърый шарҳлар бағишлаган аллома шоирдир¹⁹. IX асрда Эрон ҳудудида хануз паҳлавий тилида йирик асарлар (“Денкарт”, “Бундаҳишн”) яратилмоқда эди. Янги форс тилида яратилган шеърятдан фақат Аббос Марвазий, Абу Ҳафс Сўғдий, Абу Солик Гургонийлар ижодидан жуда кам намуналар етиб келган.²⁰

Форс тилидаги ҳақиқий мумтоз адабиёт дастлаб IX аср охирлари - X аср биринчи ярмида Мовароуннахрда шаклланди. Отаси Хорун ар-Рашид томонидан Хуросон ва Мовароуннахрга ноиб қилиб тайинланган кичик ўғил Маъмун ўз атрофига маҳаллий халқларнинг йирик зодагонлари, олимлар ва ижод аҳлини тўплай бошлади. Хорун ар-Рашиддан сўнг халифалик тахтига ўтирган катта ўғил Амин сиёсатидан норози бўлган аъжам халқларининг жасур саркардаларига таянган Маъмун 813 йилда халифаликни акасидан тортиб олгач, ўз атрофидагиларга катта лавозимлар инъом этди. Жумладан, **Тоҳир ибн Хусайн**га Хуросон ўлкасини бошқариш, **Асад ибн Сомон** ўғиллари - **Нух ибн Асадга** (ваф. 841) – Самарқанд, **Яҳё ибн Асадга** – Шош ва Усрушана, **Илёс ибн Асадга** – Хирот, **Аҳмад ибн Асад** (ваф. 864) – Фарғона ҳокимлиги топширилди. Шундай қилиб, 821-873 йиллари Хуросонда **Тоҳирийлар** сулоласи ҳукмдорлик қилган бўлса,

¹⁹ Адиб Аҳмад Югнакийнинг яшаган даври ҳақида фанда баҳсли фикрлар мавжуд. Аммо биз бу борада Навоий келтирган нақлни рад этишга аргизулик жиддий далил-исботни учратмадик.

²⁰ Литература Востока в Средние века. Часть II. М., Изд. МГУ, 1970, с.28-40.

акалари вафотидан сўнг **Аҳмад ибн Асад** Самарқандга кўчиб келиб, бу ерни ўз пойтахти деб эълон қилади ва шу билан Мовароуннахрнинг асосий қисми (Хоразм ва Чағониёндан ташқари) **Сомонийлар** тасарруфига ўтади. 873 йили Хуросонда **Ёқуб ибн Лайс** кўзғолон кўтариб, Нишопурни босиб олди ва **Саффорийлар** (мисгарлар) сулоласига (873-903) асос солди. Аммо Бухоро Саффорийларга бўйинсунмади ва **Сомонийлар** ихтиёрига ўтди. Отасида сўнг тахтга ўтирган **Наср ибн Аҳмад** (864-892) 875 йилда Мовароуннахрни бошқаришга халифадан расман ёрлиғ олди ва укаси **Исмоилни** Бухорога ҳоким қилиб тайинлади. 900 йили **Амр ибн Лайс** Балх яқинида Исмоилдан енгилиб, Хуросон, Табаристон, Гургон, Сийистон ва Рай ўлкалари ҳам **Сомонийлар** қўлига ўтди.

Наср ибн Аҳмад ва Исмоил Сомонийлар даврида Самарқанд ва Бухорода ижод аҳли учун қулай шароит вужудга келиб, Абу Абдуллоҳ Рудакий етакчилигидаги бақувват форс шеърят мактаби шаклланди²¹. Бу мактаб, айниқса, **Аҳмад ибн Исмоил** (907-913) ва **Наср ибн Аҳмад II** (913-943) давларида гуллаб-яшнаб, ўзининг олий босқичига кўтарилди. Тадқиқотчиларнинг охириги ҳисоб-китобларига биноан Абу Абдуллоҳ Жаъфар бин Муҳаммад Рудакий тақрибан 858 йилда ҳозирги Тожикистоннинг Панжикент туманидаги Панжруд кишлоғида ўртаҳол оилада дунёга келган. Самъоний (ваф. 1167) ўзининг “Китоб ул-ансоб” асарида уни “самарқандлик шоир” деб атади. Наср ибн Аҳмад I умрининг охиригача Самарқандда ҳукмдорлик қилганлигини ҳисобга олсак, шоир ижодининг дастлабки даври (30-35 ёшларигача) Зарафшон воҳасида ўтганлигини тасаввур қилиш мумкин. Бухоронинг Сомонийлар пойтахтига айланиши Исмоил ибн Аҳмад давридан, яъни IX асрнинг охириги ўнйиллигидан бошланади. Рудакийнинг Бухорога, шоҳ саройига расман тақлиф қилиниши **Наср ибн Аҳмад II** ҳукмдорлик тахтига ўтирган йилларга тўғри келишини инобатга олсак, бу даврда у 50 ёшдан ошган машхур

²¹ Мустақилликгача яратилган илмий тадқиқотлар ва дарсликларда форс тилидаги мумтоз адабиётни даврлаштириш турлича берилган бўлиб, уларда баъзан ўта сунъий ёндошувлар ҳам кўзга ташланади. Масалан, Москва давлат университети нашриётида 1970 йилда чоп этилган бир дарсликда VIII - IX асрлар “Ўйғониш даври олди адабиёти” (Литература периода Предвозрождения) деб алоҳида даврга ажратилган. Ваҳоланки, бу даврнинг асосий қисми, яъни VIII асрдан то IX аср охириги чорагигача асосий асарлар ё араб тилида ёки ўрта форс (пахлавий) тилларида яратилган бўлиб, Сомонийлар давридагина янги форс тилидаги йирик адабий мактаб шаклланди. Бу мактабнинг ривож ва унинг асосий намоёндалари яшаб, ижод этган давр IX аср охириги чорагидан бошланиб, X асрни деярли тўлиқ камраб олади. Қизиги шундаки, китоб муаллифлари ўзлари ўйлаб топган бу “давр” адабиётдан уч-тўрт қатор шеърый парчадан бўлак тайинли бир намуналар келтира олишмаган.

шоир эди²². Демак, тарихда Бухоро адабий мактаби сифатида шуҳрат қозонган ижодий муҳит аслида анча кенг ҳудудни камраб олади.

Ҳижрий 1335 йилда Техронда чоп этилган Мазохир Мусаффонинг “Посдорони сухан” китобининг “Давраи нухустин. Аҳди Рудакий” деб аталган қисмида 11 шоир асарлари ҳақида мулоҳазалар ўрин олган²³. 1985 йилда рус тилида нашр этилган “Рудакий ва унга замондош шоирлар” китобида эса X асрда ижод этган 23 шоир ижодидан намуналар берилган²⁴. Улардан 11таси - Шаҳид Балхий, Фазл Рабанжоний, Фароловий, Абу Шукур Балхий, Башшар Марғозий, Робиа Каздорий, Абулмасал, Лавкарий Чангзан, Шокир Бухорий, Тайён Марғозий, Маъруф Балхий - Рудакий билан замондош бўлиб, бир вақтда, бир адабий доирада ижод қилишган. Булардан ташқари бошқа манбаларда Абулхусайн Муродий, Абулмуайяд Балхий, Сипехрий Бухорий ва бошқаларнинг номлари учрайди. Бу давр шоирларининг баъзилари (Масалан, Шаҳид Балхий, Абулхусайн Муродий Бухороий, Башшар Марғозий, Робиа Каздорий кабилар) икки тилда – араб ва форс тилларида ижод этишгани маълум. Бу давр шеърятисида араб адабиётининг таъсири остида қасида жанри етакчилик қилганини кўрамиз. Шу билан бирга форсизабон шоирлар ижодида қитъа, рубоий каби кичик ҳажмли шеърлар, ғазал жанрининг дастлабки намуналари, ҳамда маснавийда ёзилган асарлар ҳам учрайди. Эпик асарларнинг илк намуналари сифатида Рудакийнинг “Қалила ва Димна”, “Синдбоднома” деб номланувчи дostonларидан сақланиб қолган айрим байтлар, ҳамда унинг ёш замондоши Абу Шукур Балхийнинг “Офариннома” асарини тилга олишимиз мумкин. Мутақориб вазнида панд-насихат йўсинида ёзилган бу маснавийдан 300 байтга яқини бизгача етиб келган.

X асрнинг иккинчи ярми Сомонийлардан **Нух ибн Наср** (943-955), **Абдулмалик ибн Нух** (955-962), **Мансур ибн Нух** (962-977) ва ўлкадаги бошқа кичикроқ ҳукмдорлар – **Абу Яхё Тохир Чоғоний** (987 йилда қатл қилинган), **Мозандарон** ва **Табаристон** ҳукмдорлари **Зиёрийлар** (Вушмгир - 935-967, Қобус ибн Вушмгир – 987-1012) ва бошқалар ҳомийлигида ижод қилган ўндан ошиқ шоирларнинг асарларидан намуналар бизгача етиб келган. Булардан Бадеи Балхий, Дақиқий, Тохир Чоғоний (юқорида номи тилга олинган Чоғониён

²² Рудакий яшаган давр, унинг ҳаёти, адабий мероси, ижодидаги етакчи мавзулар ҳақида мукамал маълумот А.Мирзоевнинг Москвада нашр этилган “Рудакий. Жизнь и творчество” номли йирик тадқиқотида берилган.

²³ Мазохир Мусаффо. Посдорони сухан. Чакомасароён. Жилди I. Техрон, Чопи Сино, 1335х., сах. 3-89.

²⁴ Рудаки и поэты его времени. «Сов. писатель». Ленинград. отд., 1985, 272 стр.

амири), Мунджик Термизий, Хусравий Серахсий, Кисой, Мантикий Розий, абу Тохир Хусравоний, Иморо Марвазий, Қамарий Журжоний, Абу Зираъа, Абулҳасан Оғожий асарларидан намуналар “Рудакий ва унга замондош шоирлар” китобида келтирилади. Бундан ташқари академик А.Мирзоев китобида²⁵ Абу Таййиб Мусъабий, Абу Абдуллоҳ Валвалижий, Абу Исҳоқ Жуйборий, Равнакий Бухорий, Маънавий Бухорой, Ҳаббоз Нишопурий, Абулфатҳ Бустий каби яна 10га яқин шоирларнинг номлари тилга олинади. Бу даврда эпик шеърятга ва фалсафий мулоҳазаларга мойиллик ҳам кучайиб борди. Дақикийга **Нух ибн Мансур** (977-997) даврида шеърий “Шоҳнома”ни яратиш вазифаси юкланди, Абулҳасан Кисой Марвазий(953-1049)нинг фалсафий-ахлоқий қасидалари дунёга келди.

3. XI аср форс тилидаги сарой шеърятти.

IX-X асрлар давомида Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳар уч тилда асарлар яратилган бўлса, XI аср бошларидан араб тили асосан илм тили сифатида сақланиб қолиб, **Ғазнавийлар саройида** асосан форс тилида ва **Қорахонийлар саройида** туркий ва форсий тилларидаги шеърят ривож топди. Бу даврда Унсурий, Фаррухий, Манучехрий ва бошқалар форс тилида мадҳиявий қасиданинг мумтоз намуналарини яратган бўлсалар, **Фирдавсий Тусий** (940-1020) 60 минг байтли улкан тарихий эпопея - “Шоҳнома”ни қоғозга туширди. Туркий тилда замонасининг долзарб ижтимоий ва фалсафий қарашларини кенг қўламда акс эттирган **Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достони** (1069 йилда ёзилган) дунёга келди. Кейинги икки асар шу давргача Эрон ва Туронда яралган бой маънавий мероснинг ўзига хос бадиий қайта ишланган қомуси эди. Араб тилида **Абул Аъло ал-Мааррий** (973-1058)нинг юксак фалсафий мазмундаги асарлари ҳам шу давр маҳсули эди.

Ислом минтақа маданияти доирасида VIII-XI асрларда араб тилида ёзилган шеърят намуналарини ўзида жамлаган “Йатимат ад-дахр” асарининг мусаннифи **Абу Мансур ас-Саолибий** 350х./961м.да Нишопурда туғилди ва 429х./1038м.да ўша ерда вафот этди. Унинг издоши “Думят ул-қаср”нинг муаллифи **Абул-Ҳасан ал-Бохарзий** 1074 йилда қатл этилди²⁶. Араб мумтоз адабиётининг ҳақиқий раўнақи ҳам айна шу асрларга тўғри келади, десак, қўп

²⁵ **Абу Мансур ас-Саолибий.** Йатимат ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср. Т., “Фан”, 1976, сах. 7-28.

янглишмаймиз. Дарҳақиқат, агар андалуз шеърятини айтмасак, бу тилда **ал-Мааррийдан** кейин фақат **Ибн ал-Фарид**(1181-1234)нинг ишқий-ирфоний шеърятидан бошқа жаҳон микёсида ярқ этиб кўзга ташланадиган ижодкор учрамайди. ²⁷ Минтақа микёсида энди шеърят асосан форсий ва туркий тилларда яратила бошлади ва унинг шуҳрати жаҳонга таралди.

Тожикистонда нашр этилган “Гулшани адаб” мажмуасида X асрда яшаган шоирлардан фақат 3 киши - Рудакий, Дақикий ва Робия шеърларидан намуналар берилган бўлса, XI аср шоирларидан 16 ижодкорнинг асарлари ҳақида маълумотлар мавжуд. “Посдорони суҳан” китобининг “Асри Шоҳноме. Аҳди Фаррухий ва Манучехрий” деб аталган 2-қисмида 11та шоир асарларидан намуналар берилган бўлса, 1984 йилда Душанбеда чоп этилган “Сабақи Рудаки” мажмуасида XI асрнинг фақат биринчи ярмида яшаб, ижод этган жами 23 ижодкорнинг шеърларидан намуналар йиғилган. Улардан энг машҳурлари **Айюкий, Унсурий** (965-1040), **Фаррухий** (980-1037), **Абу Али ибни Сино** (980-1037), **Манучехрий** (1000-1040), **Асжадий** (ваф. 1041), **Абусаид Абулхайр** (967-1049), **Бобо Тохир Урьён** (ваф. 1055), **Фахриддин Гургоний** (ваф. 1063), **Абулқосим Фирдавсий** (932-1020), **Асадий Тусий** (1010-1073), **Носири Хусрав** (1004-1088), **Қатрони Табризий** (ваф. 1072)лар бўлиб, Унсурий девонидан 64 қасида, 12 ғазал, 66 рубоий (жами – 2500 байт), Фаррухийдан 213 қасида, 28 ғазал, 37 рубоий, 3 таржеъбанд (жами – 8875 байт), Манучехрийдан 57 қасида, 11 мусаммот, 2 ғазал, 66 рубоий ва ҳ.к. лар бизгача етиб келган. Бундан ташқари Фирдавсийнинг 60 минг байтли “Шоҳнома”си, Айюкийнинг “Варқа ва Гулшоҳ” (2100 байт), Фахриддин Гургонийнинг “Вис ва Ромин” достонлари тўлиғича, Унсурийнинг “Вомик ва Узро” достонидан 515 байт, Асадий Тусий, Носир Хусрав, Қатрон Табризий каби сермахсул шоир ва адибларнинг девонлари ва бошқа йирик асарлари бизгача етиб келганини назарда тутсак, орадаги фарқ жуда катта эканлиги равшан бўлади.

Бу даврда хануз аксарият шоирлар ижодида қасида жанри етакчилик қилади. Масалан, Носир Хусравнинг Кобулда нашр этилган девонининг 1-жилдида 530 саҳифада 278 қасида ва 4тагина рубоий келтирилган бўлиб, қасидаларнинг 242таси деярли тўлиқ ва қолганларидан 15-2 байтлар орасида сақланиб қолган парчалардан иборат. Бу нуктаи назардан 1088 йилда вафот этган Носир Хусрав

²⁷ **Ханна ал-Фахури.** История арабской литературы. Том 2. М., Изд. иностр. лит., 1961, 484 стр.

девонининг XI асрнинг биринчи ярмида ижод этган Унсурий ва Фаррухий девонларидан таркибий жиҳатдан деярли фарқи йўқлиги очик кўринади.

Аммо Носир Хусрав шеъриятининг Ғазнавийлар сарой шоирлари ижодидан моҳиятан фарқи мазмуний жиҳатида бўлиб, Унсурий, Фаррухий, Манучехрий, Асжадийлар асосан мадҳиявий қасидалар ёзишган бўлса, Носир Хусрав қасидаларида фалсафий оҳанглар етакчилик қилади. Бу унинг дунёқараши билан боғлиқ бўлиб, уни тушуниш учун яна Ислом минтақа маданияти доирасидаги маънавий такомил жараёнининг иккинчи босқичи **Ислом маърифатчилиги босқичи**да шаклланган Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг турли йўналишларидан бири бўлмиш Ботиния оқимиға эътибор қаратиш керак бўлади.

Ботиния – Ислом маърифатчилиги босқичида шаклланган Борлиқ ҳақиқатини идрок этишга оид 4 йирик йўналишнинг бири бўлиб, унинг асосида **исмоилия** бидъати ётади. Шиа мазҳабидан ажралиб чиққан бу бидъат намояндалари бошқа шиалар каби олтинчи имом Жаъфар ас-Содиқ (700-765) нинг кичик ўғли Мусо ал-Козим (вафоти 799 йил) ни эмас, катта ўғли Исмоилни имомликдаги вориси деб тан оладилар (Исмоил бин Жаъфар отаси ҳаёт чоғида 762 йилда вафот этган) ва имоматни шу 7-имомда якунланади деб ҳисоблайдилар²⁸. Мисрда Фотимийлар давлат тепасига келгач (909 йил), исмоилийларнинг минтақа бўйлаб фаолияти авж олди ва таъсири ҳам кучайди. Давр ақл ва мантикий тафаккур даври эди. Шунга муносиб равишда исмоилия бидъати тарғиботчилари ўзларининг мураккаб фалсафий тизимини ишлаб чиқдилар. Улар билимни зоҳирий (ташқи) ва ботиний (ички) даражага ажратдилар. Зоҳирий билим авом учун мўлжалланган бўлиб, асосан шиа мазҳаби шариат аҳкомларига мос келарди. Ботиний билим эса фақат танланган тор доира - хослар орасидагина тарқалиши назарда тутилар ва борлиқни идрок этишнинг мураккаб фалсафий тизимидан иборат эди. Ботиний билимлар қомуси сифатида шухрат қозонган буюк мерос - X асрда яратилган 52 рисоладан иборат «Расоили ихвон-ус-сафо ва хуллон ул-вафо» («Пок биродарлар ва вафодор дўстлар рисоалари») мажмуаси бўлиб, бу мажмуада 14 рисола риёзиёт (математика)га, 17 рисола табиий фанларга, 11 китоб Олий ҳақиқат сирлари ва яна 10 китоб диний масалаларнинг мантикий таҳлилига бағишланган эди. Бу мукаммал қомус исломгача ҳосил бўлган илмий-фалсафий меросни чуқур ўзлаштириш асосида юзага келган бўлиб, минтақа илмининг

²⁸ Маълумки, шиалар 12 имомга эътиқод қиладилар.

кейинги ривожига катта таъсир кўрсатди. Ботиния йўналиши асосан исмоилия бидъатига боғлаб талқин этилса ҳам, аслида ўша даврларда кўпчилик расмий ақидага муҳолиф қарашлар шу ном остида умумлаштириб талқин қилинганлигини ҳам назардан қочирмаслигимиз керак. «Пок биродарлар» гуруҳидан ташқари исмоилиянинг Ан-Насафий (942 йилда ўлдирилган), Ал-Кирмоний (вафоти 1021 йил) сингари бошқа машҳур назариётчилари ҳам фанга маълум. Мовароуннаҳрда исмоилия бидъатини тарғиб этган энг буюк шахс шоир ва мутафаккир Носир Хусрав (1004-1088) бўлиб, у исмоилия қарашларини жиддий фалсафий руҳда талқин қилиб, айниқса, ижтимоий адолат масалаларига алоҳида диққатини қаратди²⁹.

Шоир ўз табиатиға кўра ёшлигиданок фалсафий тафаккурға мойил бўлса-да, аммо то 40 ёшларигача ҳаёт тарзи ва қарашлари ўз тенгдошлари - ўша давр “дунёвий адабиёт” вакилларианикидан катта фарқ қилмас эди. У тақрибан 40 ёшларида Фотимийлар ҳукм сурган Мисрға сафар қилди ва 1052 йилда Хуросонға ботиния ғояларининг оташин даъватчиси бўлиб қайтиб келди. Унинг ушбу йўналишдаги асосий асарлари - “Рўшноийнома”, “Саодатнома”, “Важҳи дин”, “Зод-ул-мусофирин”, “Сафарнома”, “Жомеъ-ул-хикматайн” ва фалсафий қасидалари шу кейинги даврга - XI асрнинг иккинчи ярмиға тааллуқлидир.

Ислом маърифатчилиги босқичида Борлиқ ҳақиқатини идрок этишнинг яна бир йирик йўналиши – тасаввуфий-ирфоний оқим ҳам шакллана бошлаган бўлиб, унинг шеъриятдаги намояндалари **Абусайд Абулхайр** (967-1049) ва **Бобо Тоҳири Урьён** (ваф. 1055) рубоийларида ўз аксини топди³⁰. Аммо ҳануз бу йўналиш адабиётда етакчи мавқеъға кўтарилган эмас ва ирфоний ғоялар шеъриятда ўзининг тўлақонли мажозий ифодасини топган эмас эди.

Бу даврда соф фалсафий ғояларнинг бадий ифодаланиши қисман Абу Али ибн Синонинг “Қасидат ан-нафс” маснавийси ва “Ҳайи ибн Якзон”, “Рисолат ат-тайр”, “Соломон ва Абсол” каби мўъжаз насрий қиссаларида кузатилади.

²⁹ Носир Хусрав қарашлари ва исмоилия бидъатининг моҳияти ҳақида муфасссал маълумот олиш учун қаранг: 1) Бертельс А.Е. Насири Хосров и исмаилизм. М., 1965, 290 стр.; Додихудоев Х. Философия крестьянского бунта. Душ., “Ирфон”, 1987, 432 стр.

³⁰ Таронаҳои дилангез. Душанбе, “Ирфон”, 1986, с. 5-64 (11-84).

1. “Дунёвий адабиёт” тушунчаси. Унинг моҳияти ва асосий хусусиятлари.

Шарқ адабиётини ўрганишга оид XX асрда яратилган адабиётшунослика оид катор асарларда “дунёвий адабиёт” тушунчаси тез-тез тилга олинади. Марксистик мафкура руҳида яратилган бундай тадқиқотларда бу атама одатда салбий маънода ишлатилувчи “диний-мистик адабиёт”нинг муқобили сифатида келади ва бутун Ўрта асрлар адабиётига нисбатан қўлланилаверади. Аслида ҳам шундайми? Бизнинг назаримизда, бу тушунчани ўзининг аниқ тарихий маъносида мумтоз адабиёт ривожининг аниқ бир даврига нисбатангина қўллаш ўринлидир. Шу мулоҳазалардан келиб чиқиб биз бу атамани айни **VIII - XI асрлар форс тилидаги мумтоз шеъриятнинг шаклланиши ва илк ривож** даврига нисбатан қўллашни мақсадга мувофиқ деб топдик.

VIII - XI асрларда ислом минтақасида шаклланган турли адабий мактаблар ҳам илмий доиралар сингари кўпроқ у ёки бу ҳукмдор саройида марказлашган бўлиб, уларнинг мазмуний мундарижасида **мадхия қасидалар, ишқий ғазаллар, хамриёт** (май мавзуи), **зуҳдиёт** (дунё ва унинг хою хаваслари бебақолиги ва уларга меҳр қўймаслик мавзуи), **хижо** (муайян шахсларга йўналтирилган ҳажв) каби мавзу турлари етакчилик қиларди. Бу даврда “**энг ёлғон шеър - энг яхши шеърдир**” ва “**энг рост шеър - энг яхши шеърдир**” деган ибораларда ўз аксини топган шеъриятга **икки хил ёндошув** шакллангани илмий адабиётларда қайд этилган ва бунга муайян даражада ўша давр адабиётининг мавзу қамрови ва вазифаси, **ижтимоий воқеликда тутган мавқеи** ҳам сабабчидир.

Бу давр адабиётининг аксарият намуналарига хос бўлган энг асосий хусусият ақлга таяниш бўлиб, ислом минтақа маданияти доирасидаги маънавий такомил босқичларининг иккинчиси - Ислом маърифатчилиги босқичида Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг етакчи йўналиши бўлган илм маърифатига тўлиқ мос келади. Мисолларга мурожаат қиламиз.

Сомонийлар даври адабиётининг таникли вакилларида Абу Абдуллох Рудакийнинг сафдоши ва замондоши Абу Шукур Балхий шундай ёзади:

*Хирадманд гўяд: “Хирад – подшо-ст,
Ки бар хос-у бар ом фармонраво-ст.
Хирадро тани одаме лашкар аст,*

Ҳаме шахват-у орзу чокар аст.

(Ақлликлар айтур, ақл – подшодир,
Ақл барчага бир фармонраводир.
Тана аъзолари – ақл лашкари,
Шаҳвату орзулар унинг чокари.)³¹

Айни шу фикрларни кейинги асрда “Шохнома”нинг кириш қисмида **Абулқосим Фирдавсий** ривожлантиради:

*Хирад беҳтар аз ҳар чи изад бедод,
Ситоиш хирадро беҳ аз роҳи дод.
Хирад раҳнамо-ю хирад дилкушой,
Хирад даст гирад ба ҳар ду сарой.
Аз ў шодмони ва-з ў-ят зами-ст,
Ва-з ў-ят фузуни ва-з ў-ят ками-ст.*

*Хирад тира-ву марди равшан равон
Набошад ҳами шодмон йек замон...
Каси к-ў надорад хирадро зи пеш
Дилаш гардад аз кардаи хеш реш.*

(Худо неъматларин олийси идрок,
Ақлни васф этар кимки дили пок.
Ақл йўл кўрсатиб дилни этар шод,
Ҳар икки оламда ақли обод.
Ақлдан ғамгинлик, шодлик, ўқтамлик,
Ақлдан борлигу, йўқлигу, камлик.
Бадан соғ бўлса-ю ақл – нотаваон,
Бундай инсон бўлмас ҳеч вақт шодмон...
Киши иш қиларкан беақлу идрок,
Қилмишидан бўлур юрак-бағри чок).³²

Кўрамизки, агар Рудакийнинг замондоши ақлни инсон вужудининг ҳукмдори деб улуғлаётган бўлса, **Фирдавсий** уни Аллох инсонга ато этган неъматларнинг энг олийси деб талқин қилмоқда. Бундай фикрларни Рудакийдан ҳам, Юсуф Хос Ҳожибдан ҳар қанча истасак топиш мумкин. Бу давр алломалари барчаси имонли, тақволи,

31

³² Иктибослар Ш. Шомухамедовнинг “Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм тараққиёти” асаридан олинди. С. 25.

чин маънодаги мусулмон инсонлар, аммо тавҳид ғоялари ҳали булар онгида **Сунна босқичи** даражасида англаб етилган, **тавҳид таълимотининг** маъно теранликлари кидириш аксарият ҳолларда ҳануз бу давр шеъриятига хос эмас.

Бу давр шеъриятида **бадий адабиётнинг инсонлар маънавий камолотига хизмат қилиш вазифаси** ҳануз амалийроқ кўринишда идрок этилиб, Рудакийнинг қуйидаги байтлари бунга ёрқин мисол бўла олади:

Чаҳор чиз мар озодаро зи ғам беҳарад,
Тане дуруст-у хўйе ник-у номе ник-у хирад.
Ҳар он-ке изадаш ҳар чаҳор рўзи дод,
Сазад ке шод зияд жовидон-у ғам нахўрад.

(Тўрт нарсани берди менга оқилларча ўйламоқ
Тансиҳатлик, яхши одат, яхши ном, яхши фикр,
Тангри кимга қилган бўлса бу тўрт нарсани насиб,
Мангу шодлик билан яшаб, ғам емаса ҳам арзир³³).

Қаранг-ки, шоир комил ишонч билан, инсон тани сихат бўлса, феъли кенг бўлса, элу юртда яхши ном қозонган бўлса, ва яна алоҳида таъкид этилмоқда-ки, ҳар ишни ақл тарозусида ўлчаб амалга оширса, демак, бундай инсон албатта бахтли бўлади ва шоду хурсандлик билан умр кечирази, деб мулоҳаза юритмоқда. Бир қараганда, шоирнинг фикрлари жуда тўғрига ўхшаб туюлади ва тан олиб айтиш керак-ки, бугунги кунда ҳам кўпчилик инсонлар бу фикрга тўлиқ қўшилиб, ўз ҳаётларида унга амал қилиб яшашга уринадилар. Рудакий йигитлик даври даврадорларини суриб, эл орасида шуҳрат қозониб, Наср ибн Аҳмад Сомоний саройи даврасида юқори обрў-этиборларга эга бўлган пайтларда шундай некбин кайфиятларни бошидан кечирганлиги шубҳасиз. Аммо шоирнинг афсуснадоматларга тўла “Қарилик қасидасини” ўқисак, унинг олдинги тасаввурлари ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатига канчалик мувофиқ келмаслигини биламиз-қўямиз. Фирдавсийнинг ҳам бутун умрини бағишлаб ёзган улкан эпопеяси ўз даврининг ҳукмдорлари наздида ўз вақтида етарли кадр топмаганлиги, улуғ шоир ўз мислсиз ижодий меҳнати натижасидан кутган умидлари юзага чиқмагани ҳақидаги ривоятлар бизгача етиб келган. Демак, фақат ақл, истеъдод, яхши феъл ва яхши ном билан бахтга эришиш, шоду хуррам ҳаёт кечириш

³³ Ўша асар, с.27.

мумкин деган қарашлар давр воқелигида кўп ўринда ўзини оқламаслиги бора-бора равшанлашиб борди. Бундай ҳолатнинг сири Фирдавсийнинг қуйидаги сатрларида бироз очилгандек бўлади:

Хирад гар суҳан бар гузинад ҳами,
Ҳамонро гузинад ки бинад ҳами.

(Ақл агарчи танлаб-танлаб сўз юритса ҳам,
Унинг танлови фақат кўринадиган нарсаларгагина оиддир.)

Маълумки, материалистик дунёқараш фақат моддиятни, содда халқ тили билан айтганда, кўзга кўринадиган, қўлга илинадиган, сезги аъзоларига таъсир қиладиган нарсаларнигина мавжуд Борлиқ сифатида тан олади. Бундай қарашнинг мукамал эмаслиги аллақачон башариятнинг илғор сиймолари томонидан қайта-қайта исботланган. Албатта, “дунёвий адабиёт” дегани мутлақо материалистик дунёқарашга таянувчи адабиёт дегани эмас. Аммо бу адабиёт мавзулари моддий дунё ҳою ҳавасларидан жуда ҳам узок кетмагани унинг барча намояндалари ижодида ярқ этиб кўзга ташланиб туради. Фикримизнинг исботи учун яна бир киёсий мисол келтириш билан чекланамиз.

Абу Абдуллох Рудакийнинг бизгача тўлиқ етиб келган икки қасидасидан бири “**Қарилик қасидаси**” бўлса, иккинчиси “**Модари май**” (*Майнинг онаси*) қасидасидир. Иккинчи қасиданинг **ташбиб** қисми тўлиғича узумдан шароб тайёрлаш жараёнининг бадий тасвирига бағишланган. Шеър шундай бошланади:

Модари майро бикард бояд қурбон,
Бачайи уро гирифту қард базиндон.
Бачайи уро аз-у гирифт надони,
То-ш накуби нухуст-у з-у накаши жон.
Гарчи набошад ҳалол дур бикардан
Бачайи кучак зи шири модару пистон,
То нахўрад шир ҳафт маҳ ба тамоми
Аз сари Ўрдибиҳишт то бўни Обон.
Онгаҳ шояд зи рўйи дину раҳи дод
Бача ба зиндони тангу модар - қурбон...³⁴

(Майнинг онасини қурбон қилмоқ зарур,

³⁴ Послорони суҳан, с. 28.

Боласини ушлаб, зиндонбанд этмоқ зарур.
Аммо уриб-эзгилаб, жонини олмагунингча,
Ундан боласини ажратиб олиб бўлмас.
Агарчи эрта баҳордан то куз фаслигача,
Роса етти ой она сутига тўймагунича,
Мурғак болачани она кўксидан
Ажратиб олинса, ҳалол бўлмайди.
Ана ундан кейин онани – курбон қилиб,
Болани тор зиндонга ташланса,
Ажаб эмас, дину адолатга мос келса...)

Қасида жуда машҳур бўлганлигидан унинг матнини тўлиқ келтириб ўлтирмаймиз. Бизнинг мақсадимиз **Рудакий** шеърини XI аср биринчи ярми **Ғазнавийлар** саройида таркиб топган форс тилидаги адабий мактабнинг номдор шоирларидан бири Манучехрий Домғонийнинг айнаи шу мавзудаги машҳур мусаммати билан қиёслашдир. Манучехрийнинг мусаммат-қасидаси қуйидагича бошланади:

Оби ангур биёред, ки Обонмоҳ аст,
Кор ярқўя ба коми дили шоҳаншоҳ аст,
Вақти манзар шуду вақти назари хиргоҳ аст,
Дастӣ тобистон аз рўйи замин кутӯҳ аст,
Оби ангури хазониро хўрдангоҳ аст,
Ки кас имсол накардаст мар ўро талабе.

(Узум шарбатини келтиринг-ки Обон оёи кирмоқда,
Ишлар шоҳаншоҳнинг кўнгил хоҳишига мос келмоқда,
Кўнгилочар давр келди, чодирга юзланадиган пайт келмоқда
Ёзнинг қуввати кетиб, кунлар қисқаришга бошламоқда,
Кузги узум шарбатидан ҳузурланиш навбати етмоқда
Шу кунгача ҳали биров ундан тотиб кўриб улгурмади.)

Шоҳи ангури кўхан духтаракон дод басе,
Ки на аз дард бинолиду на бар зад нафасе,
Ҳамаро зод ба як дафъа на пеше на пасе,
На варо қобилае буд на фарёдрасе,
Инчунин осон фарзанд назодаст касе,
Ки на дарде бигирифташ мутавотир на табе.

(Кекса тоқ занги қатор қизчаларни дунёга келтирди,
Аммо на уни дард тутгани билинди, на овози чиқди,
Барча гўдаклари бир йўла туғилди, олдин-кетини бўлмади,
На унга биров доялик қилди, на тепасида меҳрибони бўлди,
Ҳали ҳеч ким бундай осонгина фарзанд кўрган эмас,
На тайинли азоб чеккани, на иситмаси чиққани сезилмади.)

Чун бизод он бачагонро сари ангушти диҷам
В-андар овехт ба рўда бачагонро ба шикам,
Бачагон зод мудаввар ҳама беқадду қадам,
Саду си баччаву андарзада ду даст ба ҳам.
Ду сар андар шикам ҳар як на бешу на кам,
На дар эшон ситухоне, на раге, на асабе.

(Зарра қайғу чекмай ул гўдакларни туғиб ташлагач,
Барчаси киндиги кесилмасдан қорнидан осилганича қолди,
Болачалар юм-юмалок, на қадди бор, на оёғи,
Бир юзу ўттиз болача, барчаси кўлини кўлига берган,
Ҳар бирининг қорнида икки бошча на кўп эмас, на кам эмас,
Ҳеч бирида на суяғи бор, на томири, на асаб толалари.)

Чун ниғаҳ кард бад-он духтаракон модари пир,
Сабз буданд якояк чу сағиру чу қабир,
Кардашон модар бистар ҳама аз сабзҳарир,
На хуриш дод мар он баччакаконрову на шир,
На шағаб карданд мар он бачагонро, на нафир,
Бачайи гурсина диди, ки надорад шағабе?...

(Ул қизчаларига қари онаси назар солса,
Қатта-ю кичик барчасининг ранги кўкимтир,
Барчасига онаси яшил барглاردан жой солиб берди,
Ул мурғакларга на таом берди, на сут берди,
Болачалар ҳам на тўпалон қилади, на дод солади,
Ҳеч кўрганмисиз оч гўдакнинг дод солмай жим ётганини?..)

Шу жойдан воқеаларга боғбон (шоир “разбон”, яъни “узумзор эгаси” деб атайти) аралашади. “Бу гўдакларга онаси қарамаса, сут бермаса, булар барчаси очидан ўлиб кетади-ку, қандок қиламан энди, ажаб иш бўлди-ку, мени девона қилади булар”- дейди у. Боғбон тезлик билан бориб сув очиб келади ва узумларни суғора бошлайди.

“Агар буларга сут етказиб бера олмасам ҳам ҳеч бўлмаса эрта-кеч сувини бериб туриш кўлимдан келади-ку, Аллоҳ бир натижа кўрсатар,” – дейди у ўзига-ўзи. Болачалар роса сув ичиб семиришади, тебраниб-тебраниб қўйишади-ю, тўшакдан туришмайди, аста-секин чехраларига ранг кириб, тўлишади. Боғбон туну кун тепаларидан кетмай шаробу шарбат билан зиёфат қилишда давом этади. Ўз-ўзига айтади: “Бу кизчалар менинг мулким, гўё жони-танним, булар токи ток устида экан меникида меҳмон, узумзор – беҳишти фирдавсим, булар ундаги ҳурлар, устиларида яшил совут.”

Бир куни боғбон отланиб шаҳар тушадиган бўлди, узумзор эшигини занжирлаб, кулф солди, биров кира олмайдиган қилди. Боғбон шу кетганича бир ҳафта шаҳарда қолиб кетди, қариндош-уруғникида меҳмон бўлди, аммо кўнгли-хаёли ток қизларида, охири сабри чидамай, отини орқага бурди.

Узумзорига етиб келиб, эшикдан кириб қараса, қизлар бари етилиб, юзлари доғ босиб қорайиб, баъзисини юзи қонталаш қизил, бошқалариники сомондек сарғайган, уятдан бошлари ҳам, лаблари нозли, қоринлари ҳомиладан дўппайган.

Боғбон қошлари чимирилиб, “Ло ҳавла ва ло қуввата илло биллоҳ” дуосини ўқиб, “мени не бало урди, буларга нима бўлди, ёш кизчалар катта-ю кичик бари бир кечада ҳомиладор бўлиб, оғир гуноҳга ботишипти-ку”, – деб бўғилиб, Ток қизларига ўшқира бошлади: “Ўзи кечагина онадан туғилган бўлсаларинг, ҳали киндикларинг ҳам кесилмаган бўлса, оналаринг кўкрак тутмаган, сут бермаган, юзларингни ҳам юлмаган бўлса, ҳаммаларинг насли бузук кизлардек ҳомиладор бўлиб ўтирсаларинг, менинг қилган меҳнатларимга жавобларинг шу бўлдим? Ростини айтинглар, бу оламда йўқ ишлар қаердан бино бўлди, ким сизларни бу ҳолга солди? Бу қандай бебоқлигу бедодлигу бешармлик? Бунинг устига битталаринг, иккиталаринг, учталаринг, етмиш-саксонталаринг эмас, барчаларинг шу аҳволга тушиб ўтирсаларинг”, – деб уларни сўрокка тутди.

Духтарони раз гуфтанд, ки “мо бегунаҳем,
Мо тани хеш ба дасти бани одам наниҳем,
Мо ҳама сарбасар обистани хуршеду маҳем,
Мо тавонем, ки аз халқи замон дур жаҳем,
Натавонем, ки аз моху ситора бираҳем,
З-офтобу маҳамон суд надорад харабе.

(Ток қизлари жавобида айтишди-ки: “Бизда гуноҳ йўқ,
Биз ўз танимизга инсон зотини яқинлаштирганимиз йўқ,
Биз барчамиз ойу қуёшдан ҳомиладор бўлдик,
Биз олам аҳлидан ўзимизни олиб қочишимиз мумкин,
Аммо офтобу ойдан қандай беркинамиз,
Офтобу ойдан қочган билан қутулиш имкони йўқ.)

Рўз ҳар рўзе хуршед биёяд бари мо,
Хештан барфиканад бар тани мову сари мо,
Чун шаб ояд, биравад хуршед аз махзари мо,
Моҳтоб ояду дархусбад дар бистари мо,
В-ин ду тан дур нагарданд зи бому дари мо,
Накунад ҳеч кас ин беадабонро адабе.

(Худонинг берган куни қуёш бизни тобласа,
Эртадан кечгача устимиздан кетмаса,
Шом тушиб, қуёш тепамиздан кетгач,
Ой чиқиб келиб, кўрпамизга кириб олса,
Бу иккиси бизнинг тому дарчамизни ҳеч тинч қўймаса,
Бу беадабларнинг адабини бериб қўядиган ҳеч зот борми ўзи?)

Бачагонмон ҳама монандаи шамсу қамааранд,
З-он ки ҳамсирату ҳамсурати ҳар ду падааранд,
Тобноканд азери ки ду улви гуҳаранд,
Бачагон-он банасабтар, ки аз ин боб гаранд,
Чехраву рангу руху одати обо сияранд,
Тўхматолуда нагарданд ба дигар сабабе”...

(Болаларимиз барчаси айни қуёшу ойнинг ўзгинаси,
Уларнинг сийрати ҳам суврати ҳам худди оталаридек,
Юзлари чараклаб туриши сабаби ҳам ўшалар туфайли,
Болаларнинг насл-насаби, оталари ўшалар бўлгач,
Қиёфалари, ранги-рўйи, феъллари ҳам наслларига тортган,
Бошқа сабаблар қидириб тўхматга қолишларига ўрин йўқ.)

Ток қизлари шундай сўзлар билан ўзларини оқлашади, аммо боғбон уларнинг сўзларига қаноат ҳосил қилмай, дейди: “Мен бундай сафсаталарга ишонмайман, токи барчаларингни ўтқир пичоқ билан бошларингни таналарингдан жудо қилиб, қоринларингни ёриб, усти-бошимни қонларингга бўяб, ўз кўзим билан бу харомибаччаларнинг

оталари қуёш билан ойдан бошқа бир зот эмаслигига амин бўлмагунимча қўймайман. Агар улар ростдан ҳам юзлари нурли ой ва қуёш болалари бўлса, агар бошқа бир зотга алоқаси бўлмаса, уларни сўйган билан жонлари узилмайди, насл-насабига тортиб, юзлари чарақлаб тирилиб келаверади”.

Боғбон шундай деб, келиб ток қизларининг барчасини қийратиб сўйиб ташлади, аммо улар бўғзидан бир томчи қон томмади, уларнинг бирортаси на оҳ чекмади, на типирчиламади, боғбон барчасининг лошини келтириб бир катта тоғорага солди, уларнинг устига чиқиб, ғазабини боса олмай, роса тепкилади. Ҳар бирининг терисини шилиб, устихону жигарини обдон эзди, қонини сузиб олиб бир хумга жойлади, хумнинг оғзини сирачлаб, маҳкам беркитди, устидан иссиқ бўлсин деб жун палос билан ўради. Куз ўтиб, қиш чиққунча беш-олти ой (Рабиъ ул-аввал, Рабиъ ус-соний, Жумодул-аввал, Жумоду ус-соний, Ражаб, Шаббон ойлари) шундай ташлаб қўйди. Баҳор келгач боғбон ҳукмдор каби қибр билан, қани баччаларнинг аҳволи нима бўлди экан деб, ўз қўзи билан қўришга келди. Юлдузларга қараб, туннинг учдан бири ўтгач, хумнинг оғзини очди. Қараса, тош хум ичида улар барчаси яхлит бўлиб бирлашиб, осмондаги тўлин ой каби юзи яшнаб, шўълаланиб қўкка нур сочиб турарди.

Боғбон хулоса қилдики, “бу пари қизлар чиндан бегуноҳ эканлар, дарҳақиқат, ҳомилалари қуёш ва ойдан эканлигига шубҳа қолмади, юзлари қорайгани ҳам ою қуёш таъсиридан экан, энди уларни қамок-қийноқдан озод қилиш пайти келипти, энди ўзим ҳам бугун бир базм тузиб яйрасам бўлар экан. Чангу рубоби билан созандаларни таклиф қилиб, гулу кабобу pista-бодомлар, мевачевалар билан дастурхон ясатиб, ушбу ёқутранг шаробнинг мазасини бир тотинсам, гул жамолию кабоб хидидан ҳузур қилиб, ҳайқирсам, “эй, дилга роҳат бахш этувчи гулгун қадахни келтиринг, токи ул олийнажот, олийфазилатлар эгаси улуғ ҳукмдорни шарафлаб ёд этайлик”...

Рудакийнинг қасидасидаги 35 байтли ташбибдан 18 байти (36 мисраъ) май тайёрлаш жараёнининг тасвирига бағишланган бўлса, Манучехрийнинг мусамматида токда узумнинг етилишидан то май солинган хум очилгунча бўлган даврнинг мажозий тасвири 23 банд (ҳар бир бандда 6 мисраъдан, жамми 138 мисраъ) давомида батафсил ёритилган. Рудакийда асосий тимсоллар фақат май-бола ва унинг онаси - узум (ток занги эмас)дан иборат бўлса, Манучехрий тасвирида воқеа катнашчилари сафи кенгайиб, кекса она (ток занги), унинг қизчалари (узум доналари), боғбон (узумзор эгаси),

қуёш, ой ундаги тўлақонли рамзий тимсолларга айланади. Демак, юқоридаги ҳолатлардан келиб чиқиб, Рудакий шеърини мажозий ҳикоя деб фараз қилсак, Манучехрий асарини мажозий дostonга тенглаштириш мумкин.

Айтилганларга хулоса қилиб бир нарсага эътибор қаратайлик. Нега VIII - XI асрлар ислом минтақа адабиётини “дунёвий адабиёт” деб атадик? Маълумки, Рудакий IX аср охири - X аср биринчи ярмида яшаб ижод қилган. Манучехрий ижоди XI аср биринчи ярмига тўғри келади. Ҳар икки шоир учун умумий бўлган бир мавзу баёнида қандай ривожланиш юз берганини амалда қузатдик. Аммо ҳар икки шоир яратган мажозий тасвир ортида бир хил воқелик туради. Одамни сархуш қилиб, унга кайфият бахш этувчи майнинг қандай ҳосил бўлиши гўзал бир ифодалар билан тавсиф этилмоқда. Аммо бундан инсон тарбиясига қандай наф бор, ёки Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш учун унга нечоғлиқ билим берилмоқда? Келтирилган тасвирларда бадий адабиётнинг эстетик завқ бериш хусусияти кучли бир тарзда намоён бўлмоқда, лекин адабиётнинг иккинчи бир вазифаси — инсоннинг маънавий камолотига ижобий таъсир кўрсатиш жиҳати очиқ-ойдин оқсаб турипти. Яъни шеърдаги зоҳирий гўзаллик мазмуний теранлик билан уйғунлашган эмас. Тасвирдаги май — оддий маънодаги маст қилувчи ичимликдан ўзга нарса эмас. Бу деганимиз дунёвий адабиётда ижтимоий-ахлоқий мавзулар тилга олинмаган деган маънони билдирмайди. Бу давр адабиётининг дунёвийлиги шундаки, ундаги барча тасвир ва талқинлар моддий дунё чегараларидан ташқари чиқмайди, бу давр шоирлари Аллоҳнинг ягоналиги, унинг илми ва қудрати чексизлиги, Халлоқи олам ва жами башарият Парвардигори (яъни йўқдан бор қилувчи, ризқ берувчи ва Ҳақ йўлида тарбият қилувчи) эканлигини билсалар ва тан олиб эътиқод қилсалар-да, ҳануз ғайб олами билан моддий олам орасидаги муносабатлар хусусида жиддий тафаккурга берилиш уларга хос эмас. Чунки башариятнинг маънавий такомили бир кунда, бир йилда, бир асрда амалга ошадиган ҳодиса эмас.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. Ислом минтақа адабиёти ривожланишининг биринчи даври қайси асрларни ўз ичига олади?
2. Форс тилидаги мумтоз шеърятнинг шаклланиши ва илк ривож қачон ва қаерда бошланди?

3. Ислом минтақа маданияти доирасида маънавий такомил жараёни қайси боскичларни ўз ичига олади?
4. Ислом минтақа маданияти доирасидаги маънавий такомил жараёни ва бадиий адабиёт ривожининг ўзаро нисбати қандай?
5. Минтақа маънавиятида “Ислом маърифатчилиги” боскичи ва форс тилидаги адабиётнинг ривожи.
6. Сомонийлар ҳукмронлиги ва Рудакий етакчилигидаги Бухоро адабий мактаби.
7. Рудакий ва унга замондош шоирлар давраси.
8. Рудакийнинг бизгача тўлиқ етиб келган қасидалари.
9. Дақикий.
10. XI аср форс тилидаги сарой шеърляти.
11. Ғазнавийлар сарой шеърляти вакиллари.
12. X - XI аср дostonчилиги намуналари.
13. Носир Хусрав ижодининг ўзига хос жиҳатлари.
14. X - XI асрларда тасаввуфий ва фалсафий шеърлят намуналари.
15. “Дунёвий адабиёт” тушунчаси. Унинг моҳияти ва асосий хусусиятлари.
16. VIII - XI асрлар адабиётининг етакчи мазмуний мундарижаси.
17. X - XI асрларда бадиий адабиётнинг инсонлар маънавий камолотига хизмат қилиш вазифасини идрок этилиш даражаси.
18. Рудакий ва Манучехрий шеърлятида узумдан май тайёрлаш жараёнининг мажозий тасвири.
19. Манучехрийнинг “Оби ангур биёред, ки Обонмоҳ аст” деб бошланувчи мусаммат-достони мазмуни ва моҳияти.
20. Дунёвий адабиётда мажоз.

Адабиётлар:

2. М.-Н. О.Османов. Стиль персидско-таджикской поэзии (IX-X вв.). М., «Наука» ГРВЛ, 1974, 268+296 стр.
3. Мирзоев А. Рудаки. Жизнь и творчество. М., «Наука» ГРВЛ, 1968, 320 стр.
4. Рудаки и поэты его времени. «Сов. писатель». Ленинград. отд., 1985, 272 стр.
5. Осори Абу Абдулло Рудаки. Сталинобод, 1958, 280 сах.
6. Сабаки Рудаки. (Китоби якум). Душанбе, “Ирфон”, 1984, 304 сах.
7. Рудаки. Стихи. М., «Наука» ГРВЛ, 1964, 512 стр.

8. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тожик. Китоби I (I). Душанбе, “Маориф”, 1987, с.15-102.
9. Литература Востока в Средние века. Часть II. М., Изд. МГУ, 1970, с.3-40.
10. Таронаҳои дилангез. Душанбе, “Ирфон”, 1986, 92+116 сах.
11. Гулшани адаб. Жилди I. Душанбе, “Ирфон”, 1974, 432 сах.
12. Ш.Ш.Шомухамедов. Форс-тожик адабиёти классикари. Т., 1963.

4-дарс. Фирдавсий ва унинг “Шоҳнома” асари

1. “Шоҳнома” ёзиш анъанаси

X-XI асрлар форс мумтоз адабиётининг энг буюк обидаси ҳеч шубҳасиз Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асаридир. Улуғ шоир ҳозирги Эроннинг шимоли-шарқида жойлашган Фирдавс шаҳри (қадимги Тоборон шаҳри) яқинидаги Бож кишлоғида камбағаллашган ер эгаси оиласида тақрибан 936-940 йиллар орасида дунёга келиб, 1020-1025 йиллар ораллиғида қадимги Тус шаҳрида (ҳозирги Машҳад шаҳри яқинида) вафот этган. Унинг ҳаёт йўли ҳақида ишончли манбалар ниҳоятда кам. Биз ҳатто унинг асл исмини ҳам аниқ билмаймиз. Фирдавсий ўз эпопеясини Дақикий (956-980)нинг фожеали ўлиmidан кейин ёзишга бошлаган ва унинг 60.000 байтли “Шоҳнома” асари 30-35 йиллик изчил ижодий меҳнат натижасидир.

Эрон ҳукмдорлари тарихини ёзиш анъанаси Сосонийлар сулоласи даврида шаклланган бўлиб, улар ўша даврда “Хватай-намак” (“Худай-наме”) деб аталган. Кейинроқ улар “Сийар ал-мулук” номи билан араб тилига ўгирилган. Фирдавсийгача X асрда янги форс тилида “Шоҳнома” номи билан яратилган 5 асар ҳақида маълумотлар бизгача етиб келган. Булар – 1) Масъуд Марвазийнинг шеърӣ “Шоҳнома”си (ундан бизгача бирнеча байт етиб келган), 2) Абулмуайяд Балхийнинг насрий “Шоҳнома”си (бу асар мазмуни ҳақида турли манбаларда хабар берилади), 3) Абу Али Балхий асари (бу муаллиф ҳақида фақат Бируний хабар берган), 4) Сомонийлар лашкарбошиси, Тус шаҳрининг ҳокими Абу Мансур Муҳаммад ибн Абдураззоқ (вафоти 963 йил) ўз вазири Абу Мансур Муаммирийга Эрон подшоҳлари тарихини тузишни топширади. Муаммирий (Маъмарий) Хуросоннинг турли шаҳарларидан 4 донишманд мўбад(маздаясна дини уламолари)ни топтириб йиғиб келиб уларга

подшоҳлар тарихини ёзишни буюради. “Абу Мансур Шоҳнома” номи билан машҳур бўлган бу насрий асар 957 йилда тайёр бўлади. Ва, ниҳоят, 5) Дақиқийнинг шеърий “Шоҳнома”сидан 1000 байт Фирдавсий асарининг таркибида бизгача етиб келган. Олдинги 4 “Шоҳнома” ҳақида турли манбалар аниқ хабар берсалар-да, уларнинг асл матнлари бизгача етиб келган эмас.

Олимларнинг аниқлашига кўра, Фирдавсий ўз асарини кўпрок насрий Абу Мансур “Шоҳнома”си маълумотларига таяниб ижод этган. Шу билан бирга М.-Н.Османовнинг махсус тадқиқотидан маълум бўлишича, шоир бошқа манбалардан ҳам унумли фойдаланган. Албатта, насрий “Шоҳнома” лар кўп жиҳатдан ўша давр аъёнларига биноан ёзилган тарихий мазмундаги асарлар бўлиб, уларда тарихий воқеалар ва ўтмиш асотирлари ҳақида батафсил ёки қисқача хабар берилади, маълумотлар келтирилади, асосан баён услуби қўлланилади. Фирдавсий “Шоҳнома”си эса бадий асар бўлиб, унда воқеаларнинг бадий тасвири берилади, рассом бўёқлардан қандай фойдаланса, шоир ҳам тил имкониятларидан худди шундай фойдаланади. Шоир қалами остида тарихий воқеалар, афсона ва асотирлар китобхон кўз олдида жонли намоён бўлади, тарихий шахслар ва афсонавий қаҳрамонларнинг тимсоллари тирик инсонларга айланиб ҳаракатланади, фикрлайди ва сўзлайди, азобланади ва шодланади, гўё биз билан мулоқотга киришади ва бизнинг руҳимизга ҳам таъсир қилади.

Фирдавсий “Шоҳнома”сининг биринчи таҳрири 994 йилда (ҳижрий қамарий 384 йил) поёнига етган. Аммо шоир яратган асаридан кўнгли тўлмай уни яна таҳрир қилиб тўлдиришга киришган ва асарнинг иккинчи таҳрири ҳижрий қамарий ҳисобида 400 йилда (милодий 1010-1011 йиллар орасида) тайёр бўлди. Бу улуг эпоея нафақат ҳажм жиҳатидан, балки ўз бадий қудрати ва мазмун кўламига кўра ҳам ҳайратланарли ва маҳобатлидир. Бунинг ёркин тасаввур қилиш учун унинг қисқача сюжети билан танишиб чиқиш кифоя.

2. Асар муқаддимаси

Асар муқаддимаси 225 байтдан иборат бўлиб ягона Тангри ҳамди билан бошланади:

Ба номи худованди жону хирад

К-аз-ин бартар андиша бар нагзарад.

Худованди ному худованди жой,

Худованди рӯзидеҳи раҳнамоӣ...

Кейинги фасл ақлни улуглашга (“Ситойиши хирад”) бағишланган бўлиб, 16-34 байтларни қамраб олади. Ундан сўнг олам ва одамнинг яратилиши, Пайғамбар (сав) мадҳи, асарнинг яратилиш сабаблари ва манбалари ҳақида тўхталиб, охирида 48 байт Султон Маҳмудга мадҳия келтирилади. Шоир инсоннинг ер юзида халифа қилиб яратилганлигига алоҳида аҳамият беради:

Занжирнинг охирги ҳалқаси инсон,

У – қалит, бандларни очади осон.

Сарвдек тик бошини кўтармиш мағрур,

Борлиги – яхши сўз, ақлу тафаккур.

Ақл бирла идрок фақат унга ёр,

Бутун тилсиз олам фармонига зор.

Шундай экан, инсон ўз олий мақомига муносиб иш тутмоғи зарур:

Оламда биринчи ҳисоб эт ўзинг,

Ўйинчоқ бўлмасин айтур ҳар сўзинг...

Танангни меҳнатда айлагил бардам,

Билим бирла меҳнат доимо ҳамдам.

Ёмонликдан бўлай десанг мосуво,

Ёғилмасин десанг бошингга боло...

Фалак шиларига боқиб айла фан,

Дармон ҳам ўшандан, дард ҳам ўшандан.

Достонни текширган олимлар унинг асосий мавзуини уч бўлаққа тақсим қилганлар. Биринчиси **афсонавий қисм** бўлиб, унда шоир қадимий асотирларни бадий ишлаб чиқади. Иккинчиси **қаҳрамонлик эпоси** ҳисобланади. Бу бўлим, асосан, Рустами Достон унинг отаси Зол, бобоси Сом ва бошқа баҳодирлар ҳақидаги қиссалардан иборат. Учинчиси - **тарихий бўлим**. Бунда Эрон ва Ўрта Осиё халқларининг Сосонийлар давридан бошлаб то араблар бостириб келгунгача тарихи бадий бўёқларда ёритиб берилади.

3. Афсонавий ҳукмдорлар ҳақидаги қисм

Муқаддимадан сўнг шоир афсонавий шоҳлар — Каюмарс, Хушанг, Тахмурад, Жамшид, Заҳҳок, Фаридун ва унинг ўғиллари ҳаётидан ҳикоя қилади, бу қисм жами 1716 байтдан иборат бўлиб, биринчи уч ҳукмдор тарихи қисқа (156 байт), кейинчилари билан боғлиқ воқеалар анча батафсил тасвир этилади (1560 байт).

Каюмарс қадим асотирларга биноан «Шоҳнома»да ҳам биринчи одам, ҳам дунёнинг биринчи подшоҳи. Унинг даврида одамлар ҳали олов нималигини билмайдилар, ер ҳайдаб экин экишни, мол боқишни, уй қуришни ҳам билмайдилар, улар тоғлардаги ғорларда яшаб ов билан кун кечирадилар, ҳайвон терисига ўралиб юрадилар.

Каюмарсга жаҳоншоҳлик буюрди,

Илк бора манзилини тоғ ичра қурди.

Тахту бахтин топиб тоғдан фаровон,

Ўйлар терисидан қиларди чопон.

Каюмарс 30 йил шоҳлик қилади. Унинг Сиёмак номли бирдан-бир суюкли ўғли девлар билан жангда ҳалок бўлади.

Сиёмакнинг ўғли **Хушанг** бобоси қўлида тарбия топади ва девлар билан жанг қилиб, отаси қасосини олади. Бобоси вафотидан сўнг подшоҳлик унга мерос қолади. Унинг 40 йиллик ҳукмронлик даврида одамлар оловдан фойдаланишни, ариқлар қазир, сув чиқаришни, ҳайвонларни қўлда боқишни ўрганадилар. Аммо унга ҳам жаҳон вафо қилмади.

Тахтга Хушангнинг ўғли **Тахмурас** ўтиради. У девларни енгиб, инсонларга хизмат қилдиргани учун «Девбанд» лақабини олади. Бу ҳам 30 йил подшоҳлик қилади. Унинг даврида кишилар мато **тўқишни**, бичиб-тикишни, отларни боқиб миннишни, хўроз, товуқ ва бошқа қушларни боқишни, қирғий, лочин кабиларни овга солишни ўрганадилар. Тахмурас девларни жиловлаб миниб юради, улар шоҳга 30 хил хат ўргатадилар. Унинг Шодак номли ақлли ва билимдон вазири ҳам бўлади. У шоҳни фақат яхшиликларга бошлайди. Шоир бу бўлимни ҳам қуйидаги лирик чекиниш билан тугаллайди:

Оламдан қўз юмиб кетди тождор,

Яхши ишлар қолди ундан ёдгор.

Эй чарх, ўриб ташлаш гар бўлса одат,

Эмоқ, ўстирмоқлик бизни не ҳождат?!

Букун кўтарарсан бировни юксак,

Эрта тупроқ аро жонсиз бир кесак.

Тахмурас вафотидан сўнг унинг ўғли **Жамшид** тахтга ўтиради. У ёшлигидан яхши тарбия олган, ўқимишли, билимдон ва одил подшо бўлади. У 70 йил ҳукмронлик қилади. Унинг даврида мамлакат гуллаб-яшнади, табиат сирлари очилади, ер ўз бойлиқларини одамларга нисор этади. Одамлар турли хунарларни ўрганади, Улар металл эритиб, ундан қурол-аслаҳа ясашни, қонлардан олтин, қумуш, олмос, ёқут, феруза каби қимматбаҳо металл ва тошларни

олиб ишлатишни; турли гиёҳ, ўт, илдизлардан доривор ҳамда хушбўй атрлар ясашни ихтиро этадилар.

Одамлар тинч меҳнат билан машғул, фаровон ҳаёт кечирадилар, Аҳриман аскарлари - девлар ҳам уларга хизмат қилади. Улар ғишт қуйиб, иморатлар соладилар ва одамларни меъморлик сирларидан огоҳ этадилар. Қурол-аслаҳа фақат ваҳший ҳайвонларга қарши ишлатилади.

Жамшид одамларни тўрт гуруҳ, табақага тақсим қилади. Руҳоний-муъбадларни **котузий**лар деб атади ва уларга баланд тоғ чўққиларидан жой қилиб беради. Улар абадий оловни, қадим анъаналарни сақлайдилар, илму фанни ривожлантирадилар.

Котузий аталмиш гуруҳ дунёда,

Танламиш ибодат йўлини афтода,

Бу гуруҳни халқдан ажратиш подшо,

Жойларини кўрсатди тоғу тош аро.

Иккинчи гуруҳ – **нисорий**лар, улар халқ тинчлиги ва давлат мустақамлигини сақловчи жанговар аскарлар эди.

Иккинчи гуруҳни сўнгра сафлар шоҳ,

Нисорий аталур баҳодир сипоҳ.

Жанговар қаҳрамон, паҳлавон шунда,

Лашкарлар шуқуҳи, юртга шон бунда.

Учинчи табақа кишилари - **насудий**лар деҳқончилик билан банд бўлган тинч меҳнат аҳллари.

Учинчи гуруҳни насудий деди,

Қани, қим уларнинг ғамини еди?

Ўзи экиб, ўзи тиширар, ўрар,

Беминнат, бедакки ўз кунини кўрар.

Бировга қарамас, эғнида жанда,

Кўнгли тўқ, қулоқ тинч, лабида ханда.

Тўртинчи гуруҳга ҳар нарасада мохир хунарамандлар киради ва улар **ахтұхуштий** деб аталади.

Тўртинчи гуруҳни ахтұхуштий дер

Булар хунарига қойил осмон, ер.

Хунарда тинимсиз, шичан, донишманд,

Тоза руҳи доим фикру йўга банд.

Ҳамма ўз жойида, барча ўз иши билан банд. Мамлакат кундан-кунга яшнаб кетади. Беморлар гиёҳлардан дори-дармон оладилар, Жамшид ҳатто девларга тахтини кўтартириб осмонга уцади. Шундай бахтиёрлик ва фаровончиликда Жамшид подшолиги давом этади.

На дард, на ёмонлик кўрмас бир инсон,
Девларни ҳам банди қилганди султон.
Неча йиллар шундай ўтади ҳаёт,
Эзгуликдан ўзга иш бу шоҳга ёт.
Жаҳон унга тобеъ бўлди сар-басар,
Жаҳондор шуқуҳ-ла тахтда ўлтирар.
Улуғлик тахтига кўз ташлаб гоҳ-гоҳ,-
Ўзидан бошқани кўрмай қолди шоҳ.

Жамшид одамлар меҳри ва мактовидан гурурланиб кетади. У уламо-ю ҳукамо, азёну акобирни йигиб, нутқ сўзлайди ва қўлга киритилган ютуқларни бир-бир санаб, сўнгига: “Буларнинг ҳаммасини сизга мен бердим, бас, шундоқ экан, мени “жаҳонофарин” (яъни дунёни яратувчи) ҳисоб этинг ва хизматимда бош эгиб туринг, ким менга

тобеълик қилмаса, ул Аҳриман” дейди мутакаббирлик билан:

Емоқ-ичмоқ, уйқу, оромингиз - мен,
Кийим-кечак, орзу ва комингиз - мен.
Дору дармонимдан созланди дунё
Инсондан чекинди ўлим, дард, бало.
Бошда ҳуш, тандаги жонингиздурман,
Ҳамон мандан кўриб бу ишлар барин,
Энди мени атанг жаҳонофарин.

Буни эшитган муъбадлар чурқ этмай бош эгиб қоладилар. Шундан бошлаб мамлакат улуғлари ундан юз ўгирадилар. Юртда парокандалик бошланади. Жамшид кўркув ва саросимага тушиб қолади. Зодагонлар халқдан яширинча араб шоҳи Заҳҳок билан тил бириктирадилар. Заҳҳок босиб келганда Жамшид қочиб кетган эди. Тахтни Заҳҳок эгаллайди. Юз йилдан сўнг Заҳҳок Жамшидни Хитой денгизи қирғоқларидан топиб, арралашиб икки бўлиб ташлайди.

1) Темирчи Кова ҳақида қисса

Заҳҳок воситаси билан одамзод тухумини қуритишни режа қилган_иблис ошпаз қиёфасида келиб, Заҳҳокка хизмат қилади ва қуш гўшtidан лаззатли таомлар пишириб беради. Унинг таомларидан мамнун Заҳҳок: «Мукофотиға нима тилайсан?» деганида ошпаз иблис: «Менга ҳеч нима керак эмас, елкангдан ўпич олишга рухсат берсанг, шу менга катта мукофот», дейди.

Шоҳдан фақат битта истагим бордир,
Истак бажо бўлса, омадим ёрдир.

Фармон этсанг, шу он ўрнимдан қўтиб,
Кўзга суртсам икки кифтларинг ўтиб.

Заҳҳок рози бўлади. Иблис унинг икки елкасидан ўпич олиб, ўзи ғойиб бўлади. Заҳҳок елкасидан эса икки илон ўсиб чиқади. Золим Заҳҳок елкасидан ўсиб чиққан икки илонни тўйдириш учун ҳар куни эл фарзандидан икки йигитни ўлдириб, миясини қовуриб илонларга едирар эди.

Миниб тахтга Заҳҳок бўлиб шаҳриёр,

Давр сурди минг йил жуда бахтиёр.
Бўйсунарди унга тамоми жаҳон,
Шу аҳволда ўтди узун бир замон.
Тутиб ҳар томонни қаро деуу жин,
Битиб яхши одат, олиб авж кин,
Хунар хору, жоду бўлиб аржуманд,
Адолат йўқолди, ёмонлик баланд.
Узайди ёвузлик - Аҳриман қўли,
Чин сўзга қисилди инсонлар тили.

Шу ердан темирчи Кова ҳақидаги қисса бошланади. Бу қисса «Шоҳнома»нинг энг таъсирли эпизодларидан ҳисобланади. Кова номли темирчининг 19 ўғли бор эди. 17 таси Заҳҳок илонларига ем бўлади. Охири ўн саккизинчи фарзанди ҳам ўлимга олиб кетилгач, мазлум ота подшоҳ ҳузурига кириб боради. Шоҳнинг «Сенга ким зулм қилди?» - деган саволига жавобан Кова:

Қўлларин бошига уриб дер: «Эй шоҳ,
Менинг номим Кова, адолат, додхоҳ,
Сендан ситам кўрдим, сендандир раво,
Одил бўлсанг қилмоқ дардимга даво.
Мен бир темирчиман безарар, безаш,
Сен шоҳдан бошимга ёғар бу оташ.
Сен шоҳсан, бўлсанг-да аждаҳонайкар,
Шоҳ бўлиши керак адолатпарвар.

Агар етти иқлим шоҳлигингда жам
Нечун бизга қисмат фақат дарду ғам.

Энди ишларингдан менга бер ҳисоб,
Жаҳон ҳайратингдан танг қолсин шу топ.
Магар ҳисобингдан бўлади маълум
Фарзандимдан нечук айладинг маҳрум.
Нечук фармон этдинг, илонлар есин,
Гуноҳсиз ўғиллар тоза миясин?»

Захҳок бундай жасоратдан ҳайратга тушади ва ўзини адолатли кўрсатиш мақсадида Ковага ўғлини қайтариб беришлари ҳақида фармон беради. Бу пайтда Эрон шоҳлари тахтининг қонуний вориси Фаридун улғайиб золим шоҳга қарши кураш бошлаган, қасос якин эканлигини сезган Захҳок қаттиқ ваҳимада, ҳокимиятни қўлида сақлаб қолиш учун ўзини одил подшо қилиб кўрсатиш ҳаракатига тушган. У гўё ўзи қилган эзгу ишларини қайд эттириб бир ёрлик тайёрлатган, ор-номусдан маҳрум сарой аъёнлари бу ёрлик тагига имзо чека бошлаган эдилар. Темирчи Кова шу аснода саройга кириб келган эди. Захҳок ўртадаги ёрликқа унинг ҳам имзо чекишини сўрайди. Шунда Фирдавсий қалами остида болалари ғамидан забун оддий темирчи буюк бир ватанпарвар, исёнкор инсонга айланиб кетади:

Ёрликни ўқиган Кова темирчи,

Кўздан ўт чақнаб, ўртанди ичи.

Аёнларга деди: «Худо беҳабар

Девга малай бўлиб қолибсиз, аксар.

Ахриман сўзига берибсиз дилни,

Дўзах сари тўзри олибсиз йўлни.

Бу ёрликқа исмим чекмасман асло,

Ҳеч кўркув соломас менга аждаҳо».

Ғазабидан қалт-қалт титрай бошлади,

Ёрликни йиртди-ю, ерга ташлади.

Эшикка югуриб чиққан Ковани халқ куршаб олади. У ўзининг пешбандини байроқ қилиб золим ҳукмдорга қарши исён кўтаради. Бу байроқ остига тўпланган халқ золим шоҳии тахтдан кулатади ва одил **Фаридунни** тахтга ўтқазишади. Мамлакатда яна адолат, ободончилик бошланади.

Кова образини Фирдавсийнинг катта ижодий ютуғларидан деб ҳисоблаш мумкин. Унинг жасорати орқали шоир халқнинг улуғвор образини ёрқин бўёқларда чизиб беради.

Фаридун адолат билан давлатни бошқариб, унинг қўл остида халқ бахтли ва фаровон умр кечиради. У 500 йил шоҳлик қилади ва 3 ўғил фарзанд кўради. Улар турли илмлар ўрганиб, жанг ва ов сирларини эгаллаб ўсадилар.

У вақтлар бола туғилиши биланок исм қўйиш одат бўлмаган. Бола ўсиб, балоғатга етгачгина унинг хулқ-атвориға қараб исм берилган. Ўғилларига исм қўйиш вақти етгач, бир куни уч ака-ука шикор қилиб юришганда, Фаридун дахшатли аждаҳо киёфасига кириб уларга бирма-бир ҳужум қилади. Катта ўғил ўзини панага олиб қочади. Бекорчи хатарга ўзини урмайди. Ақли

бору жасорати йўқ. Иккинчи ўғлиға ҳужум қилса, у аждарни енгмокчи бўлиб, хатарли жанг бошлайди. Демак, бу ўғилда жасорат зўр, аммо ақлу тадбиркорлик етишмайди. Шу пайт кенжа ўғил акасига ёрдамға келади ва: «Эй аждаҳо, биз уч оға-инимиз, бир бўлиб ҳужум қилсак, маҳв бўласан, қайт!» деб хитоб қилади.

Аждар чекинади. Фаридун ўз киёфасида саройиға қайтади. Ўғиллари келгач, уларға исм қўйиш маросимини ўтказади: каттасиға ақли саломат маъносида Салм исмини беради; ўртанчасиға ботир маъносини берувчи Тур деган номни беради; ҳам оқил, ҳам меҳрибон, олийжаноб ва жасур бўлган кенжа ўғлиға олижаноб эроний маъносида Эраж номини беради.

Фаридун кексайиб, соғлиғи заифлаша бошлаганини сезгач, мамлакатни уч ўғлиға тақсим қилиб беради. Мамлакатнинг ғарбий қисмида]Рум вилояти Салмға, Чин билан бирға шарқий қисми Турға теғади ва бундан сўнг бу ўлка Турон деб атала бошлайди. Ота Марказий Эрон ерларини севимли ўғли Эражға беради ва уни валиаҳд эълон қилади.

Ахриман Салм билан Турнинг дилиға каттиқ ҳасад ўтини солиб, уларни йўлдан уради. Акалар Эражға қарши фитна уюштириб, ундан тахту тожни тортиб олмокчи бўладилар. Аскар йиғиб, оталарига талабнома хати юборадилар. Шунда Эраж акаларининг ақлу хушиға ишониб, аскарсиз улар ҳузуриға боради ва ўртадаги адоватни яхшилик билан ҳал қилмокчи бўлади. Тур сўзға қулоқ солгиси келмай, остидаги курси билан Эражнинг бошиға туширади. Шунда ҳам Эраж уларға мурожаат этиб:

Ўз уканг қонига ташналик нечун,

Пир отанг дилиға гушналик нечун?!

Дунёни истадинг, тондинг, тўкма қон,

Ношукур бўлмагин, не деяр Яздон?! —

деб уларни ваҳшиёна қотилликдан қайтармокчи бўлади. Аммо ҳасад олови ақл кўзини кўр қилган акалар Эраж кўксига ханжар урадилар. Сўнг унинг бошини кесиб оталарига юборадилар.

Шундай қилиб, дахшатли жиноят содир бўлади, мамлакатдаги барча катта-кичикнинг ғазаби аланға олади. Бутун Эрон улардан юз ўгиради. Шу воқеадан бошлаб Эрон ва Турон орасида абадий адоватли урушлар қизиб кетади ва бу фожеали хусуматчилик “Шоҳнома” охиригача давом этади.

Эражнинг қайлиғи Моҳофарид фарзанд кутар эди. Фаридун энди шунға умид боғлайди. Аммо ундан қиз туғилади. Фаридун

ўйлаган қасос соати яна чўзилиб кетади. Энди кекса Фаридун шу набирачани авайлаб парвариш қилади ва бўйига етгач, Жамшид авлодидан бўлган баҳодир Пашангга турмушга беради. Ёш оила ўғил кўради, боланинг ҳусни жамоли мисоли жаннатдан нишона эди. Шунга кўра кекса Фаридун унга **Манучехр** деб от кўяди. Паҳлавон бола тез ўсиб-улғаяди, барча илму хунарларни эгаллайди. Ва ниҳоят, кўшин тортиб, Салм ва Турни жангда ҳалок этиб, бобоси Эраж қасдини олади. Ёвуз Аҳриман бу гал ҳам ниятига етолмайди.

Кекса Фаридун жаҳоннинг нокомиллигидан шикоят қилиб, оламдан кўз юмади. Унинг катта ўғиллари Аҳриман йўлидан кетдилар, охири учала ўғил ҳам ҳалок бўлди. Уларнинг иккисида ўз биродарлари хунидан қиёматга қадар ювилмас доғ қолди. Фаридуннинг ягона кишвари ўзаро абадий душман бўлган мамлакатларга бўлиниб кетди.

Афсонавий ҳукмдорлар ҳақидаги қисм шу билан тугайди. “Шоҳнома”нинг академик Е.Э.Бертельс раҳбарлигидаги олимлар гуруҳи тузган 9 жилдди танқидий матнида бу қисм 1-жилднинг ярмидан озроғини эгаллаган.

4. Паҳлавонлик саргузаштлари ҳақидаги қисм

(Бу мавзу “Шоҳнома”нинг энг катта қисмини ташкил этиб, 27404 байтдан иборат ва танқидий матннинг 1-жилд 135-саҳифасидан 6-жилд охиригача тўлиқ қамраб олган.)

Манучехр катта бобосига олтин даҳма қурдиради, бутун мамлакат етти кун нилдек кўк либос кийиб мотам тутайди. Ҳафта ўтгач, Манучехр тож кийиб, подшолик тахтига чиқади. Фаридун шоҳлиги даврида кўшин бошида Кова ўғли Карон ва девлар билан урушда якзарб лақабини олган **Сом** турар эдилар. Бу даврда Эрон ва Турон орасидаги қонли қасос урушлари гоҳ сўниб, гоҳ алангаланиб давом этаверади. Манучехр 120 йил подшолик қилади. Энди майдонга Сейстон баҳодирлари чиқади.

Шоҳ Манучехр кўпроқ Сейстон ҳокими Сомга таянарди. Сомнинг кўп замон фарзанди бўлмайди. Охири овда юрганида хотини ўғил туққани ҳақида хабар етади. Аммо бола оқ сочли туғилади. Хафа бўлган Сом буни иблис қилмиши деб тушунади ва: «Менга бундай мўйсафид бола керак эмас», деб уни Элбурз тоғида одам оёғи тегмаган жойларга олиб бориб ташлашни буюради.

«Бу исноддан ташлаб кетай Эронни,

Юртимдан бегона кезай жаҳонни!»

Шундай деб юз бурди кўзларда газаб,

Бахтидан норози, дилида азоб.

Қўлларга буюрди, тинчитинг дея,

Бу юртдан узоққа иргитинг дея.

Шундай қиладилар, афсонавий Симург куши болани кўтариб ўз уясига кўяди ва ўз болалари қатори уни ҳам боқиб тарбиялайди. Сом бошқа фарзанд кўрмайди, ибодатхонага кириб, ўз қилмишидан тавба қилади ва Элбурз тоғига бориб, ўғлини топиб келади. Энди **Зол** вояга етган кўҳлик ва паҳлавон бир йигит эди.

У ўғлига боқди бошидан-оёқ,

Тахту тожга лойиқ кўринди шу чоқ.

Чехраси қуёшдек, тана шердек зўр,

Дили паҳлавону қўл қилчга жўр.

Сом дили жаннатдек барқ уриб кетди,

Дилда не хуш сўз бор ўғлига етди.

Сомнинг ўз ўғлини топиб келганидан хабар топган Манучехр икки ўғли (Наузар ва Зорасп)дан бири Наузарни Сом юртига юбориб, уларни ўз хузурига қорлайди. Сом ва **Зол** Манучехр даргоҳига келадилар. **Зол** хуснига ва ақлу идрокига барча қойил. Улар Зобулистонга қайтиб кетадилар. Сом ўғлига ҳарбий хунар ва билимларни астойдил ўргата бошлайди.

Қўнлар ўқиш-ўрганишда ўтади. Сом яна Эрон душманлари билан урушга отланади. Зобул хонлигини **Зол**га топшириб йўлга чиқар экан, унга одил ва қарамли бўлиш, ўз она юрти Зобулни обод этишга ҳаракат қилиш, илму фан, хунару санъатга ҳомийлик қилиш кераклиги ҳақида насиҳат қилади. Барча яхшилик ва фаровонлик илму хунардан келишлигини алоҳида уқтиради.

2) **Зол ва Рудоба достони** (1612 байт)

Отасидан айрилиб қолган ўспирин **Зол** усиз ўзини қайга кўйишни билмайди. Охири мамлакатни бир айланиб чиқишга қарор беради.

Сомнинг қўл остидаги амирлардан бири Кобулистон ҳокими Меҳроб эди. **Зол** унинг кизи **Рудоба**га ошиқ бўлиб қолади. Рудоба ҳам уни севади. Аммо Меҳроб золим подшо Заҳҳок авлодларидан эди. Шунинг учун **Зол**нинг Рудобага уйланишига қарши чиқади. Иблис авлодига қўшилишни истамайдилар. Шунда **Зол** шоҳ Манучехр хузурига боради. У ўзининг ақлу фаросати ила шоҳга ёқиб

колади. Айтган гаплари жуда ўринли, мунажжимларга маслаҳат солишади. Мунажжимлар Зол ва Рудоба қўшилсалар, мисли қўрилмаган паҳлавон дунёга келишини башорат қиладилар. Зол Рудобага уйланади.

Рудобанинг ой-куни етади, аммо туғолмай қийналади. Шунда Зол ўзининг тутинган онаси Симурғ ёнига маслаҳатга боради. Симурғ Рудобанинг қорнини ёриб болани олиш кераклигини маслаҳат беради ва қандай гиёҳлардан дору ясашини айтади. Шундай қиладилар. Бу қийноқлардан қутулган Рудоба “бирустам”, яъни «кутулдим» деб юборади. Шундан боланинг исми «Рустам» бўлади. Бу хабардан Сом ниҳоятда севинчга тўлади:

Ирғиб туриб, ундан узмайин кўзин,

Дер эди: «Бу бола нақ менинг ўзим».

Хабарчини чорлаб келтирди шул дам

Бўйини кўмгунча сочдишлар дирҳам.

Рустам тез ўсиб паҳлавон йигит бўлади. У афсонавий кучга эга, у етти ёшлигида оқ филни енгади, ўтирганда ҳам бўйи ҳаммадан баланд, юрганда ўз оғирлиги залворидан оёғи ерга ботиб кетади. Уни факат ўзи учун яратилган Рахш номли отгина кўтара олади. У ақл-заковатли, ҳарбий ишда истеъдодли, маҳорати юксак саркарда ва енгилмас паҳлавон бўлиб етишади. У ватан балогардони. Уни Фирдавсий ҳам, Ўрта Осиё ва Эрон халқлари ҳам жуда севадилар. У ватанга, халқига узоқ хизмат қилади, фидойилик кўрсатади.

Аслида сейстонлик баҳодир Рустами Достонни «Шоҳнома»нинг бош қаҳрамони десак, хато бўлмайди. Шуни қайд қилиб ўтмоқ керакки, сейстонликларнинг аجدодлари - саклар Эрон мифологияси, афсона ва қаҳрамонлик ривоятлари пайдо бўлган даврдан анча кейин Сейстонга кўчиб келган эдилар. Фирдавсий истифода этган қадимги Эрон «Худойнома»ларида Рустам ҳақида маълумотлар ё бутунлай бўлмаган, ё аҳамиятсизроқ персонажлар қатори тилга олинган. Сейстон баҳодирлари ҳақидаги ривоятлар Эрон қаҳрамонлик эпосига қайси вақтда қўшилганлиги аниқ эмас. «Шоҳнома»да эса Сейстон баҳодирлари, айниқса, Рустами Достон асосий ролни ўйнайди. Шуниси кизикки, Сейстон баҳодирлари ҳақидаги қиссалар сакларнинг Сейстонга кўчишидан анча олдин тўқилган эди. Рустамнинг девлар билан жанги ҳақидаги ҳикоят Муғ қалъасидан топилган сўғд ёзувларида сақланиб қолган. Шахристондан учинчи асрга доир Рустам ва Сухроб жанги тасвири топилган.

«Шоҳнома»да Рустам энг машҳур Эрон паҳлавони, у Эрон ҳарбий кучларининг таянчи, ўз ватани Эрон ва унинг ифодаси

ҳисобланган Эрон шоҳига чексиз садоқати билан яққол кўзга ташланиб туради. Фирдавсий Рустам портретини жуда йирик ва улкан қилиб тасвирлайди, уни йирик планда кўрсатади. Масалан, у бўқирса тоғлар ларзага келади, юрганида залворидан оёғи тошга ҳам ботиб кетади, ўтирган чоғида ҳам бўйи ҳаммадан баланд ва ҳоказо. Рустам енгилмас ва мағрур табиатли баҳодир, У ўз ватани, ўз халқи озодлиги йўлида ҳар қандай қаттол жангдан ҳам тап тортмайди, аммо шу билан бирга у ҳарбий найрангга ҳам уста.

Манучехр ўлиmidан кейин тахтга катта ўғли **Наузар** ўтиради. Унинг ақлсизлиги ва ўзбошимчилиги мамлакатда норозилик уйғотади. Лашкарбошилар уни тахтидан туширмоқчи ҳам бўладилар, аммо Сом бунга йўл қўймайди. У қонуний шоҳга бўйсунуш лозимлигини уқтиради. Сомнинг ўзи подшони йўлга солиб қўяди, мамлакатда бошбошдоқлик камаяди, яна хотиржамлик ўрнатилади ва ободончилик йўлга қўйилади. Аммо Сомнинг ўлиmidан кейин Эрон ва Турон ўртасида кўп йиллик урушлар яна бошланиб кетади. Турон шоҳи Афросиёб Наузарни асир олади ва қатл эттиради. Эронлилар Фаридун авлодидан кексайиб қолган Зав Таҳмоспни тахтга ўтказадилар. Унинг беш йиллик шоҳлиги тинчликда ўтади. Завнинг ўлиmidан кейин Эрон тахтига унинг ўғли **Гершасп** ўтиради. Гершасп 9 йил подшолик қилади. Унинг даврида Рустам вояга етиб, ўзига Рахш номли отни танлаб олади:

Қора кўзли саман, узун думли от,

Оёқлари қора, туюғи пўлот.

Қора палос узра чумоли изи -

Бўлса қора тунда кўради кўзи.

Қувватда фил, бўйи туядан узун,

Қудратда Беҳистун шеридан устун.

Гершасп ўлиmidан кейин Эрон тахти яна бўш қолади. Бу вақт Туронда Турнинг набираси Пашанг ҳукмронлик қилар эди. У энди бобосининг қасоси учун уруш бошлаш пайти келди деб ўйлайди ва алп баҳодир Афросиёбни чақириб, Эронга юриш бошлаш ҳақида фармон беради.

Кобулда отаси Сомга макбара кураётган Зол энди Эрон паҳлавонларига бошчилик қилади. Туронлилар билан уруш давом этади. Эрон тахтига подшо, аскарларга бошлиқ керак эди. Эрон кексалари, баҳодирлар ва муъбадлар маслаҳатга йиғилиб, Элбурз тоғи тепасидаги водийда Фаридун авлодидан бўлган Кубодшоҳ яшайди, шуни олиб келиш керак, дейишади. Рустам бориб, **Кайкубуд**ни олиб келади ва тахтга ўтказди. Унинг юз йиллик подшолиги даврида ҳам

Эрон ва Турон урушлари давом этади. Рустам Афросиёб билан жанг қилади.

Кайқубоддан сўнг тахтга **Кайковус** ўтиради. Рустамнинг кўп жасоратлари Кайковуснинг шоҳлиги даврида юз беради. Кайковус узокни ўйламайдиган, палапартиш иш қиладиган, ўзига бино қўйган такаббур шоҳ эди.

Гев Золга дер эрди: «Яратган худо,

Бўлсин энди унга ўзи раҳнамо.

Ёнида бўлмаса саҳоба чандон,

Мен дея олмайман Ковусни инсон».

Кайковус Зол ва бошқа баҳодирларнинг маслаҳатига кўнмай, ўзбошимчалик билан Мозандаронга юриш қилади ва девлар қўлига асир тушиб қолади. Зол уни кутқаришга Рустамни юборади.

3) *Рустамнинг етти жасорати (Ҳафт хони Рустам) – (355 байт)*

Мозандарон йўлида Рустам етти қаҳрамонлик кўрсатади. Унинг оти Рахш шер билан олишиб уни енгади, ўзи жазирама биёбондан чидам ва буюк матонат билан ўтишга ва зийраклик, ақлу заковат ила (кийик йўлидан) чашма кашф этишга муваффақ бўлади, аждаҳо билан жанг қилиб уни енгади. Жодугар кампир билан олишиб, унинг сеҳрларидан қутулиб, ўзини фош этиб қатл қилади. Мозандарон паҳлавони Авлодни асир олади, Аржангдев устига юриш қилиб, унинг калласини узиб, девлар орасига отади, девлар саросимада тумтарақай қочишади. Рустам Кайковус ва у билан бирга асир олинган баҳодирлар Гударз, Тус, Гев ва бошқаларни топади.

Кайковуснинг кўзи кўр бўлиб қолганлиги, унга Оқ девнинг қони даво эканлигини билгач, Рустам Оқ девни излаб кетади, уни гордан топиб ўлдиради, бориб Кайковус ва унинг паҳлавонларини озод этади. Мозандарон шоҳи Рустам билан жангда унинг важохатидан кўркиб, тош бўлиб қотиб қолади.

Рустам найзасига тушгач назари,

Ўзини йўқотди девлар раҳбари.

Тог қояси бўлиб қолди жодугар,

Ҳайратда боқарди эроний лашкар.

Сўнг у жодугар подшони Рустамнинг зўри билан тошдан чиқариб, танасини юз пора қилиб майдалаб ташлайдилар.

4) *Кайковуснинг Ҳомоварон шоҳи билан жанги (625 байт)*

Кайковус ўз тахтига қайтиб келади, аммо у яна тинчимайди, турли ҳаваслар кетидан қолмайди. Ҳомоварон шоҳига қарши юриш бошлайди. Рустам Ҳомоварон шоҳи ила жанг қилади. Кайковус Ҳомоварон шоҳининг қизи Судобага уйланади. Ҳомоварон шоҳи Кайковусни меҳмонга чорлайди ва алдаб асир туширади. Рустам бориб, жанг билан яна Ковусшоҳни қутқариб келади. Бу вақтда Афросиёб яна Эронга босиб қиради. Рустам уни ҳам ҳайдаб чиқаради. Кайковус яна тинчимайди, энди осмонга учгиси келиб қолади. Девлар маслаҳати ила кажава қурдириб, унинг тўрт чеккасига тўрт бургутни боғлаб осмонга қўтарилади. Бир жойга бориб ҳолсизланган бургутлар ила ерга қулаб тушади. Рустам уни излаб узок чангалзордан топиб келади.

Шундан сўнг «Шоҳнома»нинг энг фожияли ва машҳур достони «Рустам ва Сухроб» қиссаси бошланади.

5) *Сухроб ҳақида дoston (1059 байт)*

Дилларни ўртовчи бу қиссани шоир фалсафий чекиниш - дебечадан кейин:

Недур жанги Сухроб ва Рустам, - эшит,

Кўп эшитдинг, энди бунга ҳам эшит.

Бу шундоқ дostonким, тўлур кўзга ёш

Ва Рустам ишидан дил бўлур харош, -

байтлари ила бошлайди.

Кунлардан бир кун Рустам Турон чўлларида ов қилиб юриб, нихоят оч қолади ва чарчайди. Май ичиб, бир қулонни бутунлигича қабоб қилиб еб, уйкуга кетади. Туриб қараса, оти Рахш йўқ. Уни қидириб Самангон шаҳрига кириб келади. Шаҳар хони уни энг қадрли меҳмонлардек кутиб олади. Баҳодирнинг отини қидиришни одамларига буюриб, Рустамдан ҳеч ташвишланмасликни илтимос қилади. Кечаси хоннинг қизи Таҳмина Рустамнинг ёнига кириб, муҳаббат изҳор қилади. Рустам муъбадларни қақариб, никоҳ ўқитиб, қизга уйланади. Эртаси куни Рахшни топиб беришади. Эрон паҳлавони ўз юртига қайтар экан, Таҳминага бир гавҳар бериб, агар фарзандимиз қиз бўлса сочлари орасига, ўғил бўлса билагига боғлаб қўясан, дейди.

Ой-куни етгач, Таҳмина ўғил туғади, исмини Сухроб қўядилар. Сухроб ҳар лаҳза ўсиб-улғаяди, азамат паҳлавон бўлиб етишади. Сухроб ўн ёшга кирганда у билан беллашадиган киши топилмайдиган баҳодир бўлади. Бир куни Сухроб онаси ёнига келиб: «Менинг отам ким? Айтасан, айтмасанг бу дунёда тирик қўймайман», деб туриб олади. Отасининг номини эшитган ёш баҳодир дунёда биринчи паҳлавоннинг ўғли эканлигидан ниҳоят хурсанд бўлади ва фахрланиб:

*Мен Рустам ўғли-ю, у бўлса отам,
Фақат бизга лойиқ, дунё ҳам, тоғ ҳам! — дейди.*

Сухроб отаси ҳақида ҳар кимдан дарак истаиди, ниҳоят Турон аскарларини тўплаб Эронга юриш қилади. Ота-бола қовушиб кетишидан қўрққан Афросиёб Сухробни отасидан чалғитиш учун Бармон ва Хумон номли икки лашкарбошини қўшиб юборади. Сухроб Эроннинг паҳлавон қизи Гурдофарид билан жанг қилади, охири Оқ қалъани олади.

Эронга Сухроб бошчилигида ҳужум қилиб келган туронийларга ҳеч ким бас келолмагач, шоҳ Кайковус Сейстонда дам олиб ётган Рустамни тез етиб келишга ундайди. Аммо Рустам шошмай-нетмай, пойтахтга бафуржа етиб келади. Унинг кеч қолганидаги ғазабланган Ковусшоҳ Рустамни қийиқди, унинг инсоний қийматини ерга урувчи сўзларни айтади ва ҳатто дорга осишга ҳукм этади. Бундан сўнг шундай воқеа юз беради:

*Подшоҳга ғазаб қўзғаб Таҳамтан
Деди: «Нечун бунча тутаб ёнасан.
Ишларинг биридан биридир баттар,
Расволик шоҳликка нечук келишар.
Бор, тирик Сухробни тутиб дор қил,
Жаҳлинг тутса, ёвинг осиб хор қил».*

Шу сўзларни айтиб Рустам келиштирмоқчи бўлиб, ёнига келган паҳлавон Тусга ҳам қўлини силтаб шоҳ олий даргоҳидан чиқиб кетади:

*Ғазабин қўтарай?! Шоҳ Ковуси ким?
Менга қўл қўтарган ўшал Туси ким?
Билагим кучидан менинг зафарим,
Шоҳлигимдан эмас, ҳам йўқ лашкарим.
Рахш эгари тахтим, фуқаром - замин.
Дубулға - тоғим чўқморим - нигин.
Найза, ўқ-ёй, гурзи - паноҳим менинг,
Қўш билагим, дилим - подшоҳим менинг.*

*Қаро тунни тизим қилур шуъладор,
Бош сочиб, бош ўриб, этамен шудгор.
Мен асилзодаман, қулмас, арзанда,
Фақат яратганга эрурман банда...
Тополмассен мени Эронзаминда,
Энди мен ҳавода, сизлар заминда...*

Рустам отга қамчи босиб жўнаб қолади. Ишнинг бундай тус олишидан барча паҳлавонлар ҳайратда қоладилар. Зеро Эрон кўкига қора булутлар чиқиб, хавфу хатар кучайиб турганда, Рустамнинг кетиши барчани ташвишга солади.

Ниҳоят, Эрон баҳодирлари донишманд Гударздан Рустам билан шоҳни ярашгириш чорасини кўришни илтимос қиладилар. У Рустамдан шоҳни кечириб, Эрон ҳимоясига чиқишни илтимос қилади. Бунга жавобан Рустам:

*Эгарим - менга тахт, тўғрилиқ — йўлим,
Тўғрим - совут, дилда йўқ ваҳми ўлим,
Менга Ковус недур, бир ҳовуч тупроқ,
Ким қўрқар ғазабдан бўлса бебошвоқ.
Қўнғим қолди, энди баридан тўйдим,
Худодан бошқадан қўрқмаёқ қўйдим*

Рустам йўлидан қайтмайди. Гударз унга халқ Рустамни Сухроб паҳлавондан қўриб қочиб кетди, дейиши мумкинлигини айтади. Шундагина Рустам йўлидан қайтиб ёвга қарши чиқишга кўнади. Шуниси диққатга сазоворки, Рустам келганда, шоҳ ундан кечирим сўрай бошлайди. Фирдавсий бу сахнани шундай тасвирлайди:

*Шоҳ уни узоқдан кўриши билан,
Пешвоз чиқди, сакраб туриб тахтидан.
«Афв айла, қизишдим, ~ деди унга шоҳ, -
Яздон шундай қормиш лойимни, эвоҳ!
Бошимда қаттол ёв бир қилич мисол,
Юрагим емирилди мисоли ҳилол.
Сендан чора кутдим, титроқ асабим,
Кечикдинг-ку золиб келди ғазабим».*

Шундай қилиб, шоир Рустамни нечоғлик юксакликка кўтариб улғўласа, шоҳни шу даражада ерга уради, тубанлаштиради, Жангчи баҳодир олдида шоҳ ўз қаҳру ғазабини ичига ютишга мажбур бўлади ва кечирим сўрайди. Бунда муаллифнинг улғўлиги ҳам, «Шоҳнома»нинг халқчиллиги ҳам яққол намоён бўлади.

Сухроб юришга отланган пайтда унинг онаси Таҳмина Рустамни танийдиган лашкарбошилардан бири Жандаразмни ёш паҳлавонга

хамроҳ килиб юборган эди. Бир кеча Рустам душман қароргоҳидан хабар олай деб келганида, Жандаразм уйдан чиқиб қолади, Рустам уни бўғиб ўлдириб, ўз қароргоҳига қайтиб келади. Шу воқеа туфайли Сухроб лашкарида Рустамни танийдиган киши қолмайди.

Сухроб Эрон баҳодирларидан ким билан жанг қилмасин, ҳаммасининг исмини суриштириб, отасини қидиради. Асирга тушган Ҳажирдан паҳлавонлар номини айтган беришни талаб қилади. Аммо «қўрққанга қўшалок кўринади» деганларидек, Ҳажирга Сухроб жуда баҳайбат паҳлавон кўринади ва Рустамни енгиб қўйса, Эрон ҳимоясиз қолади, деган андишага бориб, Рустамни кўрсатмайди. Унинг чодирини Ковусга ёрдамга келган хорижий бир паҳлавоннинг чодирини деб танитади. Сухроб Ҳажирга дўк қилиб ҳам кўради, ёлвориб ҳам кўради, қандай бўлмасин отаси ҳақида дарак топишни истади. Аммо бўлмайди. Рустам билан Сухроб жанг майдонида учрашадилар. Рустам одатда ҳеч вақт ўзининг кимлигини айтмас эди. Бу гал ҳам ўз номини яширади. Биринчи кунги жангда ҳеч ким ғалаба қозонолмай баҳодирлар ажралишиб кетишади.

Иккинчи кун Сухроб яна ташвишга тушади. Кўнгли ғаш, худди отаси билан жанг қилгандек, яна отасига қарши бораётгандек туюлаверади. У яна ҳаммани сўроқ қила бошлайди. Лекин ҳеч қандай натижага эришолмай, жангга киришга мажбур бўлади. Шоир ҳар иккала паҳлавонга ҳам афсонавий куч-қувват бағишлаган, улар оддий одамда бўлмайдиган сифатларга эга. Аммо улар орасидаги жангу жадал тасвирида улуғ санъаткор барибир ҳаёт ҳақиқатидан чекинмайди. Рустам тенги йўқ паҳлавон, аммо у қариб қолган. Сухроб ёш, шунинг учун иккинчи кунги жангнинг охирида Сухробнинг қаттиқ зарбаси билан Рустам отидан учиб тушиб ерга йиқилади, ғолиб Сухроб унинг тепасида тиғ қўтаради...

Рустам қараса, ёш паҳлавонга кучи етмайдиган, шунда у хийла ишлатишга мажбур бўлади, муғамбирлик билан соддадил ёш баҳодирни алдайди. Унга ханжар уришга тайёр турган Сухробга:

Рустам назар ташлаб, сўз очар базўр,

Сен ҳали навқирон, ҳали кўзинг кўр.

Мен сенга очайин, шергир баҳодир,

Жувонмардлар аро бор қандайин сир.

Бошқача биздаги ону одат,

Тантиликдан имон топади зийнат.

Якка олишувда биринчи бора,

Ёвни йиқса, ерда ётса бечора,

Биринчи бор ерга урса лошини,

Адоватда дарров кесмас бошини.

Ҳали иш кўрмаган ёш Сухроб бу алдов сўзларга ишониб енгилган рақибни қўйиб юборади. Рустам ёшлигида азбаройи куч-қудрати ва оғирлиги залворидан юрганда оёғи ерга ботиб кетарди. Охири Аллоҳга ёлвориб кучининг бир қисмини ундан олиб қўйишни сўраган эди. Энди мажбур бўлгач, кечаси билан ибодат қилиб, худодан ўша ёшлигида олиб қўйган кучини қайтариб беришни сўрайди. Натижада эртаси кунги даҳшатли жангда Рустам Сухробни йикитади ва қаттиқ ярадор қилади.

Ўлим тўшагида ётган Сухроб оҳ чекиб, отасини кўролмай қолганига ўкинади. Тепасида турган ғолибига:

- Менинг отам ўлимимдан хабар топса, сени соғ қўймайди, денгиз остига тушсанг ҳам, осмонга чиқсанг ҳам топиб, қасосимни олади, - дейди.

- Отанг ким? - деб сўрайди ниҳоят Рустам ундан.

- Рустам, - деб жавоб беради Сухроб ва енгини остида белгили гавҳар боғлиқ эканини айтади.

Шунгагина кекса баҳодир ўғлини таниб, бошига тупроқ сочиб, дунёни бузиб дод солади. Рустам Ковусдан малҳам сўрайди. Аммо ота-боланинг топишиб кетишидан қўрққан подшо малҳам бермайди. Сухроб ҳалок бўлади. Бутун Эрону Турон мотам тутади, Рустам ва Зол бошлиқ Сейстон паҳлавонлари чуқур қайғуда қолиб, нола қиладилар. Сухробнинг онасига хабар етгач, унинг ноласи кўкка чирмашади. Ўғли аламида бир йилдан сўнг у ҳам дунёдан кўз юмади. Бу аламли дostonни шоир Сухробнинг онаси ҳақидаги қуйидаги мисралар билан тугатади:

Кеча-кундуз йиғлаб, кетганди путур,

Сухробдан сўнг бир йил этмади умр.

Фикру ўйи интиқ Сухроби томон,

Жонон ўғли томои руҳ бўлди равон.

Шундай деган эди ширинсўз Баҳром:

«Мурда аламида бўлмагил мудом.

Ўзинг ҳам қолмассан, кетурсан охир,

Бу абадий йўлга ҳозир тур, ҳозир.

Отанг ўз навбатин берса ҳам бу гал,

Унинг ҳам навбати етишгай тугал.

Дунё шу, бу сирга топилмас қалит,

Қидириб ўзингни айлама қўп хит.

Берк эшик бу, ҳеч ким очолмас қушод,

Беҳуда этмагин умрингни барбод».

Бу аянчли вокеалар тасвиридан таъсирланган китобхон Рустамни айёрликда, каллобликда айблаши мумкин, аммо аввало бундай ишлар ҳарбий санъатда мувоҳ (шаръан йўл қўйиладиган) ҳисобланса, иккинчидан Фирдавсий Рустамни қанчалик севмасин, уни фақат яхшиликлар йиғиндиси қилиб тасвирламайди, уни камчиликлардан ҳам холи бўлмаган жонли одам сифатида талқин этади. Рустамнинг олдига қўйган олий мақсади эзгу мақсад - ўз ватанини ёв қўлига топшириб қўймаслик, уни ҳалокатдан қутқариш, ҳар қандай инсон каби унинг ўзи ҳам ўлгиси келмайди, албатта. Шунинг учун ҳам билан кучи етмаган жойда ақл тажрибасига суяниб, ҳийла ишлатиши табиий бир ҳол. Яна бир жиҳати, юқорида таъкид этилганидек, Рустамнинг она томон аждодларидан бири иблисдан тарқалган Заҳҳок авлодига бориб тақалади. Унинг билмасдан ўз ўғли билан жангга кириш фалокати ҳам, охирида ўз укаси ўқидан ҳалок бўлиши сабаблари ҳам бир томондан шу билан боғлиқ.

6) *Сиёвуш достони* (3775 байт)

(Бу достон ҳажм жиҳатидан ҳам асардаги энг йирик яхлит нарча бўлиб, танқидий матннинг 3-жилдини тўлиқ эгалаган)

Фирдавсийнинг дил арзандаси бўлган паҳлавонлардан яна бири Сиёвушдир. Сиёвушга бағишланган достоннинг таъсир кучи Сухроб ҳақидаги қиссаникидан қолишмайди. Бу достон ҳам асрлар давомида китобхонлар қалбини ларзага солиб келмоқда. Бу қиссанинг кириш қисмида шоирнинг ўзи буни башорат қилган эди:

Мевали бир дарахт мендан қолажаск,

Чаманда ноз этар, ҳар ким олажаск.

Фирдавсийнинг улкан эпопеяси кўпинча жангнома сифатида талқин қилинади. Дарҳақиқат, унинг саҳифаларида жангу жадаллар тасвири кўп учрайди. Аммо паҳлавонларнинг жасоратларини юксак маҳорат билан куйлаган шоир асари моҳиятан минг-минг бегуноҳ одамларнинг қонлари беҳуда тўкилувчи қирғин-барот урушларнинг олдини олиш, халқлар ўртасида тинч-тотувлик муносабатлари ўрнатилиши, барча ихтилоф ва келишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал этишга қақариш ғоялари билан суғорилган.

Сулҳ жангдан яхшироқ эрур бегумон,

Ҳушёр бўл кетмасин қўлдан молу жон.

Жумладан, Рустам ўз ўғлининг қотили бўлганлигини билгач, Сухробни кўтариб йиғлаб юрар экан, буни ўқиган китобхонда урушга қарши чуқур нафрат ҳислари туғилади:

Ҳар кимнинг ўз номи, шон-орзуси бор,

Жангдан сулҳ афзалроқ келади минг бор.

Тоқу тахт дея қон тўқмангиз асло,

Кимга вафо қилмиш беш кунлик дунё.

Бу жиҳатдан «Шоҳнома»нинг юксак чўққиларидан бири «Сиёвуш» достони мундарижаси, айниқса, ибратга моликдир.

Фирдавсий инсон ҳаёти учун тинчликнинг қадрини ниҳоят юқори кўтариб Сухробнинг ўлими, Рустамнинг фожиасини нечоғлиқ таъсирчан ёзиб берган бўлса ҳам бутун ҳаётини сарф этиб ёзган «Шоҳ асари»ни қайта қайта ўқиб таҳрир этар экан, кўнгли тўлмайди. У тинчлик элчиси, балки тинчликнинг жарчиси бўлган Сиёвуш образини яратади. Агар у Сухробни 45-55 ёшлар орасида яратган бўлса, Сиёвушни 67-70 ёшлар орасида яратган деб тахмин қилиш мумкин. Ёшлигида ўзи ҳам жангчи бўлган Фирдавсий руҳиятида бу даврга келиб ўзгариш юз беради, эндиликда у уруш ва сулҳ масалаларига янгича қарай бошлайди.

Мамлакат обод, халқ фаровон бўлмоғи учун тинчликнинг нечоғлиқ қадри эканлигини, элнинг хотиржамлиги баҳосини янада чуқурроқ тушуна бошлайди ва юракдан ҳис этади. Энди унинг учун ер-сув талашиб, сохта обрў талашиб қон тўкиш жаҳолат, ақл хиралигидангина иборат бўлиб кўринади.

Жаҳолатда бекор қон тўқмак нечун,

Дилни адоватга асир этмак нечун?! -

деб ёзади шоир, ҳамда сулҳ ва адолат ҳақидаги ғоялари ифодаси, жаҳон адабиётида энг қадим ва юксак маҳорат билан ёзилган драматик фожиадан иборат бўлган «Сиёвуш» достонини ёзиб, асари таркибига қўшади.

Тадқиқотчилар «Сиёвуш» достонини жаҳон адабиётида уруш ва тинчлик масалаларини бадиий-фалсафий таҳлил қилувчи илк асарлардан деб баҳолайдилар. Бунда Сиёвуш образи тинчлик машъали бўлиб порлайди, у тинчликнинг буюк яловбардори.

Балки Фирдавсий Сиёвуш образида ўз эстетик идеали - ақлли, билимдон, ва энг муҳими, адолатпаноҳ подшо образини яратиб, халқлар дўстлигига эришиб, юртга фаровонлик бахш этмоқчи бўлган ҳукмдорнинг ҳаёт йўлини кўрсатиб бермоқчи, кўп ижтимоий муаммоларни шу йўл билан ҳал этмоқчи бўлгандир. Аммо адиб дилидаги тасвирда ҳаёт ҳақиқатига содиқлик тамойили бу идеалдан устун келди. Сиёвуш фожеаси шундан далолат беради. Шунинг ҳам айтиш керакки, ёшлигида кўпроқ «урушқоқ бука» деб аталган Рустам тимсоли ҳам бу достонда яна ривожлантирилади. Унинг янги

кирралари очилади. Энди унинг инсоний хислатлари кўпрок намоён бўлади. У, аввало, Сиёвушдаги энг яхши хислатларни тарбиялаб етиштирган мураббий, иккинчидан у Сиёвуш билан бирга Афросиёбга қарши борар экан, Сиёвушнинг жанжални тинч йўл билан ҳал этиш ҳақидаги фикрларини қувватлайди, эҳтиёт чораларини ҳам кўришга ундаса-да, уни ўз йўлидан қайтаришга уринишмайди, қаршилиқ кўрсатмай, ўзига қўйиб беради.

Шундай қилиб, бу дostonда буюк эпопеянинг асл ғоялари янада чуқурроқ ва ёркинроқ ифода этилади. Шоир инсонга озор бермасликка, ёмонликнинг уруғини қуритишга даъват этади. Одам энг қимматли гавҳар, қимқи кишига ёмонликни раво кўрса, унинг ўзи фалокатга дучор бўлади, деб ишонади шоир:

Бировга согинса ҳар қим ёмонлик,

Ниҳоят ул ўзи топмас омонлик.

Бошқалар ҳаётини ўз ҳаётидек сақлаш лозим деб уқтирган инсонпарвар шоир ҳатто чумолига ҳам озор бермасликка чақиради:

Қим чумоли қўнглин этар экан гаи,

Ичи қародир у, юрак-бағри тои.

Ҳар ишда юмшоқлик кўрсатгил аввал,

Ишинг бошламасин урушу жанжал.

Шоир ҳаётни кадрлашга ундайди-да, зарурат мажбур қилмаса, қон тўқмаслик кераклигини жуда кўп жойда таъкидлайди.

Билиб қўй, яхшимас қон тўқиш асло,

Беғуноҳларга ҳеч келтирма бало!

Сабабсиз жанг бошлар экан қай инсон,

Бўлур жигари қон, ранги заъфарон.

Урушларни фақат ватанга ҳужум бўлгандагина жоиз деган шоир барча нарсанинг ижодкори инсон деб билади.

Инсондан яхшилик, нур ва равшанлик,

Инсонсиз дунёда йўқ фаровонлик.

Шунинг учун ҳам инсоний фазилатлардан чекинган ҳар бир кишига Фирдавсий дев, жин тамғасини босади.

Қим одамийликдан чекинса агар,

Уни дев, жин дегил, одаммас дигар.

Сиёвуш - Кайковуснинг ўғли. Хотини вафот этган Кайковус ёш ва гўзал қиз Судобага уйланган эди. Бу вақтда Сиёвуш эндигина вояга етган кўҳлик паҳлавон йигит бўлади. Ўғай она Судоба уни севиб қолади. Сиёвуш эса унинг севгисини рад этади. Мунофиқ Судоба унга тухмат қилади. Сиёвушни оловдан ўтказадилар. Покиза ниятли Сиёвуш оловдан омон чиқади.

Кайковус Судобани қатл этмоқчи бўлади, аммо гина-кудуратдан узоқ покиза юракли Сиёвуш отасидан унинг гуноҳидан ўтишни сўрайди. Бир оз вақт ўтгач, отаси Сиёвушни Афросиёбга қарши урушга юборади. Сиёвуш тинчлик тарафдори. Афросиёб билан сулҳ тузади, Отаси уни сотқинликда айблайди. Рустам қўлида тарбия топган Сиёвуш ҳарбий санъатни яхши эгаллаган довурак паҳлавон эди. У ҳеч қандай қаттол жангдан тап тортмас, аммо урушнинг нақадар вайронгарчиликлар, дарду алам келтиришини, подшолар орасида бир парча ер талашиб қон тўқишлар, қанча одамлар ёстиғини қуритиши, оналар бошига мотам, чексиз аламлар солишини чуқур ҳис қилар, инсоний қалбида урушга қарши исён бор эди. Шунинг учун туронийлар тарафига ўтади. Афросиёбнинг номдор паҳлавонларидан Пирон унга ўз қизи Жарирани никоҳлаб беради. Сиёвуш ундан Фуруд исмли ўғил фарзанд кўради. Аммо донишманд Пирон бу билан қоникмайди. Сиёвуш сингари у ҳам Эрон ва Турон халқлари ўзаро тинч-тотувликда яшашини орзу қилар эди. Шу сабабли у Сиёвушга Афросиёбнинг қизи гўзал ва оқила Фарангисга уйланишни тавсия қилади. Кейин Афросиёб хузурига бориб кизини Сиёвушга никоҳлаб беришга қўндиради. Афросиёб эронлик шахзодани ўзи томонга оғдириш умидида уни куёв қилишга рози бўлади.

Сиёвуш Турон ва Эрон ўлкалари оралиғида Гангдиж ва Сиёвушгирд каби янги обод шаҳарлар бунёд этади. Аммо ғаламис ҳасадчилар унга тухмат қиладилар. Уни яширинча Афросиёбга сотқинликни режалаштирмоқда деб қайнотасига ёмон кўрсатиб қатл этилишига эришадилар. Унинг ноҳақ қони тўқилган жойдан қизил гул ўсиб чиқади.

Оёқ-қўлин бозлаб, қўй каби сўйди,

Томоғи тағига зар дастийўй қўйди.

Сарв бошин айлади танидан жудо,

Тоза қон дастийўйга тўлди бенидо.

Ажабо, дастийўйни қаерга қотил

Тўккан бўлса, ундан чиқди қизил гул.

Сизга маълум бўлғай унинг нишони:

Бу гийёҳнинг номи «Сиёвуш қони».

Халқ Сиёвушни жуда севар эди. Сиёвуш ўлимидан хабар топган эронийлар Туронга яна ҳужум бошлайдилар. Рустам бошлиқ Эрон аскарлари Сиёвуш қасосини олиб ҳаммаёқни яқсон қиладилар. Бутун Туронзаминга ўт қўйиб қулини қўққа совурадилар, бор тирик жонни қирғин қиладилар. Севимли шогирди Сиёвушнинг хоинона

ўлдирилишига чидолмаган ва ғазабу аламини ичига ютолмаган Рустам ўз юртига қайтиб келиб, Судобани ҳам ўлдиради.

7) Сиёвушнинг ўғли Фуруд ҳақида достон (627 байт)

Сиёвуш ўлдирилган пайтда унинг сеvimли ва вафодор хотини Фарангис ҳомиладор эди. Туроннинг мард паҳлавонлардан Пирон уни отасининг ғазабидан қутқариб яширади. Фарангисдан кейинчалик Эрон шоҳи бўлиб сайланиб, отасининг ўчини олувчи Кайхусрав дунёга келади. Пирон уни эҳтиётлаб тарбиялаш учун ишончли бир чўпонга топширади. Орадан йиллар ўтади, Туронда Сиёвуш ўғли Кайхусрав ўсиб вояга етган эди. Донишманд Эрон баҳодирларидан Гударз уни тушида кўради ва паҳлавон ўғли Гевни Туронга жўнатади. Кўп саргузаштлардан кейин Гев Кайхусравни топади ва онаси билан Эронга олиб келади. Кайковус аввал унинг паҳлавонлиги ва ақлу идрокини амалда синаб кўриб кейин уни ўз ўрнига муносиб топади.

Тус бошлик эронликларнинг Туронга юришлари бошланади. Кайхусрав Тусга тайинлаб айтади-ки, сен кўшинни Калот тарафдан олиб ўтмагин, уерда менинг оғам Фуруд ҳукмдорлик қилади. Тагин орада бирор тушунмовчилик келиб чиқмасин. Аммо Тус шоҳ гапини назарга илмай кўшин йўлини айнаи Фуруд ҳукми остидаги ерлар сари буради. Сиёвуш ўғли бундан хабар топиб онаси Жарира билан маслаҳат қилади. Жарира ўғлига Эрон лашкарига қаршилик кўрсатмаслиқни, балки улар билан иттифоқликда Афросиёб сари юриш қилиб отаси хунини олиш лозимлигини айтади. Фуруд рози бўлиб Эрон кўшини билан учрашгани ёнига баҳодир Таҳорни олиб лашкарсиз иковлон йўлга тушади. Эрон кўшинига яқинлашгач, бир тоғ тепасидан кузатиб Фуруд Таҳордан Эрон паҳлавонларини суриштира бошлайди. Бу орада эронлилар уларнинг шарпасини пайқаб қолиб, лашкарбошига хабар беришади. Тус бирдан ғазоби кўзгаб, биров бориб аниқласин уларнинг кимлигини, агар бизнинг кўшиндан бўлса, бошларига 200 таёк урилсин, бегона бўлса, ушлаб бу ерга боғлаб олиб келинсин, қаршилик қилса, қатл қилинсин, деб буйруқ беради. Шунда Гударз ўғли Баҳром бу вазифани бўйнига олиб, тоғдагилар олдига етиб боради. Ўзаро савол-жавобдан Баҳром Фуруднинг кимлигини билгач, Тусга масалани тушунтириш учун қайтиб кетади. Кетаётиб Сиёвуш ўғлини Туснинг феълидан огоҳлантиради ва агар мендан бошқа одам келса, хушёр бўл, унга ишонаверма, деб тайинлайди. Баҳром қайтиб боргач, Тус жahl

билан “мен сенга нима дедим, нега уни тутиб олиб келмадинг, кўрқдингми?” деб зарда қилади ва унинг ўрнига ўз куёви Ревнизни жўнатади. Фуруд бегона одам жанговар ҳолатда келганини кўриб Туснинг феъли бузилганини пайқайди ва шашт билан келаётган паҳлавонни ўк узиб ерга қулатади. Кейин паҳлавон Зарасп ҳам ҳалок бўлади. Жангга энди Тус ўзи отланади. Таҳорнинг маслаҳати билан Фуруд унинг ўзини эмас, отини мўлжалга олади. Ундан кейин паҳлавон Гевни ҳам пиёда қайтишга мажбур қилади. Бежан билан саваш ҳам натижасиз тугайди. Шундан сўнг эрон лашкари Калотнинг бош қалъаси Сипадкўҳга ялпи ҳужумга ўтади. Натижада ҳар икки томондан жуда кўп номдор паҳлавонлар ва оддий аҳоли ҳалок бўлади, жумладан, Фуруд ҳам тенгсиз жангга оғир яраланиб дунёдан кўз юмади. Туснинг ўзбилармонлиги ва жаҳолати Сиёвуш зурёдининг ноҳақ ўлдирилишига сабаб бўлади.

Тус туронлиларга қарши ҳужумни давом эттиради, аммо унинг бошқарувидаги кўшин Турон паҳлавонлари қаршилигига дош бера олмай орқага қайтишга мажбур бўлади. Кайхусрав Тусни қилган бадкирдорликлари учун зиндонга ҳукм қилади.

*Навбатдаги уч достон жангномалар йўриғида бўлиб,
улар жами 3325 байтдан иборат:*

8) Қомуси Кушоний билан жанг (1586 байт)

9) Рустамнинг Чин Хоқони билан кураши (1508 байт)

10) Рустамнинг Аквондев билан олишуви – 231 байт

Бироз вақт ўтиб, яна Турон устига юриш бошланади. Рустамнинг илтимоси билан шоҳ Тусни зиндондан озод этади ва уни лашкарбоши қилиб тайинлайди. Эронликлар Сиёвуш учун қасос олиш мақсадида Туронга бостириб кириб, мамлакатни вайрон қиладилар.

Пиронга қарши жангга Тус мағлубиятга учраб, жанг майдонидан чекинади ва Ҳомовон тоғида яшириниб ётади. Эроний саркардалар шоҳга элчи юбориб, ундан мадад сўрайдилар. Кайхусрав Рустамни ёрдамга юборади. Кўпгина мамлакатлар, шу жумладан, Қомус Кушоний билан Чин хоқони Турон лашкарига мадад йўллайдилар. Рустам жангга пиёда киради, чунки Туронга кетатуриб йўлда унинг аргумоғи - Рахшнинг оёғи синган эди. Рустамга қарши паҳлавон Ашқобуз жанг қиларкан, эроний баҳодирнинг пиёда жангга

кирганидан мазах қилиб кулади. Рустам Ашқобузни ўқ-ёй билан отиб ўлдиради.

Қомусга қарши жанг қилган Рустам арқон отиб, душманини боғлаб олади ва «буни қилич билан чопиб ташланглар!» деб эронлик мухорибларга буюради. У бир қанча мамлакат паҳлавонлари устидан ғалаба қозонади. Чин ҳоконини тор-мор этади ва тантана билан аввал Эронга, кейин ўз диёри Сейстонга қайтиб келади. «Шоҳнома»нинг яна бир кичик қиссасида шоҳнинг фармони билан Рустамнинг даҳшатли Оквондеври ўлдиргани ҳикоя қилинади.

11) Бежан ва Манижа достони (1335 байт)

*(Ундан кейин Гев ўғли Бежан
ва Афросиёб қизи Манижа орасидаги
севги-вафо достони нақл этилади)*

Кайхусрав Бежан ва Гўргинни Гургон водийси халқларини ваҳший қобонлар ҳужумидан ҳалос этишга юборади. Гўргин қўрқоклик қилиб бир чеккада ўзини панага олиб туради, Бежан қобонларни кириб ташлайди. Аммо жангдан кейин Гўргин хиёнат қилиб, Бежандан қутулмоқчи бўлади ва уни лола сайлига боради, у ерга кўп гўзаллар келишади деб, алдаб Турон ерларига олиб киради. У ерда Манижа Бежан билан учрашиб, бир-бирларини севиб қоладилар ва Манижа Бежанни ўз ҳарамига олиб киради. Бундан хабар топган Афросиёб уни тутиб олади ва қатл этмоқчи бўлади. Лекин Пироннинг маслаҳати билан уни ўлдиришдан воз кечиб, чуқур ўрага ташлатади. Манижани эса саройда қувиб юборади. У кўчаларда тиланчилик қилиб кун кечиради. Кечалари зиндон бошига келиб Бежанга овқат таш-лайди. Кайхусрав Бежанни кутар эди. Охири Ойнаи жаҳонда кўриб, унинг аҳволидан хабар топади ва Рустамни юборади.

Рустам савдогар қиёфасида Афросиёб шахрига кириб боради ва Бежанни қутқаради. Ҳамма ишлардан вокиф бўлгач, Афросиёб пойтахтига тунги ҳужум уюштириб, қирғин қилиб қасос олади, Бежан билан Манижани Эронга олиб келади.

12) «Ўн икки жанг» (2518 байт)

«Бежан ва Манижа» достонидан кейин «Ўн икки жанг» достони бошланади. Бу достонда эронийларнинг Туронга яна бир юриши ҳикоя қилинади. Ўн икки марта жанг бўлиб буларда Турон лашкари

асосан тор-мор этилади. Пирон, Бармон, Хумон, Фаршидвард ва Туроннинг жуда кўп бошқа паҳлавонлари бу жангларда ҳалок бўладилар.

13) Кайхусравнинг Афросиёб билан узил-кесил жанги (3107 байт)

(Ибтидода яна Султон Маҳмуд мадҳи – 97 байт)

«Шоҳнома»га тизилган навбатдаги достонда Кайхусравнинг Афросиёбга қарши даҳшатли уруши ҳақида нақл этилади. Кайхусрав бекордан-бекорга ўлдирилган ўз отаси Сиёвүш учун қасос олиш мақсадида Афросиёбга қарши юришга шахсан ўзи бошчилик қилади. Узоқ давом этган жангларда Кайхусрав Афросиёбнинг қўшин тўдаларини бир неча марта тор-мор этади. Афросиёбнинг ўзи укаси Гарсеваз билан бирга ғорга яшириниб олгани ҳам ёрдам бермайди. Хаум исмли дарвиш Афросиёбни қўлга тушириб, Кайхусрав ҳузурига олиб келади. Кайхусрав Афросиёбни унинг укаси Гарсеваз билан бирга қўшиб жазолайди.

Ўз отаси учун қасос олган Кайхусрав Эронга қайтиб келиб, тахтини узоқ қариндоши Луҳраспга топширади ва жуда кўп паҳлавонлари билан биргаликда қорбўрон ичида ғойиб бўлади.

*(Кайхусрав подшоҳлиги тасвири Москва нашрида - 2 жилд,
Душанбе нашрида 2,5 жилдни қамраб олган)*

6-жилддан Луҳрасп подшоҳлиги ҳақида сўз кетади (901байт)

Луҳраспнинг Зарир ва Гуштасп исмли ўғиллари ўсиб-улғаядилар. Гуштасп отасининг тахтига ўтирмоқчи бўлади, бироқ отасидан рад жавоби олиб, Эрондан чиқиб кетади. У Румога келиб, кўпгина жасоратлар кўрсатади ва Қайсарнинг қизи Қатоюнга уйланади.

*Гуштасп подшоҳлиги тасвири 1523 байт бўлиб,
ундан дастлабки 1009 байти Дақиқий сўзи билан берилган.*

Гуштасп Румодан қайтиб келгач, Луҳрасп тахтни унга беради. Эронда Гуштасп ҳукмронлик қилган даврда Зардушт исмли пайғамбар пайдо бўлади. Гуштасп ўз фуқаролари билан биргаликда Зардуштнинг янги динини қабул қилади.

Аммо Туроннинг ҳукмдори Аржасп Гуштаспдан бу янги диндан чекинишни талаб этади ва шуни баҳона қилиб, жанжал чиқаради. Турон билан Эрон ўртасида яна уруш бошланади. Бу янги урушда Турон паҳлавони Бидарафш найза отиб, подшоҳ Гуштаспнинг иниси Зарирни ва Эроннинг яна бир энг кучли паҳлавонини ўлдиради. Шундан кейин Эрон лашкарига подшоҳнинг ўғли Исфандиёр бошчилик қилади. У Зарир учун қасос олади ва туронийларни тор-мор келтиради. Бироқ, Исфандиёрга рашк қилиб юрган эроний паҳлавон Гуразм Гуштаспга ўғли устидан чақимчилик қилади-да, подшоҳ ўғли Исфандиёрни Гунбадандиж қалъасига ҳибс этади. Исфандиёрнинг кишанбанд этилганидан хабар топган Турон шоҳи Аржасп яна Эронга бостириб киради, шоҳ Гуштаспнинг кекса отаси Луҳраспни қўлга тушириб ўлдиради, Гуштаспнинг кизларини олиб кетади.

Гуштасп донишманд Жамаспдан маслаҳат сўраганда, у туронийларни фақат Исфандиёргина енга олишини башорат қилади. Бу маслаҳатга қулоқ солган Гуштасп Жамаспни Гунбадандижга юбориб, Исфандиёрни озод эттиради.

Исфандиёр пойтахтга етиб келганда, Гуштасп ундан Аржаспни тор-мор келтиришни ва сингиллари Хумой билан Беҳофаридни Турон подшоҳи асоратидан озод этишни илтимос қилади. Исфандиёр рози бўлади. Унинг Туронга сафари «Исфандиёрнинг етти жасорати» номли дostonда баён-этилган.

14) Исфандиёрнинг етти жасорати (849 байт)

(Ибтидода яна Султон Маҳмуд мадҳи – 23 байт)

Исфандиёр жасоратлари ҳам Рустамниқига ўхшаш. Исфандиёр Турон йўлида икки улкан бўрини ўлдиради, шерларни енгади, аждарҳони ўлдиради, жодугар кампир учрайди, уни ҳам ўлдиради. Симурғ билан ҳам олишиб, унга ғолиб келади. Қор бўронидан омон чиқади ва ниҳоят, дарёдан кечиб ўтиб Гургсорни қатл этади.

Булар ҳаммаси Аҳриман аскарлари, унинг найранглари эди. Буларни енгиб чиққан Исфандиёр савдогар қиёфасида Руиндижга кириб боради ва Турон шоҳи Аржасп билан иноклашади. Аржасп ундан Эрон шоҳи Гуштасп ва унинг ўғли мис танли Исфандиёр ҳақида сўрайди.

Жавоб бундай бўлди: «Улуғ шаҳриёр!

Ҳар ким ҳар хил гапни этади такрор.

Биров: «Исфандиёр отага қариш,

Хафадир, шу сабаб қўзғолиш - иши».

Бошқа: «Исфандиёр етти жасорат –

Кўрсатиб, келтирар Аржаспга зорат,

У Турон элида жанглар қилармиш,

Мардлик-ла Аржаспдан қасос олармиш».

Аржасп кулиб деди: «Дунё кўрган мард

Бундай деб ўзига юқтирмагай гард!

«Етти жасорат»га зог жазм этса ҳам

Мени Аҳриман де, демагил одам».

Сўнг Исфандиёр Аржаспни аскарбошилари билан меҳмонга чақиради. Базм қизигандан қизийди, барчанинг кайфи ошганда, Исфандиёр одамлари қалъа дарвозаларини очадилар ва олов ёқиб, қалъадан ташқарида кутиб ётган эронийларга белги берадилар, ичкаридан ва ташқаридан бўлган ҳужумда Аржасп ҳам, унинг ўғли баҳодир Кўҳром ҳам Исфандиёр тигидан ўлим топадилар. Эронийлар қалъани вайрон этиб, Исфандиёр сингилларини қутқариб олиб келадилар.

15) Исфандиёр ва Рустам тўқнашуви (1676 байт)

Сўнг Исфандиёр ва Рустам тўқнашуви ҳақида ҳикоя қилинади. Персонажларнинг психологик тасвири жиҳатидан Рустам ва Исфандиёр тўқнашуви ҳам жуда мураккаб. Бу дostonда улуг Фирдавсийнинг сюжет қурилишини ишлаш ва драматик тўқнашув ташкил қилиш маҳорати яққол намоён бўлади. Юкорида зикр этилганидек, Фирдавсийгача бўлган давр Сейстон қаҳрамонлик дostonлари умумий Эрон эпосига қўшилмаган давр эди. Демак, Исфандиёр ҳақидаги ривоятлар ва Рустами Дoston қиссалари турли манбаларда мавжуд эди.

Фирдавсий юксак маҳорат ва буюк жасорат билан уларни бир дostonга бирлаштирди. Шуниси диққатга сазоворки, гениал шоир олдида Рустамни ҳам, Исфандиёрни ҳам ижобий қаҳрамон сифатида тасвирлашдек мураккаб ва қийин вазифа турар эди. Чунки, у ўзи танлаб олган ижодий йўл билан борар, манбалардан воқеаларни, кишилар характериани мумкин қадар ўз ҳолича сақлар эди.

Икки манбадан олинган бу икки қаҳрамон эса ижобий, уларни тўқнаштирган Фирдавсий бирортасини ҳам аксига айлантиролмас эди. Ижодий йўлда боши берк кўчага кириб қолгандек кўринган бу қийин аҳволдан ҳам шоир нозик маҳорат билан йўл топиб чиқиб кета олди. Шоир Исфандиёрни ҳам буюк баҳодир, ижобий қаҳрамон

сифатида чизиб беради, аммо у ўзининг ноҳақ ғоя учун бўлган кураши натижасида завола топади.

Гуштасп Исфандиёрни зиндондан ҳалос этиб, Аржаспга қарши юборишга мажбур бўлгани ҳақида гапирилган эди. Гуштасп туронийларни енгиб шоҳ қизларини қутқариб келса, отаси шоҳлик тахтини бўшатиб беришни ваъда қилган эди.

Мана шу ердан Исфандиёرنинг (гарчи у ижобий қаҳрамон бўлиб қолаверса ҳам) ахлоқий тушқунлиги бошланади. У энди ўз жони, ватанининг шухрати, халқнинг озодлиги учун эмас, отаси тахтини эгаллашни мақсад қилиб жангга боради. Кези келганда эсга олиб ўғаш жоизки, Рустам жангу жадалга тўлиқ узоқ умрида («Шоҳнома»га кўра, у 300 йил умр кўради) бирор марта ҳам бундай ўз фойдасини кўзлаб жангга қирмайди, доимо ватани учун фидойилик кўрсатади. Исфандиёр отаси қўйган шартни бажаради ва тахтни унга топширишни талаб этади. Аммо Гуштаспнинг тахтдан кетгиси йўқ. У энди саркаш ўғлидан бутунлай қутулиш фикрига келиб қолади ва янги найранглар ўйлаб чиқара бошлайди.

Гуштасп ўғлига янги зардуштий динини қабул қилишдан бош тортган Сейстон баҳодир Рустамни боғлаб, қишанлаб келтирсагина тахтга эга бўлаётганини айтади.

Шундай қилиб, икки ахлоқий йўналиш тўқнашади. Исфандиёرنинг мансабпарастлик, ҳокимиятпарастлиги билан Рустамнинг қудратли озод руҳи тўқнашади. Рустам подшо амрини бажо келтириб, бош эгиб саройга боришга рози, аммо қўл-оёғига қишан солишларига асло йўл қўймайди. Бу эса Рустамнинг фожиаси эди. У озод баҳодир сифатида ўзини қишанлатишга йўл қўёлмас эди, аммо шу билан бирга шоҳлар паҳлавони, ҳукмдорлар хизматкори сифатида Эрон тахтининг қонуний вориси бўлмиш Исфандиёрга қўл кўтара олмас ҳам эди.

Рустам Эрон шоҳлари ва Эрон мамлакати олдидagi хизматларини санаб Исфандиёрдан шуларни эътиборга олишни сўрайди, уни ўз уйига меҳмонга қақиради, қимматли совғалар ваъда қилади, қишанлаш фикридан қайтишини ўттиниб сўрайди. Исфандиёр кўнмайди.

Бирор марта ёвдан енгилиш нималигини билмаган баҳодир Рустам ўзини занжирбанд этишга асло қўнмайди ва шу билан бирга у шаҳзода билан жанг қилишни ҳам ғайриоддий, одобдан ташқари, деб ҳисоблайди. У жуда оғир аҳволда қолади. Охири унда одамийлик, қаҳрамонлик, мағрурона озодлик руҳи куллик ва бандилик туйғусидан устун келади.

Шу билан бирга шоҳпарастлик ғояларига содиқ бўлган Фирдавсий шоҳ қотилини (ҳатто у ўзининг энг сеvimли қаҳрамони Рустам бўлса-да) жазосиз қолдирмайди. Бундан Рустамни ҳам олдиндаи оғох қилади. Мис танли Исфандиёрга ўқ ўтмас эди. Унга қор қиладиган ўқни Рустам Симурғдан сўраб олади. Симурғ унга ўқ бера туриб шаҳзодаи ўлдирган қишининг ўзи ҳам узоқ яшамаслигини айтади. Аммо Рустам хорлиқдан кўра ўлимни афзал кўради ва жангда Исфандиёрни ўлдиради.

Бунда ҳам Фирдавсий назарида инсон қадр-қимматининг, шахсий озодлик ғояларининг хорлик, ҳокимларга сўзсиз бўйсунуш ғояларидан устун турганлигини кўради.

(16) Рустам ва Шағод достони (357 байт)

Рустам ярим ўғай (ота бир, она бошқа) укасининг ҳийласи билан қазилган чуқурга йиқилиб ҳалок бўлади. Паҳлавон ҳам ўлим олдидан чинор ортига бекинган иниси Шағодни ёй ўқи билан дарахтга михлаб қўяди.

Рустамга бутун халқ мотам тутаети, Зобулда дафн этиб, шукухли даҳма курадилар. Унинг олдига Рахшни кўмиб, устига мрамрдан ҳайкал қўядилар. Рустам ўғли Фаромарз бориб, Кобул шохини тормор қилади, унинг барча авлодини қириб ташлайди. Шағод михланиб ўлган дарахтга ўт қўйиб қулини елга совуради. Шундай қилиб, у отаси Рустам қасосини бажо келтиради.

Бундан кейин Эрон тахтига ўлтирган Баҳмон Сейстонга ҳужум қилади, Фаромарзни ўлдиретди ва кексайиб кетган Зол бошлик Сейстон баҳодирларини асир олади. Баҳмон Золни қатл этмоқчи бўлади, қолнинг зор-зор илтимоси унга таъсир этмайди. Фақат Пашутуннинг илтимоси билан Баҳмон Зол ва унинг авлодларини озод этиб Сейстонга жўнатади.

Шу билан «Шоҳнома»нинг қаҳрамонлик бўлими тугаб, тарихий бўлим бошланади. «Шоҳнома»нинг бу қисми Зардуштнинг пайдо бўлиши ва оташпарастлик динининг жорий қилинишидан бошлаб, Ўрта Осиё ва Эрон ерларига араб истилочилари бостириб келгунгача бўлган тарихий воқеаларни афсоналар билан қўшиб тасвирлаб беради.

Бу бўлим аввалида Фирдавсий тарихий воқеаларга романтик тус бериб бадиийлаштиретди, Искандар (Александр Македонский)ни ҳам Эрон шоҳлари авлоди сифатида таърифлайди.

«Шоҳнома»нинг бош ғояси - ватанни улуғлаш, халқ қудратини кўз-кўз қилиш, халқ баҳодирларини васф этишдир. «Шоҳнома»нинг халқчилиги бирдан кўзга ташланмаслиги мумкин, унда бу ғоя очикдан-очик юзада ётмайди, лекин бутун поэма халқчиллик руҳи бштан суғорилган. Поэманинг айрим бўлаклари, айрим дoston ва байтларигина эмас, унинг руҳи халқчил.

Шоир подшоларни ўз раияти ҳолидан огоҳ бўлишга, унга меҳрибонлик кўрсатишга чакиради, халқни ортикча солиқлардан озод этиш, золимлар зулмидан ҳимоя этиш лозимлигини уқтиради. Фирдавсий шоҳларга уларнинг лашкари деҳқон экинзорларни пайҳон қилмаслиги, ҳатто рақиб мамлакатнинг аҳолисини ҳам ранжитмасликлари кераклигини тарғиб қилади.

Фирдавсий халқ исёни бошида турган Маздак ва маздакийлар ҳаракатига хайрихоҳлигини очик-ойдин ифода этади. Барча ўрта аср ёзувчилари, тарихчи олимлари Маздак ҳақида ёзар, уни «муттаҳам»ликда «кофир» ва «қотиллик»да айблаб, лаънатлар ўқир эканлар, фақат икки улуғ шахс - Абу Райҳон Беруний ва Абулқосим Фирдавсийгина бу ижтимоий воқеага ижобий баҳо бердилар.

Фирдавсий таърифида маздакийлар - ўз меҳнати самарасидан маҳрум, оч-яланғоч қолган ва ҳақли равишда исён кўтарган кишилар. Маздак образини эса шоир алдоқчи, қаллоб, муттаҳам эмас, оч халққа нон топиш йўлини кўрсатиб берган донишманд йўлбошчи сифатида чизиб беради. Маздак ҳақидаги қиссани Фирдавсий шундай байтлар билан бошлайди:

Дунёда яшарди Маздак отли зот,

Нотиқу билимдон, тадбирли устод.

Улуғ аслзода, донишманд киши,

*Кубодга маслаҳат - ҳунари, ши...*³⁵

Фирдавсийнинг ёзишига кўра, оч кишилар Маздак ёнига келиб, уларни ўз ҳимоясига олишни илтимос қилади. Маздак уларга ваъда бериб, шоҳ ёнига йўл олади. Маздак подшога шундай савол беради:

- Илон чакқан кишидан тарёкни аяб бермаган кимсанинг мукофоти не бўлур?

- Бундай золимнинг жазоси — ўлим! - дейди шоҳ Кубод. Бундай жавоб олган Маздак халқни тинчлантиради. Эртаси кун у яна шоҳга савол беради:

- Аё шоҳ, қўл-оёғи боғлиқ кишига нон бермай, унинг очдан ўлишига сабаб бўлган кишининг мукофоти не бўлур?

³⁵ Жуманиёз Жабборов таржимаси.

- Ундайнинг жазоси - ўлим! - дейди шоҳ.

Шоҳдан бу сўзни эшитган Маздак саройдан чиқиб, очларга мурожаат этади ва бадавлат кишилар, шу жумладан, шоҳлик омборларидаги донни талаб олавериш кераклигини уқтиради. Шоҳга хабар этади, у Маздакни чакириб уни жавобгарликка тортади. Маздак шоҳга ўз савол-жавобини эслатади:

Маздек жавоб берди «Саодатли шоҳ,

Ҳар сўзинг беқиёс ақлдан гувоҳ.

Сенинг сўзларингни айтдим улусга,

Неки деган бўлсанг ҳар бир хусусда.

Дедингки, бировни чақса-ю илон,

Биров тарёкни гар тутса ниҳон,

Баробардир, дединг, қотиллик билан,

Шундай ҳукм этдинг одиллик бшан.

Оч қолган кишининг нондир тарёки,

Буни ҳис этгайми тўқнинг идроки?!

Шундай қилиб, Маздак келтирган масал ҳам, унинг қаҳрли сўзлари ҳам, меҳнаткаш халқ нонини тортиб олиб, ўзини очлик ўлимига маҳкум этган золимларни фош қилувчи айбнома бўлиб жаранглайди.

«Шоҳнома»нинг иккинчи асосий ғояси яхшилик ва ёмонлик орасидаги азалий ва абадий кураш ғоясидир. Мутахассислар бу ғоя эронийлар ва Ўрта Осиё халқларининг «Авесто» китобига кирган қадимий диний ақидалари, афсона ва ривоятларидан бошланганлигини қайд қиладилар.

Бунда дунё Охуро Мазда бошчилигидаги яхшилик кучларининг Аҳриман қўл остидаги ёвузлик лашкарига қарши кураши сифатида талқин этилган. «Шоҳнома»да эронийлар, уларнинг қўшинлари эзгулик кучлар мужассами ҳисобланса, туронийлар, румийлар ва барча кўчманчилар ёмонлик - Аҳриман тарафидан юборилган бало ҳисоб этилади. Фирдавсий, умуман, босқинчиларни Аҳриман яратган кучлар ҳисоблайди. Шу жумладан, араб босқинчиларини ҳам. Шуни қайд қилиш керакки, шоир мусулмон бўлгани учун Муҳаммад пайғамбарга катта ҳурмат изҳор этади. Аммо, шу билан бирга, у Эронга босқинчилик қилиб келган арабларни асти кечири олмайди. У халифат аскарлари Эронни забт этишда кўрсатган босқинчилиги ва зулмига қарши исён кўтаради. Фирдавсийнинг арабларга қарши сўзлари кўпинча муаллиф номидан эмас, персонажлар тилидан айтилади. Масалан, лашкарбоши Рустам ўз биродарига ёзган хатида араблар ғалаба қозонса, не бўлари ҳақида ёзади:

Бир четда қолади ростлик, аҳд-паймон,

Хурматда бўлади эгрилик, ёлгон.

Хунарманд, деҳқонлар бўлади аскар,

Мева бермай қўяр насаб ва ҳунар.

Бари илиб кетар қўлга тушганин,

Фарқ этилмас нафрат билан офарин.

Пинҳони ошкордан баттарроқ бўлур,

Шоҳлари тош кўнгил, бебошвоқ бўлур.

Ёмонлик ўйлайди отага бола,

Ўғилдан отанинг дишида нола.

Тубанликдан асло подғио қилмас ор,

Улуғлик ҳам, олий насаб ҳам бекор.

Кишиарда асло қолмагай вафо,

Қилмишлар, гап-сўзлар жафо, гирт жафо.

Эронию араб, турклар қотишиб,

Уруғ пайдо бўлур бари чатишиб.

На турку на араб, на деҳқон бўлур,

Тиш ҳазил-мазах, сўз ёлгон бўлур.

Заҳҳок ҳукмронлиги даври тасвирига жуда якин бу сўзлар шу зайл давом этади. Энди Эрон подшоси Яздигард III тилидан эшитинг, у араб босқинчиларини шундай таърифлайди:

Етган бўлса керак хабар сизга ҳам,

Бошингизга тушди не бало, ситам.

Илонхўр, девчеҳра девоналардан,

Ақлу хуш, инсофдан бегоналардан.

На бойлик, на тахту на олий насаб,

Барин барбод этар, кетар ел ялаб.

Кўп гавҳару бойлик елга берилди,

Кўп азиз каллалар ерга қорилди.

Баланд чарх паргори шундай айланар,

Энди бу подшолик топади зарар.

Қарга боғиш, рангсиз, номсиз, номуссиз,

Бу галада на эс, на ҳуш бор, эсиз...

Улуғ санъаткор Фирдавсийнинг ҳаётга муносабатида зиддиятли ўринлар ҳам йўқ эмас, албатта. Тарих саҳифасидан тушиб кетишга маҳкум этилган ярим патриархал ва ярим феодал ер эгалари (**деҳқонлар**) тоифасининг ғоявий ҳаммаслаги бўлган Абулкосим Фирдавсий ўзининг улкан эпопеясида халқ орзу-умидлари билан бир каторда мана шу синф дунёкарашини ҳам ифода этади.

Жумладан, «Шоҳнома»нинг асосий ғояларидан бири олий ҳокимият - подшоликнинг отадан болага мерослиги - яъни феодал легитимизм ғоясиким, Фирдавсий бу ғоянинг илоҳийлигига, азалий ва абадийлигига асло шубҳа қилмайди ва бунга ҳеч шак келтирмайди. Фақат худо ато қилган шуъла (**фарр**) эгасигина тахт вориси бўла олишига унинг имони комил.

Шоир ҳокимиятнинг подшоликдан бошқа шакллари ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайди, у ижтимоий тузумнинг бойлар ва камбағалларга, ҳоким ва маҳкумларга бўлинишидан ўзга шакллари кўра олмайди. Унинг фикрича, халқни феодал шоҳ идора қилиб туриши керак. Бундай ғоялар айниқса, Баҳром Гўр шоҳлиги давридан олинган куйидаги эпизодда яққол кўзга ташланади: бир куни Баҳром Гўр ўз аъёнлари билан гуллаб-яшнаган бир қишлоқ ёнидан ўтиб борар экан. Қишлоқ аҳди унга шоҳона ҳурмат-иззат кўрсатмади. Баҳром Гўрнинг ғазаби қайнаб, бир муъбадга буларни жазолашни топширди. Муъбад бундай фармон олгач, қишлоққа кириб боради ва: «эндиликда бу қишлоқда ҳамма бир-бирига тенг, бунда на ҳоким бор, на қишлоқ оқсоқоли, ҳамма ўз ҳолича яшайберсин!» - дейди.

Бу сўзлардан кейин қишлоқ аҳли меҳнат қилмай ҳеч кимга бўйсунмай қўйишади. Бу жойда ҳокимиятсизлик ва бошбошдоклик авж олиб кетади. Қарокчилик, талончилик, ҳатто қотиллик кундан-кунга кўпаяверади. Қишилар ўз жойларини ташлаб бошқа ёқларга кўчиб кетишади. Обод қишлоқ тез орада харобазорга айланади. Бир йилдан кейин шу ердан ўтиб қолган Баҳромшоҳ бунга кўриб ҳайрон қолади. «Нечун бу обод жой шундай аҳволга тушди?» - деб сўрайди. Муъбад бўлган воқеани сўзлаб беради. Баҳром Гўр ўтган ишдан афсусланиб, қишлоқни аввалги ҳолатга келтиришни буюради. Муъбад қишлоққа келади, бир кексани оқсоқол тайин этади ва эл орасида ёмонлик тар-қатувчиларга қарши қаттиқ чора кўришни буюриб, қайтиб кетади. Қишлоқда тартиб ўрнатилиб, бир йилдан сўнг қишлоқ яна асл ҳолига қайтганлиги айтилади. Фирдавсий дунёкарашининг асл моҳияти бу ҳикояда яққол намоён бўлиб турибди, яъни ғоявий тенденция тўғридан-тўғри ифодаланган. «Шоҳнома» бошдан-оёқ шу ғоя билан руҳан сугорилган.

Аммо «Шоҳнома»нинг бугунги қиммати муаллифнинг тарихий ва синфий қарашларидагина эмас, балки инсон ҳаёти кўринишларининг моҳирона тасвирларида, кишиларнинг ўзларида хос эзгулик ва камчиликлари, ижобий ва салбий одатлари, табиатлари тасвирида.

Адабиётлар:

Абулкосим Фирдавсий Тусий (940-1020). “Шохнома”. Т., Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975-1977.

Фирдоуси. Шахнаме. Критический текст. (В 9ти тт.) М., 1961-1968.

Абулкосим Фирдавсий. Шохнома. Иборат аз 9 жилд. Душ., “Адиб”, 1987-1991.

Луконин В.Г. Древний и средневековый Иран. Москва, ГРВЛ, 1987, 296 стр.

Османов М.-Н. Сводь иранского героического эпоса. (“Худайнаме” и «Шахнаме») как источники «Шахнаме» Фирдоуси. // Ученые записки Института Востоковедения. Том XIX. Вопросы истории и филологии народов Востока. М., 1958, с.153-189.

Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тожик. Китоби I (I). Душанбе, “Маориф”, 1987, с.15-102.

Литература Востока в Средние века. Часть II. М., Изд. МГУ, 1970, с.3-40.

Сулаймонова Ф.Шарк ва Ғарб.Т., “Ўзбекистон”, 1997, с.9-188.

Абдулхусайн Нушин. Сухани чанд дар бораи “Шохнома”. М., «Наука» ГРВЛ, 1970, 116 сах.

Шоислом Шомухамедов. Абулкосим Фирдавсий. Т., ТДШИ, 2006, 72 сах.

(“Шохнома”нинг 1 ва 2 қисмлари қисқача мазмуни 23-45 саҳифаларда тўлиқ баён қилинган. Аммо 3 (тарихий) қисм деярли баён қилинмаган.)

Гулшани адаб. Жилди I. Душанбе, “Ирфон”, 1974, сах. 29-77.

5-дарс. ИСЛОМ МИНТАҚА АДАБИЁТИ РИВОЖИНИНГ ИККИНЧИ ДАВРИ.

ТАСАВВУФИЙ-ИРФОНИЙ АДАБИЁТНИНГ ЮКСАЛИШИ

1. Шеърятга янгича ёндошув. Санойи ва Анварий.

Атроф сахро. Худудсиз кум денгизи жазирамада олов янглиғ жимирлаб кўзни камаштиради. Хорғин йўловчилар бир ютум сувга зор ўлароқ олға қараб беадор сургалишади. Барчанинги нигоҳи олис уфқларда. Ниҳоят, сафларнинг олди қаторидан хаста ва ҳазин овоз келади: «Олдинда бир кўм-кук водий нишона бермокда».

Беҳисоб кўзлар умидвор ўша томон талпинади:

- “Қани? Қани ўша водий? Ҳаёт водийси! Бахт водийси!»

Аммо йўловчининг нигоҳи яна алданади. Уфқларда ҳеч нарса йўқ. Фақат жазирама кум денгизи. Кўринган шарпа эса — аёвсиз саҳронинг навбатдаги «ҳазили» — сароб.

Сув — бу ҳақиқат. Йўловчилар — инсоният. Асрлар оша «бахт» дея, «обиҳаёт» дея, «Ҳақиқат» дея олға силжиб келаётган инсоният. У ўз йўлида не-не кичик, жузъий ҳақиқатларни кўлга киритмади, не-не қудуқлар, сардобалар, булоқ ва жилғалардан ўз ташналигини муваққатан, бир муддат қондириб бормади. Аммо йўлдан тўхтагани йўқ. Чунки унга Инсонлик моҳиятини, аҳли Башар тушунчасининг асл мазмунини ечиб бергувчи, ҳар бир инсоннинг тўқис ва устувор бахтини таъмин этиш тариқини ёритиб бергувчи улуғ Ҳақиқат керак. Жузъий, кичик ҳақиқатлар — бу қудуқ ва сардобалар — йўлчи учун бир дам ҳордиқ, нафасни ростлаб олмоқ учун бир кичик имкон, холос.

Ўрта асрлар Шарк мумтоз шеърятининг энг ёрқин сиймоларидан бири, буюк форс суфий шоири Фаридиддин Аттор ана шундай олий Ҳақиқатни умр бўйи ёйиб излаганлардан бири эди.

Ҳақиқат Борлиқ янглиғ мураккаб, ранго-рангдир. Ҳар бир инсон уни маълум нисбийликдагина англаб етишга қодир. Бунинг устига турли даврлардаги одамларнинг тафаккур даражаси турлича. Асотир тафаккур, илмий тафаккур, ирфоний тафаккур...

Инсоннинг дунёни, Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш жараёнига хос бўлган тарихий такомил турли микёсда: 1) умуминсоният ривожига, 2) инсонлар жамоасининг турли замоний ва маконий бирлашмалари доираида, 3) ҳар фард инсон умри давомида рўй беради. Буларнинг ҳар бири ўз навбатида бошқаси билан мураккаб боғланиш, туташув ҳосил қилмасдан иложи йўқ. Демакки, агар бирор ҳодиса ҳақида мулоҳаза юритишга, унинг моҳиятини жиддий англаб етишга қасд қилинса, уни атроф-воқелик, ўзи мансуб бўлган умумий ва хусусий ҳодисалар силсиласида олиб қаралмоғи, макон ва замонидан узиб олмай идрок этилмоғи асли ҳақиқатни, яъни ўша ҳодиса моҳиятини тўғри ёритишга ёрдам бериши мумкин.

Ислом минтақа адабиёти VIII - XV асрлар мобайнида дунёни идрок этиш ва уни ижодий акслантириш нуктаи назаридан катта тараққиёт йўлини босиб ўтди. Ислом минтақа маданияти доирасидаги халқларнинг маънавий камолот йўли билан минтақадаги адабий жараённинг ривожига оид Алишер Навоийнинг назарий

кузатишларини ўзаро киёслаб хулоса қилинса, бу таракқиётни, биринчи навбатда, **уч катта даврга** ажратиш мумкин.

Биринчиси, VIII - XI асрларга оид бўлиб, IX аср охири - X аср биринчи ярмида Сомонийлар саройида Абу Абдуллоҳ Рудакий етакчилигидаги бакувват форс шеърият мактаби шаклланишидан бошланади ва XI аср охириларигача давом этади. Бу адабиёт **Ғазнавийлар саройида** асосан форс тилида ва **Қорахонийлар саройида** туркий ва форсий тилларида ривожланиб, бадийи маҳорат ва тасвир қўлами юксалиб борди.

Бу давр адабиётининг аксарият намуналарига хос бўлган энг асосий хусусият **ақлга таяниш** бўлиб, ислом минтақа маданияти доирасидаги маънавий такомил босқичларининг иккинчиси - **Ислом маърифатчилиги** босқичида Борлик ҳақиқатини англаб етишнинг етакчи йўналиши бўлган **илм маърифати**га тўлиқ мос келарди. Бу давр адабиёти асосан соф дунёвий мавзуларни куйлашга бағишлангани учун уни **дунёвий адабиёт** деб номлаш мақсадга мувофиқдир.

VIII - XI асрларда ислом минтақасида шаклланган турли адабий мактаблар ҳам илмий доиралар сингари кўпроқ у ёки бу ҳукмдор саройида марказлашган бўлиб, уларнинг мазмуний мундарижасида **мадҳия қасидалар, ишқий ғазаллар, хамриёт** (май мавзуи), **зуҳдиёт** (дунё ва унинг ҳою ҳаваслари бебақолиги ва уларга меҳр қўймаслик мавзуи), **хижо** (муайян шахсларга йўналтирилган ҳажв) каби мавзу турлари етакчилик қиларди.

Аммо XII асрга келиб энди бу мавзулар улуг мутафаккир шоирларни қониктирмай қўйди. Улар бирин-кетин бу йўналишни тарк эта бошладилар. Анварий ёзади:

*Ғазалу мадҳу ҳичо – ҳар се бад-он мегуфтам,
Ки маро шахвату ҳирсу ғазоби буд ба ҳам...*³⁶

/ Ишқий ғазаллар, мадҳиялар, ҳажв – ҳар уч йўналишда
шеърлар битганим

сабаби,

Қонимда шахвату ҳирсу ғазаб туйғулари жўш урганидандир.../

XII аср шоирининг бу эътирофлари энди минтақа мумтоз шеъриятидаги катта бир босқич ниҳоясига етиб, бадийи тафаккурнинг янги босқичи бошланаётганининг нишонаси эди.

Ислом минтақа адабиёти ривожига **иккинчи** йирик давр XII-XIII асрларни ўз ичига олиб, Алишер Навоий минтақа адабиётига оид назарий мулоҳазаларини айна шу давр шоирларидан бошлайди.

³⁶ Самадов Т. Анвари ва газалиёти у. Душанбе, 1988, С.26

Навоий форсий “Шоҳнома”ни яхши билса-да, бадийи ижод тариқи ҳақида мулоҳаза юритганда Фирдавсийни эсламайди, балки санокни форс мумтоз шеърияти вакиллари ичида биринчилардан бўлиб саройни ва мадҳиягуйликни тарк этиб, шеъриятга жиддий фалсафий-ижтимоий ва ахлокий масалаларни олиб кирган **Абдулмажид Саной** (1048 - 1140)дан бошлайди. Чунки унинг - “**Сайрул-ибод илал-маод**” (“Аллоҳ бандаларининг қайтар маконга сафари”) ва 10 минг байтдан ортик ҳажмдаги “**Ҳадойиқ-ул-ҳақиқа**” (“Ҳақиқат боғлари”) дostonлари минтақа адабиётида янгича йўналишга асос солган эди. Ундан кейин XII аср иккинчи ярмида яшаб ижод этган **Абдулвосиъ Жабалий** (вафоти 1160), **Анварий** (вафоти 1191), **Асириддин Ахсикатий** (1108-1196), **Ҳоқоний** (1120-1199), **Заҳир Фарёбий** (вафоти (1202) каби қатор таниқли шоирлар ҳам сарой мадҳиягуйлигини тарк этиб, ижтимоий-фалсафий руҳда қасидалар ёзишга киришдилар.

Саной ўз даврида ҳам, кейинги даврлардаги форс адабиёти тарихига оид аксарият тадқиқотларда ҳам тасаввуф шоири сифатида тилга олинади. Навоий Саной ижодини баҳолашда бу анъанага зид бориб, уни “ҳақиқат тариқи” суханварлари қаторида эмас, “**ҳақиқат асрориға мажоз тариқини махлут**” қилганлар сафида тилга олган. Дарҳақиқат, асарлари ўз вақтида буюк халафлари (издошлари) томонидан сўфиёна руҳда талкин этилган бўлишига қарамай, Саной ҳам, Анварий ва Ҳоқонийлар ҳам ҳануз том маънодаги суфий шоирлар эмас эдилар. Санойнинг “Ҳадойиқ ул-ҳақиқа” асарини Европа шарқшунослари узоқ вақт “тасаввуф комуси” деб талкин этган бўлсалар-да, бу асарни диққат билан ўрганган Е.Э. Бертельс бундай қарашни қувватламайди. Дарҳақиқат, 10 бобдан иборат бу йирик дostonда, Навоий асосли равишда таъкидлаганидек, тасаввуфга оид мавзулар бошқа фалсафий-ижтимоий масалалар билан аралаш (**махлут**) ҳолда баён этилган.

Саной ва Анварийлар бошлаб берган **шеъриятга янгича ёндошув** уларнинг яқин издошлари - XII аср охириги чорагидан бошлаб форс тилидаги шеърият осмонида порлаган икки ёрқин юлдуз **Низомий Ганжавий** (1141-1202) ва **Фаридиддин Аттор** (1147-1229) сиймолари мисолида **икки** алоҳида йўналиш бўйича ривож олди.

Бу икки йўналишнинг фарқи нимада?

Маълумки, адабиёт мавзуларининг марказида инсон, унинг руҳият дунёси ётади. Инсоннинг кечинмалари эса, асосан, **икки йўналишда** кечади:

бири - инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига, содда қилиб айтсак, махлуқнинг Холиққа муносабати, нисбати масаласи;

иккинчиси инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати.

Биринчи йўналиш Инсонни ўз кўнгли билан суҳбатга чақиради, руҳиятнинг ички теран қатламларига йўналган бўлади.

Иккинчи йўналишда ижтимоий муносабатлар тизимида ҳар бир инсоннинг ўрни масаласига кўпроқ эътибор қаратилади.

Кейинчалик Жалолиддин Румий (1207-1273) ёзган эди:

*Аттор руҳ буду Санойи ду чаими ў,
Мо аз паи Санойи Аттор омадем.*³⁷

(Аттор руҳ эди, Санойи унинг икки кўзи,
Биз Санойи ва Аттор изидан келдик.)

Санойи “икки кўз”га киёс этилмоқда. Кўз ташқаридаги нарсаларни кўради, ичкаридан ташқарига йўналган бўлади. Аттор эса “руҳ” - унинг назмдан мақсади “асрори илоҳий адоси” (“илоҳий сирларни баён этиш”) - инсон руҳиятидаги илоҳий асрор пардаларини бирма-бир очиб кўрсатиш. “Маснавийи маънавий” дек буюк ирфоний қомусни яратган Жалолиддин Румий ҳам аини шу йўлдан борди. Тасаввуф шеъриятининг моҳияти аслида шу.

Форс тилида ижод этган буюк озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомий Ганжавий эса фақат инсон руҳиятининг ички қатламларига теран назар ташлаш билан чекланиб қолмай, ўз дostonларида шахсининг Ҳақ ва жамият олдидаги масъулияти масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратишни лозим топди, яъни, унинг асарларида ирфоний ва ижтимоий муаммолар олий бир уйғунликда ифодаланди. Аини шу уйғунлик ифодасига кейинчалик Алишер Навоий томонидан “Мажоз тариқи” деб ном берилган эди.

Аммо XII асрда хануз “Ҳақиқат” ва “мажоз” тазоди кун тартибига рўйрост қўйилган эмас, Низомий асарларида “мажоз” атамаси умуман истеъмолга ҳам кирган эмас эди. Навоий бу йўналишда мумтоз натижаларга эришган зот асарларини ўз

³⁷ Бертельс. Б.Э. Ибранные труды. Низами и Фузули. М.-«Наука»-1962, с.174.

ижодий йўлини белгилашда порлоқ бир намуна сифатида танлаган бўлса-да, назарий тадқиқотларида Низомий номини бирор гуруҳга мансуб этиб тилга олмайди.

Тасаввуф шеърияти XI асрдаёқ Абусанд Абулхайр (967-1049), Бобо Тохир Урьён (ваф. 1055) каби суфий шоирлар ижодида юз кўрсатабошлаган бўлса ҳам, хануз адабиётда етакчи мавқеъга кўтарилган эмас ва ирфоний ғоялар шеъриятда ўзининг тўлақонли мажозий ифодасини топган эмас эди. Авваллари кичик лирик жанрлар (рубойи, ғазал) билан чекланган ирфоний шеърият XII асрдан бошлаб эпик руҳ касб эта бошлади. XII - XIII асрларда форс тилида Фаридиддин Аттор (1147-1229) ва Жалолиддин Румий (1207-1273)ларнинг тасаввуфий эҳтиросга йўғрилган буюк эпик асарлари, араб тилида ирфоний ишқнинг оташин куйчиси Ибн ал-Фарид (1181-1234) шеърияти ва Ибн ал-Арабий (1165-1240) яратган тимсолий тафаккурнинг мумтоз намунаси “Футуҳоти Маккия” асари дунёга келди.

Ирфон - ўзликни англашдир. Мен кимман? Ягона Аллоҳга менинг нисбатим қандай? Тасаввуф шу саволга жавоб кидиради. Унинг жавоби қисқа ва содда қилиб ифодаланганда, қуйидагичадир: Ҳақ - ягона ва мутлақ борлик, Аҳад (яккалик, бирлик). Ҳақ ўз жамолини кўрмоқ истайди ва ўзига кўзгу сифатида фоний дунёни (яъни, биз кўриб турган моддий борлиқни) бунёд этади. Сўфийлар Ҳақнинг асл зотини Ҳақиқат ва унинг мазҳари, киёсан айтганда, кўзгудаги аксини “мажоз” (“иносказание”, метафора), деб атайдилар. “Ҳақиқат” ва “мажоз” тазоди шундан бошланади.

Алишер Навоийнинг “Махбуб ул- қулуб” рисоласи “Аввалги қисм”ининг “Назм гулистонининг хушнағма қушлари зикрида” деб аталган 16-фасли шоирлар таърифида бўлиб, шундай бошланади:

“Ул неча табақадир: аввалги жамоа нуқуди кунузи маърифати илоҳийдин ганийлар ва халқ таърифидин мустағнийлардур. Ишлари маоний хазоинидин маърифат жавҳарин термак ва эл файзи учун вазн силкида назм бермак. Назм адоси бағоят аржуманд ва бениҳоят шариф ва дилтисанд ўлдуги учун оёти каломда нозил бор ва ҳадиси мўъжизнизома тилаган топар, чун маал-қасд эмас, эл ҳурмати жиҳатидин ани шеър демас”³⁸

(Насрий баёни: Улар бир неча гуруҳдир. Биринчи гуруҳ маърифати илоҳий хазинасининг нақдиналари билан бойиган ва халқ таърифига эҳтиёж сезмаганлардир. Ишлари маънилар хазинасидан

³⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-жилд. Т.-«Фан»-1998, с.24

Маърифат гавҳарини термоқ ва у гавҳарни эл файз топсин учун назм ипига тортмоқ. Назмларининг ифодаси ғоят қутлуғ ва бениҳоят ёқимли ва улуг бўлганлигидан илоҳий калом оятлари ва Расулulloҳнинг мўъжизали ҳадислари мазмунини излаган киши улардан топа олади ва қасддан ёзилмагани сабабли эл уларга эҳтиром билдириб, шеър деб аташга журъат этмаслар”).

Алишер Навоий бу тоифа вакиллари **“ҳақиқат тариқининг суханвари”**, деб атади ва улар жумласидан тасаввуф адабиётининг энг буюк сиймолари **Фаридиддин Аттор** ва **Жалолиддин Румий** номларини тилга олади. Олим бу гуруҳ вакиллари **“авлиёи огоҳ ва машойих ва аҳлуллоҳ”**, деб улуғлайди.

Низомий Ганжавий эса фақат инсон руҳиятининг ички қатламларига теран назар ташлаш билан чекланиб қолмай, ўз дostonларида шахснинг **Ҳақ ва жамият** олдидаги масъулияти масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратишни лозим топди, яъни, унинг асарларида **ирфоний ва ижтимоий муаммолар** олий бир уйғунликда ифодаланди. Аини шу уйғунлик ифодасига кейинчалик Алишер Навоий томонидан **“Мажоз тариқи”** деб ном берилган эди.

Сўфийлар Ҳақнинг асл зотини **Ҳақиқат** ва унинг **мазҳари**, қиёсан айтганда, кўзгудаги аксини **“мажоз”** (“иносказание”, метафора), деб атадилар. Шу асосда тасаввуф адабиётида **“ишқи ҳақиқий”** ва **“ишқи мажозий”** тушунчалари шаклланди.

Шундай қилиб, **дунёвий адабиёт** ва **тасаввуф адабиётининг** ўзаро фарқи шундаки, Рудакий ва Манучехрий асарларида **мажозий тасвир** фақат эстетик завқ бериш, оддий ҳаёт ҳодисаларини **нафис тимсоллар орқали ифодалашга хизмат қилган**, яъни **шаклий гўзалликка** биринчи даражали эътибор қаратган бўлса, **XII-XIII тасаввуф шеър**ияти вакиллари олдинги давр шоирлари бадиий тасвир соҳасида эришган ютуқлардан унумли фойдаланган ҳолда **мажозий тасвири ирфоний туйғулар тараннуми билан уйғунлаштириб**, шеърятга жиддий мазмунларни сингдириш, уни инсоннинг маънавий баркамоллиги, инсон руҳининг **Борлик ҳақиқати билан уйғунлигини таъминлаш** йўлида хизмат қилдиришга киришди.

2. Низомий Ганжавий

Яқин ва Ўрта Шарқда VII-XVI асрларда беқиёс маънавий бойлик яратилди. Мусулмон маданияти деб машҳур бўлган ушбу бебаҳо хазина асосан араб, форс ва туркий тилларда дунёга келди,

аммо унинг ривожига минтақанинг барча халқлари ҳам ўз улушларини қўшдилар.

Ушбу маданий-маънавий камолотнинг мустақил ва тамомила янгича бадиий идрок йўналишига асос солган забардаст мутафаккир шоир, қардош озарбайжон юртининг фарзанди Низомий тахаллусли Илёс ибн Юсуф эди. У Кавказ орти ўлкасининг қадим шаҳарларидан бўлмиш Ганжада ўзига тўқ хунарманд оиласида 1141 йилда таваллуд топди. Бу даврга келиб ҳозирги Озарбайжон ўлкасида форс тилида ижод этувчи алоҳида адабий мактаб шаклланган, унинг Қатрон Табризий, Афзалиддин Ҳоконий, Мужируддин Бойлақоний каби намояндалари шеърят оламида шухрат қозонган эдилар.

Бўлажак шоир форс ва араб тилларини пухта ўзлаштирдн. У яҳудий, паҳлавий ва (христиан Византиясида оид бўлган) юнон тилларини ҳам озми-кўпми ўрганди. Илоҳиёт, фикҳ, ахлоқ илмлари, Шарқ ва Ғарб фалсафаси, илми нужум, тарих ва ўлкашунослик, кимё ва тиббиёт каби махсус илм соҳалари унга бегона бўлмаган. Даврининг қомусий билимдонларидан бўлгани учун ҳам Низомий номига доим **“ҳаким”**, яъни донишманд сифати қўшиб айтилган. Лекин у олим бўлишни ўз олдига мақсад қилиб қўймади. «Улуғ шайх» деб ҳурматланишига қарамай, муайян тасаввуф сулуқини ҳам ихтиёр этмади. У том маънода мутафаккир шоир бўлди. Фалсафаси ҳам шеърияти, бадиий тимсоллари, бадиий тафаккури замирида шаклланди.

Низомий кўпчилик даврдошларидан фарқли ўлароқ муайян ҳукмдорлар саройида хизмат қилишни ихтиёр этмади, ўз мустақиллиги ва озодлигини сақлаб қолишни афзал билди. Унинг қасидалари, рубоий ва китъалари турли манбалар орқали бизгача етиб келган, бироқ ўз қўли билан тартиб берган девони ханузгача фанга маълум эмас.

Низомий адабиёт оламида биринчи «Хамса» ёзган забардаст шоир сифатида донг таратган. Аммо айтиб ўтмоқ жоизки, буюк озарбайжон шоири ўзи ҳеч қаерда «Хамса» ёзди, деб даъво қилган эмас ва балки бундай муайян мақсадни олдига қўйгани ҳам номаълум. У аслида 6 та дoston ёзган. Биринчи дostonи «Маҳзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») 1177 йилда, иккинчиси — «Хусрав ва Ширин» — 1181 йил охирларида, «Лайли ва Мажнун» — 1188 йилда, «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») — 1197 йил ўрталарида, бешинчи дoston — «Шарафнома» — 1197—1200 йиллар орасида ва «Иқболнома» номи билан машҳур бўлган олтинчи дoston шоир умрининг охирларида, 1202—1203 йилларда ёзиб тугалланди. Охириги

икки дoston бир қахрамон — машхур Александр Македонскийнинг Шаркдаги бадий тимсоли Искандар Зулқарнайн тасвирига бағишланган. Шу сабабли кейинчалик икки дostonни қўшиб «Искандарнома» деб ном берганлар ва натижада «Беш хазина» («Панж ганж») ҳосил бўлган.

Ислом анъанасида бир кеча-кундузда ўқиладиган беш вақт намоз «Хамса» (аниқроғи «Ал-хамсату») дейилади, мусулмон динининг беш устуни — тавҳид (Оллоҳнинг ягоналигини тан олиш), намоз, рўза, закот ва ҳаж ҳам ўзига хос «Хамса» (бешлик)ни ташкил қилади. Демак, Низомий умр бўйи яратган дostonларидан «Хамса» туркумини ҳосил қилиши ва кейинчалик бу хайрли иш адабий анъана сифатида Амир Хусрав Деҳлавий, Алишер Навоий сингари жаҳоншумул мутафаккир шоирлар томонидан изчил ривожлантирилиши бежиз ва тасодифий бўлган эмас.

Алишер Навоий «Садди Искандарий» дostonининг муқаддима қисмида бу масалага махсус тўхталиб, «Хамса»нинг ҳар бир дostonи ёзилишини куннинг маълум вақтларида ўқиладиган сахар (фажр), пешин (зуҳр), аср, шом ва хуфтон намозлари билан қиёс этади ҳамда «Хамса»ни буюк бир тоғ чўққисига кўтарилиш мобайнида беш ўринда тўхтаб, нафасни ростлаш учун бино этилган беш оромгоҳга ўхшатади. Бу оромгоҳларни яратиш учун шоир «Билик тахти узра чиқиб ўлтурмаги», «Хаёл элчисини ҳар тараф чоптириши», «жон мулкидан», «маоний сипоҳини» (маънолар лашкарини) гуруҳ-гуруҳ («фавж-фавж») етказиб бериб туриши, маъно лашкарлари жам бўлгач, Хусрав Деҳлавий лутф этганидек, инсонлар дилини забт этишга киришмоғи, яъни маънавият оламида жаҳонгирлик санъатини намоиш қилмоғи лозим эди. Демак, «Хамса» маълум мақсадга — инсоннинг рухий (шуурий ва ҳиссий) тарбияси, маънавий камолот поғоналаридан бирма-бир кўтарилиши учун мадад бериш, унга асл инсонийлик йўлини ҳидоят этишга мўлжалланган асарлар мажмуаси эди.

Низомийнинг биринчи дostonи ички қурилш ва мазмун йўналишига кўра тасаввуф руҳидаги пандномаларга жуда ўхшаб кетади. Шоир илк асарини Санойи Ғазнавийнинг 1131 йилда ёзиб тугаллаган машхур комусий маснавийси «Ҳадиқат-ул-ҳақойиқ» {«Ҳақиқатлар гулшани») таъсирида бошлаган бўлиши ҳам эҳтимол. Аммо ўн бир минг байтли «Ҳадиқа»да ўн фасл бўлса, «**Маҳзанул-асрор**»да кириш бобларидан ташқари 20 та алоҳида «мақолат» мавжуд. Ҳар бир мақолат тимсолий ҳикоят билан тугалланган. Бу

ҳикоятларнинг кўпчилиги воқеий ҳаёт лавҳалари бўлиб, уларда замон руҳи жуда аниқ акс этган.

Айтишларича, меърож тунда Муҳаммад (сав) арши аъло остида кулфлоглик бир хона кўриб Жаброилдан «Бу қандай макон?» деб сўрабди. Жавоб бўлибдики: «Эй, расулulloҳ, бу макон теран маънолар хазинасидир ва сенинг умматларинг ичидаги шоирлар тили ушбу хазинанинг қалити турур». Дostonнинг биринчи байти шу ривоятга ишорадир:

Бисмиллоҳир-раҳмонир-роҳим

Ҳаст қалиди дари ганжи ҳаким.

(«Шафқатли ва меҳрибон Оллоҳ номи билан» оята (Олий) донишманд ганжинаси эшигига қалитдир).

Асар номи ҳам «Сирлар хазинаси», яъни, олий ҳақиқат сирларини қаърига яширган тилсим маъносидадир. У тавҳид (Олий борлик ягоналиги мадҳи), икки муножот, наът (пайғамбар мадҳи), меърож васфи, давр ҳукмрони шаънига мадҳия-мурожаат каби муқаддима боблар билан бошланиб, сўнг шоирнинг бир фарахбахш тунда кўнгил билан хилватдаги рамзий суҳбатлари тасвирига ўтилади.

Шоир бу асарни ёзишдан мақсади «**кўнгил қиссаси**»ни баён қилиш эканини алоҳида таъкидлайди. Инсон руҳият оламига кириб бориши учун кўнгилни йўлбошловчи қилиб олиши лозим. Чунки шоир тасаввурига кўра, инсоннинг ҳаёт фаолиятини таъминловчи ички аъзолари—етти халифа: ўпка, юрак, жигар, талок, ўт, меъда, буйрак бўлиб, улар устидан **ҳукмрон кўнгил**. У бир шамъ бўлса, қолганлари унинг атрофидаги парвоналар, барчаси ўз иши билан банд, **кўнгил** эса уларни **бирлаштирувчи марказни** ташкил этади. Рамзий бир ҳолатда шоир кўнгилнинг меҳмони, кўнгил унга айтадики: «мен сенинг ичингда ҳам эмасман, аммо сендан ташқарида ҳам эмас. Мен бир хазинаман, аммо Қорун каби ҳасиснинг чўнтагидаги хазина ҳам эмас». Шоир кўнгилни Хожа, инсон табиатининг тарбиячиси деб атайди:

Хуллас, Хожа (яъни, кўнгил) бизнинг ихтиёримизда,

Аммо у худо бўлмаса ҳам бизнинг соҳибимиздир.

У мен — тарбия қўрмаганга бўйсунган ҳолда,

Мени тарбия қилиб ўз йўлига юргиза олди.

Низомийнинг кўнгил (дил) моҳияти ҳақидаги шоирона ақидаси ниҳоятда теран мазмунга эга. Кўнгил бу ақл ҳам эмас, чунки у олий туйғулар манбаи. **Инсон кўнгилни уни олий ҳақиқат билан боғлаб турувчи тилсимдир**, олий ҳақиқат сирларини ўзида жилвалантирувчи **кўзгудир**, фақат унга сайқал беришда

эринмаслик, сўнг занг ва чирк босишига йўл қўймаслик лозим. Кўнгил инсон вужудидан, моддийликдан ташқарида эмас, аммо моддийлик ва танҳо вужуд билан чекланган ҳам эмас. У инсонни инсонликда тутиб турувчи, алоҳида бир вужудни олий маънавият билан туташликда асровчи моҳиятдир. Шунинг учун шоир кўнгилни ўзига етакчи қилиб олади. Кўнгил мулкига эга бўлганлиги учун инсон шоирнинг тилидан энг олий таърифларга сазовор бўлади:

*Он ба гуҳар ҳамқадару ҳамсафий,
Ҳам маҳақу ҳам зару ҳам сайрафий.*

Яъни, у моҳиятга тенгдир ва моҳият билан бир сафдадир, у ҳам тилланинг ўзи, ҳам тилланинг софлигини аниқловчи маҳак тоши, ҳам тилланинг баҳосини белгиловчи саррофдир.

Шоир Одам Атонинг яратилиши ҳақида гапирар экан, умуман бани одам моҳияти ҳақида мулоҳаза юритади. Низомий шоҳга мурожаат қилар экан, аввало уни табиатдаги жами жонзотлар ҳукмдори — **Инсон** деб англайди ва масалага шу нуқтаи назардан ёндошади, Шоирнинг шоҳга насихатлари айни замонда ҳам ўзига, ҳам барча инсонларга қаратилгандир.

Агар «Маҳзанул-асрор» панднома ва фалсафий мулоҳазалар руҳида ёзилган бўлса, «**Хусрав ва Ширин**» соф воқеабанд дoston. Унинг бош қаҳрамони **шаҳзода Хусрав** ҳам ҳар бир оддий инсон сингари фазилат ва айбу қусурлардан фориғ эмас. **Ширин** ишқи унинг табиатини камолот йўлига етакловчи, инсонлик моҳиятини қадам-бақадам синовдан ўтказувчи **маҳак тоши** вазифасини ўтайди. Низомий яратган **тимсоллар** зоҳирда **шоҳ** ва **малика**, ботинда, моҳиятда инсонлик йўлининг бошланишида бир-бирига меҳри тушиб, сўнг шу табаррук оловда бирга тобланиб, **камолот пиллапоясидан бирма-бир кўтарилиб борган йигит ва қиз тасвири**дир. Бунда шоир Шириннинг Хусравдан баркамол ва покрок эканини таъкидлайди, сабаби малика киёфасида ўзининг суюкли ва эрта ҳаётдан кўз юмган жуфти ҳалоли — кипчоқ кизи **Оппок** (Офок)ни кўрар эди, Оппок вафот этиб, ўзи ҳаёт қолгани учун ичидан ўртанар эди.

Низомий тасвир этган шоҳ Хусрав камолот йўлида нособит, аммо тошкесар **Фарход ишқ фидойиси** тимсолидир.

Учинчи дoston «**Лайли ва Мажнун**»да ишқ туфайли олий ҳақиқат сирларига ошно бўлган **ошиқ-шоир тимсоли** бор бўйи билан намоён бўлди. Мажнуннинг Лайлига ишқида оддий йигит-қиз

орасидаги муносабат тасвири эмас, балки ушбу афсона тимсолида руҳий дунёга оид кўп сир-синоат яширингандир.

«**Ҳафт пайкар**» дostonининг воқеалар йўналишида, ички хикоя-қиссаларида инсоннинг ҳақиқат ва рўёлар қоришиқлигида кечган бу мураккаб воқеликдаги **тентираш ва адашувларига онд мажозий тасвирлар** акс этгандир. Орзу-ҳавасларга ортиқча берилиш инсон зотини хароб қилади, туби йўқ чоҳга бошлайди — асар мазмуни ушбу аччиқ огоҳлантириш асосига қурилган.

Бешинчи дostonда **Искандар Зулқарнайнинг жаҳонгирлик юришлари** орқали шоҳлар хатти-ҳаракати адолат мезонидан ташқари бўлмаслиги таъкид этилса, олтинчи дostonда «**бахт нима, иқбол нима?**» — деган жиддий фалсафий саволга жавоб қидирилади. Искандар жангномаларининг хулосаси шундан далолат берадики, жаҳонгўшойлик (янги янги ўлкаларни забт этиш), инсоннинг билиш уфқларини кенгайтирса ҳам унга иқбол келтирмас экан, чунки инсон абадий эмас ва қўлга киритган моддий бойлик, мулк ва сарҳадларини ўзи билан олиб кетолмайди.

Низомий Ганжавий охирги хулосасини айтмайди, ўзи асос солган янги тафаккур йўналишига ном бермайди, унинг учун ҳам кўп моҳиятлар мазмуни мубҳамлигича қолган, аммо у барибир кейинча «**Ҳамса**» деб аталган мутлақо янги маънавий оламнинг илк тарҳини амалда яратиб кетди, бу эса **мустақил бадний тафаккур тариқати** деган гап эди.

Агар биз замондош ва қардошларимиз — бугунги Озарбайжон шоирлари бажарган улуг меҳнатнинг қадрига етиб уларнинг ижросидаги Низомий дostonларининг озарбайжон тилидаги таркибини бироз ўзбек талаффузига мослаб, баъзи сўзларни изоҳи билан ҳозирги ёзувда нашр этсак, ўзбек китобхонини миннатдор этган бўлур эдик ва Навоий «**Ҳамса**»сининг Низомий асарларидан фарқи ҳам ёрқин кўринар эди. Ахир, озарбайжон тили ҳам ўзимизники, Фузулий ўзбекка бегона эмас.

Адабиётлар:

Низомий Ганжавий (1141-1202)

Куллиёт, Душанбе, «Ирфон», 1982-1984,

Жилди I - 1983, 464 сах. *Хусрав ва Ширин* – 6219 байт (с. 23-412)

Жилди II – 1982, 368 сах. - *Лайли ва Мажнун* – 4022 байт (с. 27-272)

Жилди III – 1983, 416 сах.- *Хафт пайкар* – 5093 байт (с. 27-334)

Жилди IV 1984, 496 сах.

Шарафнома– 6812 байт (с. 27-450)

Жилди V - 1984, 480 сах.

Иқболнома– 3659 байт (с. 25-254),

Махзан-ул-асрор– 2264 байт (с. 255-396),

Девони ашъор – 4022 байт (с. 397-440) – 56 ғазал, 5 қасида, 2 китъа, 9 рубой.

Низами Ганжави. Хафт Пайкар (научно-крит. текст). М. “Наука”. ГРВЛ, 1987, 656+20 стр.

Е.Э.Бертельс. Избранные труды. Низами и Фузули. М., Изд. вост. лит., 1962, 556 стр.

Гулшани адаб (Намунаҳои назми форсу тоҷик.). Жилди 1 (Асрҳои IX–XIII). Душанбе, “Ирфон”, 1975, с. 350–417.

Низами Гянджеви. Собрание сочинений в пяти томах. М., “Худ. лит.” 1985–1986.

3. Фаридидин Аттор ва унинг «Мантик ут-тайр» достони

Ўрта асрлар Шарқ мумтоз шеъриятининг энг ёрқин сиймоларидан бири, буюк форс суфий шоири Фаридидин Аттор ижодида айни шу **мажозий тасвир ва талқиннинг бирлашуви** ёрқин бир тарзда намоён бўлди.

Шоир XII аср иккинчи ярми — XIII аср бошларида яшаб ижод қилди. Бу давр ислом минтақа маданияти ривожига муайян сиёсий юксалиш босқичининг тугай бошлаганидан нишонлар берувчи дастлабки сиёсий, ғоявий ва маданий инкироз унсурлари юзага чиқа бошлаган замон эди. Салжукийлар сулоласининг инкирози, Ҳиндистондан Ғурийлар, Хоразмдан Абулмузаффар Такаш ва охириги Салжукий султонларининг ўзаро та-лашлари, айниқса, туркманларнинг ғуз қабиласи босқинлари шоир ватани Нишопур шаҳрини қатғиқ вайрон этди. Аттор умрининг сўнгги даврига тўғри келган мўғул босқини буларнинг барчасидан ўтиб тушди. Шоир асарларидаги чексиз алам билан йўғрилган умидсизлик кайфиятининг объектив асослари ушбу тарихий инкироз вазияти билан изоҳланса,

эҳтимол. У ўзининг бевақт туғилганини яхши билади, аммо барибир шундай фожиавий шароитда ҳам юраги бахтга интиқ, ўзини интилган Олий қудратдан нажот тилайди.

Шоир ҳаёти ва ижодини тадқиқ этган Хелмут Риттер, Абдулвахоб Аъзам, Абдулҳусайн Зарринқуб, Махди Ҳомидий ва бошқа бир қатор хорижий Шарқ ва Ғарб олимлари унинг асарларида асосан ирфоний ғоялар ифодасини кўрадилар. Аттор ирфони алоҳида мавзу. Биз бу соҳадаги забардаст тадқиқотчилар билдирган фикр ва хулосаларни жиддий қабул қиламиз ва улар билан бирор тарзда баҳсга киришувга ўзимизда журъат ва қувват сезмаймиз. Аммо Аттор аввало истеъдодли шоир, бадий тафаккур эгаси. Шу нуктаи назардан, биринчи галда унинг шеърини сатрлари остида яширинган буюк ижодкор шахсининг дил дардлари, қаттол замона зулмига қарши исёнкор руҳи, мазлум халқ кўргуликларига қуйиниши, энг муҳими, давр тарихий воқелиги қўйган мушкул ва бешафқат саволларга ўртаниб жавоб излашлари бизнинг диққатимизни тортади. Аттор тасаввуф шоири, Алишер Навоий таъбири билан айтганда, **«ҳақиқат тариқи»нинг йўлчиси**. Аммо у ўз табиатига кўра тасаввуф назариётчиси эмас, балки воқеликни бадий идрок этувчи ва бадий тимсолларда акс эттирувчи ҳассос шоирдир.

Аттор, дунёкарашига кўра, ўзини башариятдан, Борлиқдан айру кўрмайди, унингча инсон ва инсоният, барча жонзот ва бутун коинот бир бутун, яхлит. Шундай экан, атроф-жамиятдаги барча адолатсизлик, фасод, «булғанчилик» унинг назарида, ҳар бир инсонга, биринчи навбатда, шоирнинг ўзига, бевосита алоқадор. Бундай нуктаи назар ўша даврдаги мураккаб сиёсий-ижтимоий воқелик ва унинг идроки даражасида инсон «нафси»ни, унинг моддийлигини, яъни унинг асл моҳиятига дахлдор жиҳатларни мутлақо рад этиш кайфиятларини туғдириши табиий эди.

«Булғанчилик» манбаини моддий инсонга хос хирсу ҳавасларда, худбин интилишларда кўрган шоир, жўшиб кетганда, ўзининг эҳтиросли вужудини ҳам инкор этади. Мавжуд жамиятнинг булғанчилигига, фасод бойлаб кетганига тоқат эта олмаган шоир бутун башарият учун айбни ўз бўйнига олади.

Аттор идеали, унинг интилган Ҳақиқати, аввало, Поклик тимсолида намоён бўлади. Унингча, Поклик Олий руҳий қудратнинг асосий сифатидир. Унинг тасаввуридаги «Мутлақ пок борлик» ўша давр ислом ди-нига эътиқод этувчи кўпчилик тасаввуридаги Тавҳид тушунчасининг талқинидан фарқ қилади. Шоир **ирфоний шатҳиёт**

жазбасида баъзан ҳатто барча диний китоблар, жумладан, Куръон матнининг талқинларини ҳам Олий моҳиятни англашга тўсқинлик қилувчи бир парда деб ҳисоблаб, бутпарастлар топинувчи санамларга қиёс этишдан қайтмайди. Пайғамбар ва расулларнинг сўзларини илоҳий калом билан тенглаштириш тамойилларини кескин қоралайди.

«Атторнинг худо ҳақидаги тасавури, — деб ёзади А.Муҳаммадхўжаев «Фаридиддин Атторнинг дунёқараши» китобида, — Ибн Сино, Умар Хайём ва бошқа кўпчилик Яқин ва Ўрта Шарқ мутафаккирларининг худо ҳақидаги тасаввурларидан ҳеч нимаси билан фарқ қилмайди». Унинг тасаввуридаги Олий пок борлиқ — барча моддий дунё ашёларининг ягона мутлақ моҳиятидан иборат бўлиб, уни алоҳида кўриш ва тасаввур қилиш мумкин эмас:

Жумла олам бе ту мибином аён,

Ва-з ту дар олам намибином нишон.³⁹

(Барча оламни сенсиз аён кўриб турибман,

Ва (бу) оламда сендан ҳеч бир нишона кўраётганим йўқ.)

XIII аср тасаввуф шеъриятининг бу буюк намоёнчаси, назаримизда, ҳаётий мураккаб жараёнларни изчил ички ривожланишда олиб қарамайди. Ушбу хусусият унинг асарларидаги умумий пессимистик руҳнинг кучли намоён бўлишига сабаб бўлган ва кейинги асрларда унинг ижодини турли гуруҳлар ўз мақсадлари йўлида турлича талқин этишларига имкон берган.

Бу ўринда Аттор қўлёзмаларига атайин «тузатишлар» киритиш, шоирнинг исёнкорлик руҳини ошқор этиб қўювчи маълум сатрларни «қискартириш», кейинги асрларда «ижод қилинган» ўта тенденциоз «асарлар»ни шоирга нисбат бериш каби сохталаштиришнинг турли усуллари қўлланилган бўлиши мумкинлигини ҳам назардан соқит этиб бўлмайдики, ушбу ҳолатлар, биринчи навбатда, шоир мероси устида жиддий матншунослик тадқиқотларини талаб қилади.

А.Муҳаммадхўжаев ёзишича, шоир ўша даврларда шаҳар хунараманд доиралари орасида урф бўлган футува (жавонмардлик, саховатпешалик, ўз манфаатларидан ўзганинг манфаатини устун

³⁹ А.Муҳаммадхўжаев ўз китобида Техрон нусхаси асосида ушбу байт биринчи сатрини «жумлаи олам ба ту бином аён» (Барча оламни сен туфайли аён кўриб турибман) шаклида келтиради. Бундай фарқлар яна бир марта Аттор асарлари матнига ёндошув гоявий мақсадлардан холи эмаслигини исботлайди.

қўйиш принципларига асосланган ўртоқлик жамоалари) таълимотининг тарафдори бўлган ва бу соҳада, ҳатто махсус «Футувватномаи манзум» (Шеърӣй футувватнома) номли дoston битган.⁴⁰ Бу dostonда Аттор футува ахлининг 72 фазилатини таърифлаб беради, жумладан, ростгўйлик, аҳдга вафо, ўзгага холис ёрдамга доим тайёр туриш, бахти қайтган инсонларни бахтли этиш йўлида фидойилик каби ажойиб умуминсоний хислатлар ушбу таълимотнинг асосини ташкил этарди.

Албатта, Аттор ижодининг бутун моҳиятини жузъий кузатишлар билан қамраб олишга уриниш бефойда. Унинг бой ва мураккаб бадий олами кенг ва муфассал тадқиқотларни талаб қилади. Бизнинг асосий мақсадимиз Фаридиддин Аттор ижодининг муфассал тадқиқи эмас, балки унинг Алишер Навоий туфайли ўзбек адабиёти ихлосмандлари орасида машҳур бўлган «Мантиқ ут-тайр» dostonи мазмуни ҳақида баъзи мулоҳазалар билдиришдир.

Маълумки, Шарқ адабиётининг жонкуяр тадқиқотчиси академик Е.Э. Бертельс 1928 йилда ёзилган «Навоий ва Аттор» асарида Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» dostonини «Мантиқ ут-тайр»нинг 1857 йилда

француз шарқшуноси Гарсин де Тасси тайёрлаган илмий-танқидий матнига қиёслаган эди. Биз француз олимнинг жиддий меҳнатга жилла бўлса ҳам ҳурматимизни қамайтирмаган ҳолда, Навоий даврига яқин қўлёзмани қидиришни лозим кўрдик ва шундай қўлёзмани Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондидан топишга муваффақ бўлдик. Бу 813-инвентарь тартиб рақами остида сақланаётган «Ситтаи Фаридиддин Аттор» (Фаридиддин Аттор олтилиги) номли ноёб қўлёзма экан. «Мантиқ ут-тайр»дан ташқари яна тўрт doston ва шоир девонини ўз ичига олган бу китоб баъзи маълумотларга кўра 1424 йилда Ҳирот шаҳрида кўчирилган.

⁴⁰ Тадқиқотчи бу doston ҳақида мукаммал маълумот бермайди, аммо Атторнинг биринчи издоши, XIV асрда ижод қилган турк шоири Гулшаҳрий ёзган «Мантиқ ут-тайр» асари тўлиғича футува гояларини тартиб қилишга бағишланганлиги марҳум навоийшунос олим Ш.Шариповнинг «Лисон ут-тайр» генезиси ҳақида ёзилган асаридан китобхонга маълум. Аммо шу нарсани афсус билан қайд этмоқ керакки, ўзбек кенг китобхон ахлига яқингача ҳам ахйилик, футува, жавонмардлик жамоалари ва уларнинг фалсафий-социал асослари ҳақида етарли маълумот берувчи адабиёт йўқ эди ва ҳатто 14 томлик «Ўзбек совет энциклопедияси»да ҳам бу каби атамаларнинг шарҳи берилган эмас. Ваҳоланки, Алишер Навоий ва мумтоз адабиётимизнинг бошқа вакиллари ўз даврида бу тушунчаларга алоҳида эътибор билан қарашган. Мустақиллик шарофати билан Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний» рисоласи Н.Комилов томонидан ўзбекчага ўғирилиб нашр этилганлиги бу соҳада катта ютуқ бўлди.

Достоннинг асосий сюжетига 200 дан зиёд ҳикоят-тамсиллар ва бир йирик қисса киритилган. Аттот «тавҳид», «ҳамд», «наът» каби анъанавий боблардан сўнг «Ақлга хитоб» сарлавҳаси остида Худхудга мурожаат билан асосий мавзуга киришади:

*Марҳабо, эй Худхуди ҳодийшуда,
Дарҳақиқат пайки ҳар водий шуда.
Эй ба сарҳадда Сабо еайри ту хуш,
Бо Сулаймон «мантиқ ут-тайр»и ту хуш...*

(Хуш келибсан, эй йўлбошловчи бўлиб етишган Худхуд,
Ҳақиқатни билишда сен ҳар бир врдийдан
хабар берувчи бўлиб етишдинг.
Сабо мамлакатига сенинг сайринг кутлуг бўлсия,
Сулаймон билан кушлар тилида суҳбатинг кутлуг бўлсин...)

Бу сатрларнинг мажозий мазмуни жуда теран. Улар машхур ривоятдаги Худхуднинг Сулаймон пайғамбар билан Сабо мамлакатининг маликаси Билқис ўртасидаги элчилигига ишора қилмоқда. Бундан ташқари, Аттот Худхуд тимсолида Ақлни назарда тутаяди (Худхуднинг бошидаги тожи бу рамзга ишора ва Ақл инсон ҳис-туйғуларини етаклашда йўлбошловчи бўлиб етишгани, Ҳақиқатни англаб етишида инсон учун асосий восита деб тан олингани таъкидланмоқда). У Сабо мамлакатига — ишқ оламига сайр этади, Сулаймон, яъни Олий қудрат даракчиси билан кушлар тилида суҳбат кура олади. Кейинги сатрлар ушбу талқинни тўлиқ тасдиқлаш баробарида яна Аттотнинг асосий концепциясига китобхон диққатини қаратади:

*Девро дар банди зиндон боз дор,
То Сулаймонвор боши роздор.
Девро вақти ки дар зиндон кун,
Бо Сулаймон қасди шодирвон кун.*

(Девни зиндонда банди этиб сақла,
Шундагина Сулаймон сингари
(ҳақиқат) сирини англай оласан.
Девни зиндонга қамагачгина,
Сулаймон билан шоҳ чодирда
суҳбат қуришни ўйласанг бўлади).

«Дев» деганда Аттот яна инсоннинг моддий ҳирсу ҳавасларини назарда тутмоқда. Яъни, Инсон ақл қудрати билан моддий истакларини енгиб ўтгандагина, Олий ҳақиқатни англаш даражасига етиша олади, демоқчи.

Шу тартибда Аттот яна ўн икки турли тоифа кушларга мажозий мурожаат қилади. Асар воқеалари кушларнинг йиғилишиб, ўзларига бир ҳукмдор танлаш ҳақида баҳсу мунозараларидан бошланади.

Шундан сўнг Худхуднинг кушлар жамоасига мурожаати берилади. Унинг сўзларидан маълум бўлишича, у ўз подшоҳини таниган, фақат хузурига танҳо йўлга чиқишга қудрати етмайди. Лекин бошқа кушлар унга ҳамроҳлик қилишса, ул шоҳ ва ул олий даргоҳга маҳрам бўлиш насиб этиши мумкин. Бу олий ҳукмдорнинг номи Симургдир. Кушларнинг саволларига жавобан Худхуд уни таъриф этади ва барчалари Симургга етишиш орзусида йўлга отланадилар. Аттот асосий сюжетда эпик тасвирга кўп мойил эмас, унинг достонида ҳис-ҳаяжон, туйғулар тошқини қучли, эпик ҳикоя кўп ўрин-да жуда қисқа ва шартлидир. Масалан, кушларнинг Худхуд тарғиботи таъсирида йўлга отланишлари ва йўл қийинчиликлари атиги уч байтда мухтасар ифода этилган, холос. Кейин яна кушлар ва Худхуд орасида баҳс-мунозара бошланиб кетади. Ҳар бир куш йўл қийинчиликларидан зорланиб, ўз аҳволини баён этиб, умумий мақсад йўлида интилишдан тўхташга баҳона излай бошлайди. Худхуд эса уларнинг ҳар бир узрига ўринли инкор жавоблари бериб, гапининг исботи учун ибратли ҳикоялар келтиради, уларни ўз интилишларида собитқадамликка ундайди.

Кушлар йўлбошловчидан Симурғнинг ўзларига нисбатан қандай эканлигини суриштириб, шундай жавоб олишади:

*Сурати мурғони олам сар басар
Сояйи уст, ин бедон, эй беҳабар.
Ин бедонисти, бубин онгаҳ бибош,
Чун бидонисти, макун он роз фош.*

(Оламдаги барча кушларнинг сурати
Унинг соясидир, буни бил, эй, беҳабар.
Буни билдингми, қара, энди жим бўл,
Билган бўлсанг, ул сирни фош этма.)

Аттот достонининг ўзақ ҳикояти Шайх Санъон қиссасидир. Бу достон ичра достон асарга қуйидаги сабаб билан киритилади.

Қушлар барча узр ва саволларига мукаммал жавоб олгач, «йўл кайфиятини» сўрайдилар, яъни Симурғ сари интилган йўлчидан аввало қандай сифат талаб қилинишини билмоқчи бўладилар. Худхуд айтадики, бу йўлда асосий сифат фидойи ва беғараз ишқдир. Аттор қахрамони тилидан ишқни таъриф этар экан, ниҳоятда жўшиб кетади:

*Гар туро гўянд аз имон бар ой,
Ва-р хитоб ояд туро к-аз жон бар ой,
Ту гаҳ инро ва гаҳ онро бар фишон,
Тарки имон гиру жонро бар фишон.
Сангари гўянд ки ин бас сангар аст,
Ишқ гў аз куфру имон бартар аст.
Ишқро бо куфру бо имон чи кор,
Ошиқонро лаҳзае бо жон чи кор!*

(Агар сенга имондан кеч деб айтишса,
Агар «жондан кеч» деб хитоб янграса,
Сен дарҳол бунисидан ҳам, унисидан ҳам воз кечиб кўй,
Имонни тарк этгину, жондан юз ўгир.

Бу тўсиқ (яъни куфр ва имон орасидаги тўсиқ) жуда маҳкам дейишади,

Айтгинки, ишқ куфр ва имон (аро зиддият)дан юксакроқдир,
Муҳаббатнинг куфру имон билан қанчалик иши бор?!
Ошиқларнинг бирор лаҳза жон билан ишлари борми ?!)

Шоир калбидан тошиб келган бу эҳтиросли хитоблар тасаввуф маънавиятининг юксак парвозларидир. Мурғак Алишерни ўз сеҳрига чуллаган, унинг истеъдодига чўғ туташтирган худди шу сатрлар бўлса, не ажаб! Ушбу чакмоқли мисралар давомида баён этилган қисса ҳам «Манتيқ ут-тайр» достонининг авж пардаларини ташкил этади.

Каъбада эллик йил улуғ шайх бўлмиш Санъон тушида бир насроний маликани кўриб севиб қолгани ва барча обрў-рутбаларидан кечиб, ўша тарсобачча санамнинг йўлига борлигини, дину имонини бағишлагани ҳақидаги ҳаяжонли ҳикоя ўқувчига яхши маълум, бу ҳақда озар шоири Ҳусайн Жовид яратган драма ҳам кўп театрлар сахнасида кўрсатилган. Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» достонида воқеанинг асосий мазмунини мукаммал

гавдалантириб берган. Шу сабабли биз достон мазмунини такрорлаб ўтирмай, фақат баъзи жиҳатларига эътибор қаратамиз.

Аттор ўз достонини:

*Шайх Санъон сирри аҳди хеш буд,
Дар камолаш ҳар чи гўям беш буд —*

(Шайх Санъон ўз даврининг сири эди,
Камолоти, ҳар қанча таъриф этмай, ундан юқориок эди)

деб бошлайди. Бу сўзлар бутун қисса мазмунига қалитдир. Дарҳақиқат, эллик йил Каъбада шайх бўлган, эллик марта ҳаж шартларини бажарган ислом динининг пешвоси аллақандай бир тарсо қизига хобида ошиқ бўлиб, ҳамма мартаба ва имтиёзларидан, орттирган обрўсидан воз кечиб йўлга чиқиши ва охир натижада тарсо қиз висолига етмоқ учун исломдан, имондан кечиб, ўзга динга ўтмоғи, унинг учун энг табарруқ китоб «Қуръон»ни ўтга ёкиб, исломда энг ҳаром жонзот ҳисобланган чўққаларни парвариш қилишга рози бўлмоқлиги — булар асло хирсу ҳавас туғёнининг белгиси бўла олмас эди. Унинг маънавий камолотини таъкидланиши ҳам бунга далолатдир. Аттор ирфонида Ҳақиқат ишқи, Навоий талқинидаги Мансур Халлож ҳаёл қилганидек, дунёдаги барча мазҳаб намояндаларини бирлаштира олиши мумкин бўлган умумий бир эътиқод сифатида тасаввур этиларди. Шу сабабли бўлса керак, Рум гўзалига ошиқ бўлиб, ўзлигидан буткул воз кечган шайхни ўз асарига марказий қаҳрамон қилиб олади.

Аммо XII асрда хануз шайх Санъон жасорати, маълум маънода, Атторнинг ўзи учун ҳам сир эди. Балким, шу сабабли буюк форс тасаввуф шоири ўз ғояларининг ҳимоясида изчил бўла олмади, унинг зиддиятли тафаккури доимо «ишқ» ва «имон» орасида тараддудда турди. У ўз қахрамонини юрак билан ёқлайди, ақл билан қоралайди, ботиний эҳтирос билан кўкка кўтаради, зоҳирий мулоҳазалар билан ерга уради. Румдаги дайрда тарсо қизининг шоир томонидан ички ҳавас билан муфассал таъриф этилган сулув жамолини кўргач —

*Шайх имон дод, тарсоий харид,
Оқибат бифрухт, расвоий харид.*

(Шайх имонини қўлдан бериб, тарсоликни сотиб олди,
Келажак дунёсини сотиб, расволикни олди.)

Аттор қиссасини бошлашдан бурун —

*Ишқро дарди бебояд пардасўз,
Гоҳ жонро пардадар, гоҳ пардадўз, —*

(Ишқ дарди пардани куйдирувчи бўлиши,
Гоҳ жон пардасини йиртувчи, гоҳ тикувчи бўлиши лозим.)

деган эди. Бу сатрлар мазмуни шоирнинг ўзига тамомила дахлдордир. Шайхнинг инсонлар орасидаги барча зохирий тўсиқларни куйдирувчи алангали муҳаббати Аттор дилидан учқунлангандир, шайх Санъоннинг ўтли нидолари орқали Ошиқ шоир ўзи «пардани йиртиб чиқиб», дил дардларини тўкиб солади ва яна қаҳрамон эҳтиросларини парда килиб ўзини пана-лайди.

Қисса бошида ишқни имондан юқори қўйган шоир якунлашда яна қушлар Санъон ишқини фақат бир тамсил, «ҳақиқий ишқ» (Симурғ ишқи) йўлида рамз (аллегория) деб қабул қилганларига ишора қилади, яъни бадий тафаккур даражасида замона ақидаларига риндона исён кўтарган ҳолда, суфий сифатида яна мўътадилликни саклаб қолади.

Қушлар бир муддат олға парвоз этиб, йўлнинг поёнсиз машаққатларидан толикадилар ва яна Худхуд билан ораларида баҳс бошланади. Қисқаси, то тариқат водийлари шарҳига ўтилгунча (тақрибан 1,5 минг байт давомида) ўн бешга яқин қушнинг Худхуд билан савол-жавоби берилади. Ҳар бир жавоб бир неча ҳикоят орқали далилланади.

Охирги қисм водийларга бағишланган. Йўлбошчи Худхуд навбатдаги қушнинг саволига жавобан аввал 7 водий (талаб, ишқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат, фақру фано водийлари)ни номма-ном санаб, сўнг ҳар бирини алоҳида васф этади ва ҳар сафар 5-6 ҳикоят билан тавсифни муайянлаштиради.

Асар охирида минг машаққат ичра ҳудудсиз йўл босиб, кўпчилиги сафар давомида қолиб кетган қушларнинг жуда оз қисми «ул Олий даргоҳ»га етиб борадилар:

*Олами пур мурғ мибурданд роҳ,
Беш нарасиданд си он жойигоҳ.*

(Улар йўлга тушганда бир олам қуш эдилар,
Ул даргоҳга ўттизтадан ортиғи етиб келмади.)

Аммо улар етиб келган жой жуда маҳобатли бўлиб, бунда юз минглаб офтоб бир зарра каби арзимас туюларди. Ожиз ва бенаво ўттиз қуш қалбини яна қўрқинч ва умидсизлик қоплайди:

*Кай падида оем мо ин жойигоҳ,
Эй даруго, ранжбурди мо зи роҳ...*

(Биз бу даргоҳда қандай ҳам кўзга ташлана олар эдик,
Эҳ, афсус, шунча йўл босиб тортган азоб-уқубатларимиз...)

Қушлар шундай тараддуд ичра турганларида парда ортидан «Иzzат човуши» (ҳудайчиси) чиқиб келиб, улардан нега келганликларини сўрайди. Қушлар ўз аҳволларини баён этиб, биз шунча йўл босиб, дард чекиб, Симурғдан бизга подшоҳ бўлишини илтимос қилиб келдик, дейишади. Човуш жавоб қиладики, «агар сизлар жаҳонда бўлсангиз ҳам, бўлмасангиз ҳам у мутлоқ ва абадий подшоҳдир».

«Иzzат човуши»нинг бу хитобига жавоб сифатида Аттор парвона ва шам ҳақида ҳикоят келтириб, қушлар кайфиятини билвосита изҳор этади. Шу пайт умидсизликка тушган йўлчилар олдида «ҳожиб лутф» (муруват дарвозабони) пайдо бўлиб, қушлар олдидаги пардаларни бирма-бир кўтаради ва уларни бир нурли парда қаршисига етказиб, «яқинлик остонаси»да «ҳашамат ва иззат курсилари»га ўтказгач, қўлларига бир руқъа (хат битилган қоғоз) бериб, шуни охиригача ўқинглар, дейди.

Шоир шу ўринда Юсуф пайғамбар ва унинг биродарлари ҳақидаги ҳикоятни тамсил сифатида келтиради. Маълумки, отасининг сеvimли кенжа ўғли бўлмиш гўзал Юсуфни биродарлари рашк қилиб, саҳрода бир қудукка элиб ташлашган, сўнг савдогарга қул қилиб сотишган ва унинг қўйлагини қонга бўяб, йиртқичлар еб кетди, деб отасига хабар келтиришган эди. Орадан кўп ҳодисалар ўтиб, Юсуф тақдир тақозоси, ўзининг соф қўнғиллиги ва ақл-идроки туфайли Миср азизи даражасига етишади. Юртда қаҳатчилик бошланиб, очликдан қийналган акалари ўз биродарларини танимай, олдига нон сўраб келишади. Юсуф уларга айтади-ки, «менда бир яхудий тилида битилган ёзув бор, ҳеч ким уни ўқий олмаётир, агар сизлар шуни ўқишга ёрдам берсаларингиз, сизга қанча бўлса нон бераман» (Юсуф ва акалари, ривоятдан маълумки, яхудий эдилар. Мисрнинг ўша даврдаги аҳолиси эса бошқа, аниқроғи, қибтий тилида сўзлашар эдилар). Биродарлар шодмон бўлишиб, «хатни

келтир», дейишади. Юсуф хат ўрнига биродарлари олдиға ўзининг конли кўйлагини келтириб ташлайди...

Хикоят ниҳоятда ибратлидир. Атторминг юрагидаги бутун оғриқ яна бир карра шу тимсол оркали ярк этиб юзаға уради, шоир асос ғоясини қайта-қайта таъкид этади:

*Чун нигоҳ қарданд он си мурғи зор
Дар хати он руҷъайи турэътибор,
Ҳар чи ишон карда буданд он ҳама,
Буд карда нақши он тобон ҳама.
Он ҳама худ буд сахт, он буд лек,
К-он асирон чун ниғаҳ қарданд нек,
Рафта буданду тариқе сохта,
Юсуфи худро ба чоҳ андохта,
Жони Юсуфро ба хори сўхта,
В-онгаҳ уро бар сари бифрухта.*

(Ул бенора ўттиз қуш эътиборға сазовор номадаги Ёзувға нигоҳ ташлагач, (кўришдики) Улар ҳаётларида нимаики иш қилган бўлсалар, барчаси Ушбу (ёзув)да равшан акс этган эди. У барчаси жуда оғир эди, лекин ул асирлар яхшилаб Назар ташлашса, айнаи ўша қилмишлари эди, Яъни улар ўзларига бир йўналиш олиб йўл босишган, Аммо (йўл бошидаёқ) ўз Юсуфларини чоҳға ташлаб юборган эдилар.

Юсуфнинг жонини хорлик билан куйдиришган,
Ва уни бир бегонаға сотиб юборишган эди).

Аттор жўшиб кетиб хитоб қилади:

*Минадони ту — гадоийи ҳеч кас,
Мифуруши Юсуфи дар ҳар нафас.
Юсуфат чун подшоҳ хоҳад шудан,
Пешгоҳу пешво хоҳад шудан,
Ту ба охир ҳам гадо, ҳам гўрисна,
Пеши у хоҳи шудан тан бараҳна.*

(Сен — ҳеч ким бўлмаган гадо, ўзинг билмай —
Ҳар нафасда бир Юсуфнинг сотасан,

Юсуфнинг подшоҳ бўлиб етишганда эса,
Олий зот ва етакчиға айланганда эса,
Ўзинг охир-натижада ҳам гадо, ҳам оч ҳолатда
Яланғоч тана билан унинг олдиға (тиланиб борасан).

Қушлар бундай қиёсдан шарманда ва уят ичра қолиб, соф йўқликка чўмдилар ва танлари тўтиёға айланди. Шундан сўнг улар буткул покланиб, янгидан жон пайдо қилдилар.

*Чун ниғаҳ қарданд он си мурғ зуд,
Бешак он Симурғ он си мурғ буд.*

(Ул ўттиз қуш тезлик билан нигоҳ ташласа,
Шак-шубҳасиз ул Симурғ ўша ўттиз қушнинг ўзи эди.)

Қушлар барчаси ҳайратдан бошлари қотади, «бу» қандай қилиб «у» бўлиб қолганини тушуна олишмайди. Ўзларига қарашса, «си мурғ» (ўттиз қуш), Симурғға боқишса, яна «си мурғ»нинг ўзи. Улар «тилсиз» (безабон) ул Олий даргоҳға савол қилишади, у ердан ҳам «безабон» жавоб келади:

*...К-ойинаст ин ҳазрати чун офтоб,
Ҳар ки ояд хешро бинад дар у,
Жону тан ҳам жону тан бинад дар у.
Чун шумо си мурғ инжо омадид,
Си дар ин ойина пайдо омадид.
Гар чиҳил, панҷоҳ мурғ оянд боз,
Пардари аз хеш беғушоянд боз.
Гарчи бисёри ба сар гардидаид,
Хеш мибиниду худро дидаид.
Ҳеч касро дида бар мо кай расад.
Чашми мўри бар сурайё кай расад.
Дийдаи мўри ке сандон бар гирифт,
Пашиша кай фшл ба дандон дар гирифт...*

(«...Бу офтоб каби (чарақлаган) даргоҳ кўзгудир,
Унда ҳар ким келса ўзини кўради,
Жон ва тан ҳам унда жон ва танни кўради.
Сизлар ўттиз қуш бу ерга келганларинг сабабли,
Бу кўзгуда ўттизта кўриндиларинг,

Агар бошқа сафар қиркта ё элликта қуш келса,
 Яна ўзларининг юзларидан пардани кўтардилар.
 Агарчи кўп нарсаларни бошдан кечирган бўлсаларинг ҳам,
 Ўзларингни кўриб келдиларинг ва ўзларингни кўриб турибсизлар.
 (Сиз каби) ҳеч ким бўлганлар нигоҳи бизга қачон етарди,
 Чумоли кўзи билан сандонни яхлит кўриб бўладими?
 Пашша филни тишида бутун тишлай оладими?..)

Шоир хулосасидан шуни англаш мумкинки, аввало Олий мутлак Борлиқ ўзга нарса, унга интилувчи «толиблар» — ўзга; қолаверса, камолот йўлининг охирида ҳам улар ўз аксларини, ўз қилмиш-қидирмишларинигина кўрадилар, фақат улар ўз «Юсуф»ларини олдиндан чоҳга ташламасликлари маъқул, яъни доимо ўз сийратларини пок сақлаб қолишга уринмоқлари, булганчиликка берилмасликлари лозим. Асар бошида айtilган «ниманики излаётган бўлсанг, нимагаки интилаётган бўлсанг, ўша сен ўзингсан, ўзингни англа, яна юз маротаба ўзингни англа» деб қилинган хитобнинг маъноси ҳам шу, яъни инсондаги Поклик ундаги Олий зот нишонасидир, деган ақида. Шоир ғояларининг ижобий руҳи шунда. Аммо, кўриб ўтганимиздек, бу ижобий ният Атгорда изчил эмас. У бани башарнинг моддий ҳаёт чегарасида ўз поклигини сақлаб қола билишига ишончсизлик билан қарайди.

Атторнинг ирфоний қарашларида ўшд таҳликали замонлардаги адолатсизлик, ижтимоий нотўқисликлардан қоникмаслик, норизолик қайфияти намоён бўлди, аммо бу қайфият, объектив олганда, умидсизлик, моддий инсоннинг маънавий қудратига ишончсизлик кўринишида юзага чиқди. Биз агар шоирни тўғри тушунсак, моддий ҳирсу ҳавасларга ружу қўйиш ўша жамиятда фақат бир гуруҳ тўқликка шўхлик қилаётган фосиқ-ларгагина алоқадор эди, бир бурда ҳалол лўқма учун астойдил тер тўкиб ўтаётган меҳнаткашнинг нима нопоклиги бор эди, ахир? Аммо Аттор инсон руҳидаги шахват ва ғафлат, кибр ва ғазаб олудалигини ижтимоий жараёнлардан алоҳида, фақат бир умумий, мавҳум инсон фитратига хос нуксон сифатида кўриб, ҳалол ва меҳнаткаш инсонни ҳаромтомоқ, қорин тўқлигидан эрмакталаблик кўчасига юз бурган фосиқ каслардан моҳиятан фарқ қила билмади. Унинг умри охиридаги асарларида намоён бўлган фожеъ руҳ, моддий дунё ислоҳидан умидсизлик қайфиятларининг илдизи ҳам, назаримизда, шу сабабдан эди.

4. Жалолиддин Румий. «Дилдаги нур...» («Маснавийи маънавий»нинг бош ғояси ҳақида)

Даҳр аро нур - акси офтобу Сўҳо,
 Дилдаги нур — акси анвори Худо...⁴¹

Миллий маънавиятимиз ривожининг ҳар бир босқичида ўша давр мукаммал маънавият тизимини ифодаловчи улуғ китоблар яратилган. Улардан энг қадимийси «Авесто» китоби бўлса, кейинги босқичларда қадим туркий битиклар, «Девони луготит турк» ва «Қутадғу билик» асарларини эслаш мумкин. Ислоҳ минтақа маданияти даврида Форобий ва Мотуридий, Беруний ва Ибн Сино асарлари, Абу Ҳамид Ғаззолийнинг «Ихёу улум ад-дин», «Кимёи саодат» китоблари, буюк тасаввуф уламолари Абдуллоҳ Ансорий, Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний, Саной ва Фаридиддин Атторларнинг ирфоний мероси, Низомий ва Хусрав Дехлавий «Хамса»лари ва ҳоказоларни эслаш мумкин. Бундай яхлит маънавият тизимлари ислоҳ минтақаси маънавий такомил тарихида кам эмас. Ушбу сирада улуғ мавлоно Жалолиддин Румий меросининг ўрни ва мавқеи алоҳидадир.

Алишер Навоий «ҳақиқат тариқининг суҳанвари» деб улуғлаган бу буюк ирфоний шеърят ижодкори кўп асарлар яратган. Аммо улар ичида энг машҳури «Маснавийи маънавий»дир. Бу асарнинг маънавият оламидаги юксак мавқеини унга ёзилган шарҳларнинг кўплигидан ҳам билса бўлади. Мустақилликгача барча тасаввуф намояндалари сингари Румий ижодига ҳам «реакцион» тамғаси босилгани сабабли, ўзбек тилида унинг бирор асаридан тузукроқ парча ҳам эълон қилинган эмас, у ҳақда тадқиқот юритиш ҳам мақсадга мувофиқ саналмаган. Мустақиллик шарофати билан иқтидорли шоир Жамол Камол таржимасида «Маснавийи маънавий»нинг 6 дафтари (жилди) тўлиқ нашр этилди. Бунга қўшимча марҳум шоир Асқар Маҳкам «Маснавий»ни туркиялик маснавийшунос олим Мавлоно Обиддин Пошшо шарҳлари билан биргаликда таржима қила бошлаган эди ва бу таржиманинг биринчи ва иккинчи жилдлари ҳам нашрдан чиқди.⁴² Ўтган 2006 йилда атоқли олим, тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасаний таржимасида Шайх

⁴¹ Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Биринчи китоб. - Т., 2005. — С. 112.

⁴² Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Куллийет. Биринчи жилд. Биринчи китоб. Т., «Шарқ», 1999 йил, 368 саҳифа. Яна: Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Куллийет. Биринчи жилд. Иккинчи китоб. Т., «Янги аср авлоди», 2007 йил, 274 саҳифа.

Одина Муҳаммад Хоразмийнинг «Мифтоҳ ул-асрор» («Сирлар калити») асари «Мусика» нашриётида чоп этилди. Бу асар ҳам «Маснавийи маънавий»нинг шарҳидир. Маълумки, улуг ўзбек шоири Раҳимбобо Машрабга нисбат берилувчи «Мабдаи нур» асари ҳам Жалолиддин Румий китобининг шеърий шарҳи бўлиб, бу асар ҳам илк маротаба мустақиллик йилларида (1994 йилда «Фан» нашриётида) филология фанлари доктори, профессор Ҳожи Исматуллох Абдуллох ташаббуслари билан нашр этилиб, китобхонлар қўлига етиб борди. Бу асарда Исматуллох Абдуллаев гувоҳлик беришича, «Маснавий»нинг 40 байтига шарҳ берилган. Олимнинг айтишича, бу асарни тўлиғича Румийга шарҳ деб аташ қийин. Аммо «Маснавийи маънавий»дан таъсирланиб ёзилгани аниқ. Мен Эрон сафаридан «Маснавий»нинг 1379-80 йилларда нашрга тайёрланган (милодий 1960 йиллар) нусхасини олиб келган эдим. Негадир бу нусхада байтлар сони Жамол Камол таржимасига асос бўлган нусхадан анча кўп. Ҳар ҳолда юқорида санаб ўтилган нашрларга таянган ҳолда «Маснавийи маънавий»да ўз аксини топган миллий маънавиятимиз назариясига оид баъзи қарашлар ҳақида қуйидаги қисқача мулоҳазаларни баён қилиш мумкин.

XIII аср иккинчи ярмида яратилган «Маснавийи маънавий» асари тасаввуф маънавиятининг олий тақомилини ўзида ифодалаган комусий асардир, уни ислом минтақа маданияти давридаги миллий маънавиятимиз тақомил босқичларининг ҳар бирига хос бўлган муҳим тадрижий жиҳатларини тўғри англаб етмай туриб, Жалолиддин Румийнинг маънавият назарияси ривожига қўшган ҳиссасини тўғри белгилай олиш мумкин эмас. Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимиз тақомилининг биринчи марказида имон-этикод ва у билан боғлиқ ҳолда, ислом ахлоқи ва ислом ҳукуки масалалари турган бўлиб, буларнинг ечими асосан «Саҳиҳи ситта», яъни Муҳаммад (с.а.в.)нинг энг ишончли ҳадислари йиғилган 6 буюк ҳадис тўпламлари ҳамда Имоми Аъзам ва шогирдлари ишлаб чиққан фикр китобларида ўз ифодасини топган. Иккинчи поғона - Ислом маърифатчилиги босқичида илм, яъни ягона Аллоҳ яратган оламни ақл ва тафаккурга таяниб ўрганиш долзарб масалага айланди. Бу даврда рационалистик билим, мантикий тафаккурга эътибор бош мавзуга айланди. Форобий ва бошқа файласуфлар инсон танаси бир мамлакат бўлса, ақл унинг подшоҳидир, деб ҳулоса қилдилар. Бу нуқтаи назар минтақада кенг ёйилди ва Ибн Синолар давригача ҳам ислом минтақасида етакчи

фикр бўлиб келди. Ушбу қарашга биринчилардан бўлиб имом Абу Ҳамид Ғаззолий жиддий тузатиш киритди. У «Кимёи саодат» асарида «Дил - подшоҳ, ақл - вазир» деган ғояни олға сурди⁴³ (Кимёи саодат, Т.2005, с.36). Масаланининг бундай талқин этилиши сабаблари чуқур. Чунки имон дилда бўлади. Агар илм имон билан бирлашмаса, имондан жудо бўлган ақл инсонни залолатга маҳкум этиши мумкин. Яна Ғаззолий айтадики, «*дилнинг ич тарафидан олами малакут сори равзана - дарица, туйнук очикдур*» (Уша китоб, с.46). Бу «равзана» очилмоғининг шартин инсон ўзини гуноҳлардан покламоғи керак. Ғаззолийнинг фикрига кўра, зоҳирий илмлар ақл билан эгалланади, дил равзанаси очилиши эса инсонни ботиний илмлардан боҳабар қилади. Ғаззолий бундай ҳулоса-ларга бирданига келган эмас, у ўз вақтининг буюк муҳаддиси, фақиҳи, мутакаллим, файласуфи бўлган эди. Фақат умрининг охирларига бориб, тасаввуф илмлари ва амалиёти билан жиддий шуғулланишгина уни шундай ҳулосаларга олиб келди.

Жалолиддин Румий XIII асрда яшади (1207-1273). Бу даврда тасаввуф таълимоти энг юқори босқичга кўтарилган эди. Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр», Ибн ал-Арабийнинг «Футухоти маккия» асарлари дунё юзини кўрган эди. Энди бемалол тасаввуф маънавиятининг мукамал комусини яратиш мумкин эди. Мавлоно айтиши шу ишни қийиллатиб амалга оширди. Демак, «Маснавийи маънавий» асарида Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимиз тараққиётининг учинчи поғонаси - Тасаввуф тарикатлари ёхуд ирфон босқичининг энг олий, энг мукамал даражаси ўз ифодасини топгандир. Маълумки, бундан кейин, яъни XIV аср бошларидан «Мажоз тариқи» босқичига ўтилди.

«Маснавий»нинг дастлабки мисраларини ёдга келтирайлик:

Бешнава аз най чун ҳикоят микунад,

Аз жудойихо шекойат микунад.

К-аз найистон то маро бебуриде анд,

Аз нафирам марду зан нолиде анд.

Сийна хоҳам шарҳа-шарҳа аз фироқ,

То беғям шарҳи дарди иштиёқ...

Най жудоликлардан шикоят қилмоқда, мени яхлит қамишзордан қирқиб олиб кетдилар, энди мен айриликдан сийнам тилим-тилим бўлиб (ўз аслимга, «қамишзор»га қайтиш) иштиёқи дардини шарҳлаш билан овораман, демоқда. Дил равзанаси олами малакутга очик бўлган ҳақиқий Ҳақ ошиғи ўз аслига интиломқда, шу иштиёқ билан дили ўртанмоқда. Ана шу ҳолатни нақшбандия пирлари

«Сафар дар Ватан» деб атаган, яъни ҳақиқий солиқнинг руҳи баданда турган ҳолида бетиним ўз аслига интилишда эканлигини таъкидлаган эдилар.

Аллоҳ китобида «Сизлар мандансизлар ва менга қайтажаксизлар» - деган маънодаги оятлар кўп марта қайтарилади.

Ислом маънавиятининг ўзак тимсол-тушунчаси Тавҳид ҳақиқати бўлиб, миллий маънавиятимизнинг юқорида тилга олинган гурли босқичларида у турлича маъно кўламини ифодалаб келган. «Тавҳид» сўзининг луғавий маъноси «бирлик, ягоналикни тан олиш» дегани. Исломнинг моҳияти **тавҳиддир**. Аммо бу тушунча ҳар босқичда турлича маъно эврилишларига эга бўлиб, тобора теранлашиб боради. Сунна босқичида унинг асосий маъноси Аллоҳнинг бирлиги ва борлигини, Муҳаммад (с.а.в.) унинг охириги Ҳақ пайғамбари эканлигини тан олиш, Аллоҳ ва пайғамбарига бўйинсуниш бўлса, Ислом маърифатчилигида Аллоҳ яратган Борлиқнинг моҳиятини ақл ва мантикий тафаккурга, тажрибага таяниб англаб етишдир. Тасаввуф тариқатлари ёхуд ирфон босқичида эса, биринчи навбатда, Ҳақ ошиғининг Ҳақиқий Борлиқ (Бақо) сари чексиз иштиёқ билан интилиши ҳақида гап кетади. Суфий Ҳақ билан, Бокий борлиқ билан бирликка, ягоналикка интилади, унинг моҳияти, ҳаётининг мазмуни шунда. Лекин бу интилиш ниҳоясиз жараёндир, чунки инсон тирик экан «менга қайтажаксизлар» ҳукми фақат башоратдир, вокслик эмас. Балки шу сабабдан ҳам «Маснавий» тугалланмай қолгандир. Шоир Ҳаққа қайтган, китоб эса уч нукта билан якун топган - чунки инсоният маънавий юксалишдан тўхтагани йўқ.

«Маснавийи маънавий» беҳудуд маънавият уммонидир, биз ундан фақат бир маъно таъкид этилган 2 байтнинг шарҳига эътибор қаратмоқчимиз. Бу байтларнинг биринчиси Жамол Камол таржимасида мақолага эпиграф қилиб келтирилган. Асли форсий матнда бу байтда «нур» сўзи бевосита ишлатилмаган -

Ин бурун аз офтобу аз Суҳо

В-андарун аз аксе анворе Худо.

Аскар Маҳкам бу байт мазмунидан дили жўшиб кетиб шундай ўғирган:

Зоҳирий нур — офтобу моҳдан,

Ички нур Аллоҳдан, Аллоҳдан .

Маснавийи маънавий. - Т., 1999. - С. 350.

Биз эътибор қаратган иккинчи байт «Маснавий»да орадан бир байт ўтиб келади:

Боз нур нуре дилу нуре Худост,

К-ў зе нуре ақлу ҳис поку жудост.

(Нур — дилнинг нуридир, нури Худо,

У ақл, ҳис нуридин покдир, жудо).

Аскар Маҳкам нашр эттирган китобда яна байтнинг насрий баёни ҳам берилади: «Нур кўнгил нуридир. У аслида Худонинг нури. Бу нур ақл ва ҳисдан покдир». ¹ Демак, шоир таъбирича, дилдаги нур Аллоҳ нурларининг аксланишидан туғилади («аз акси анвори Худо») ва у инсон вужудидаги моддий аъзолар функцияси сифатида намоён бўлувчи ақл ва ҳис-туйғуларнинг ҳосиласи эмасдир. Бу ўриндаги «илоҳий нур» рамз бўлиб, уни «файзи илоҳий» деб ҳам атайдилар.

Ғаззолий инсон дилидан «олами малакут»га «равзана», яъни дарича, туйнук очилиши мумкин деганида, бу қандай юз беришини аниқ изоҳламаган, фақат гуноҳлардан покланиши ҳақида гапирган. Румий эса ана шу гуноҳлардан покланган инсон қалби Аллоҳ нурини ўзида акс эттириши ҳақида бизга хабар бермоқда. Аллоҳнинг раҳмати бутун оламга ёғилади. Аммо уни ўзида акслантира олиш учун инсон ўз кўнглини поклаши керак. Гап ана шунда. Фақат пок кўнглигина худди соф кўзгу сингари Ҳақ нурини ўзида акслантира олади. Ғаззолий айтган «ботин илми» асосида ҳам айни шу ҳодиса яширингандир. Лекин бу ҳолатни ундан маҳрум инсонлар (кўнгил кўзгусини чирк босган, Аллоҳ берган пўлат кўзгуга сайқал беришни билмай ёки хоҳламай, уни занглатиб юборган зотлар) бу бахтга муяссар бўлмайдилар, «ботин илми» уларга бегона, уларга Ҳазрати Хизр дуч келса ҳам «Ҳа, битта паҳмоқсоқол тиламчи чолдир-да» деб бепарво ўтиб кета берадилар. Шундай аҳволга тушишдан Аллоҳ ўзи сақласин.

Кўнгил кўзгусидаги зангни қандай восита билан кетказилади? Бу саволга Алишер Навоий аниқ жавоб берган:

«Ғайр нақшидин кўнгил жомиди бўлса занги зам,

Йўқдур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик замзудо».

Яна гап «майи ваҳдат» (ягоналик майи)га келиб тўхтапти.

«Най» ва «найистон» (қамишзор) нисбатини тасаввуфий маънодан «мажоз тариқи» босқичига олиб ўтсак, энди «бани башар» (Одам ато авлодлари) ва яқка инсон нисбати ҳосил бўлади. Саъдий айтади: «*Бани одам аъзойи йек-дигаранд*». Яъни, Одам авлоди барчаси бир-бирига нисбатда худди бир тананинг аъзолари каби боғлиқдир, бармоғингни тишласанг, бутун баданинг зирқирайди. Демак, кимки ўзини ўзга инсонлардан жудоликда ҳис қилса, ўзгаларни бегона деб тасаввур қилса, унинг жони азобда қолади, бу

дунёда яшаши жуда кийин бўлиб кетади. Мана шу мутлак ҳақиқатни тушунсак ва унга риоя қилишга интилсак, шундагина маънавиятли бўламиз, қалбимиз Ҳақ нуруни акс эттира бошлайди. Қолган гаплар бекор.

Яна Аллоҳ оятларини эслаб, гапимизни тугаллаймиз:

«Сумма кана мин аллазина аману ва таваасу бис-сабр ва таваасу бил-марҳама. Улааика асҳааб ул-маймана» («Балад» сураси, 17-18 оятлар) Абдулазиз Мансур таржимасида шундай берилади:

«17. Сўнгра у (мазкур инсон) имон келтирган ва бир-бирларини сабр қилишга тавсия этган, бир-бирларини (бандаларга) марҳаматли бўлишга ундаган зотлардан бўлди. 18. Ана ўша (фазилатларга эга бўлган зотлар) ўнг томон эгаларидир» («Ўнг томон эгалари» - «жаннатий инсонлар» деб тафсир қилинади).

Парвардигор ўзи яратган бандаларининг олдига қаттиқ талаб қўяётгани йўқ, чунки уларнинг ожизликларини яхши билади, шунинг учун аяйди. «Сабрли бўлинг, марҳаматли бўлинг» дейилаётгани йўқ, «бир-бирингизни сабрли бўлишга ва марҳаматли (раҳм-шафқатли) бўлишга ташвиқ қилинг», дейилмоқда. Шунга риоя қилсангиз, демак, маънавиятсиз эмассиз. Расулиллоҳ(сав) айтадилар: «... то бир-бирингизга меҳр қўймас экансиз, қалбингизга имон кирмайди».

Иловалар:

1. ИСЛОМ ОЛАМИДАГИ АСОСИЙ ТАСАВВУФ ТАРИҚАТЛАРИ

Асосий тариқатлар	Асосчилари	Келиб чиқиш макони ва тарқалиш доираси
Бадави я	Аҳмад ал -Бадавий (1199-1276),	Шимолий Африка
Дасуки я	Иброҳим ад-Дасукий (1246-1288),	Шимолий Африка
Рифоия	Аҳмад бин Али ар-Рифоий (1106-1182)	Шимолий Африка
Шозил ня	Абулҳасан Али аш-Шозилий (1196-1258),	Шимолий Африка
Сухравардия	Зийауддин Абу Нажиб ас-Сухравардий - 1037-1168, Шаҳобиддин Яҳё ас-Сухравардий - 1155-1191,	Эрон

	Шаҳобиддин Абу Хафс Умар ас-Сухравардий - вафоти 1234),	
Яссави я	Аҳмад Яссавий (вафоти - 1166 йил),	Марказий Осиё
Нақшбандия-хожагон	Абдулҳолик Ғиждувоний (вафоти 1179), Баҳовуддин Нақшбанд (1318-1383)	Марказий Осиё
Қодири я	Абдулқодир бин Абу Солих Жилоний - 1077-1166),	Эрон, Марказий Осиё
Кубравия	Нажмиддин Кубро (1145-1221),	Марказий Осиё
Чишти я	Муиниддин Муҳаммад Чиштий (вафоти 1236),	Ҳиндустон
Мавлавия	Жалолиддин Румий (1207-1273)	Туркия

2. СУФИЙЛИК ЙЎЛИНИ ИХТИЁР ЭТГАНЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ КАМОЛОТ БОСҚИЧЛАРИ

Шариат

(Барча мусулмонлар учун умумий қонун-қоидалар)

Тариқат

(1.Тавба, 2. “Фано фи-ш-шайх” - яъни, пирга қўл беришдан “фано фи-л-лоҳ”гача)

Маърифат⁴⁴

(“фано фи-л-лоҳ”дан “бақо би-л-лоҳ”гача)

Ҳақиқат

(“бақо би-л-лоҳ” ёхуд орифлик мақоми)

⁴⁴ Бу босқич асли “маърифатуллоҳ” аталиб, “Ҳақни таниш” маъносини билдиради. Мажозий қиёсда пири муршид кулолға, мурид лойға, “тавба” мақоми лойнинг хас-хашакдан тозаланишига. “маърифатуллоҳ” босқичи хумдонга ўхшатилади. Бу “хумдон”нинг олови эса “ишқи илохий”дир.

6-дарс. ИСЛОМ МИНТАҚА АДАБИЁТИ РИВОЖИНИНГ
УЧИНЧИ ДАВРИ.
“МАЖОЗ ТАРИҚИ”

1. “Ҳақиқат” ва “мажоз”

Низомий Ганжавий тасаввуф шоирлари сингари фақат инсон руҳиятининг ички қатламларига теран назар ташлаш билан чекланиб қолмай, ўз дostonларида шахсининг Ҳақ ва жамият олдидаги масъулияти масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратишни лозим топди, яъни, унинг асарларида ирфоний ва ижтимоий муаммолар олий бир уйғунликда ифодаланди. Айни шу уйғунлик ифодасига кейинчалик Алишер Навоий томонидан “Мажоз тариқи” деб ном берилган эди.

Аммо XII асрда хануз “Ҳақиқат” ва “мажоз” тазоди кун тартибига рўйрост қўйилган эмас, Низомий асарларида “мажоз” атамаси умуман истеъмолга ҳам кирган эмас эди, шу сабабли бўлса керак, Навоий ўз назарий тадқиқотларида Низомий номини бирор гуруҳга мансуб этиб тилга олмайди.

Сўфийлар Ҳақнинг асл зотини Ҳақиқат ва унинг мазҳари, қиёсан айтганда, кўзгудаги аксини “мажоз” (“иносказание”, метафора), деб атайдилар. “Ҳақиқат” ва “мажоз” тазоди шундан бошланади. Шу асосда тасаввуф адабиётида “ишқи ҳақиқий” ва “ишқи мажозий” тушунчалари шаклланди.

Агар Навоий “ҳақиқат тариқининг суҳанвари” деб атаган Фаридидин Аттор XIII аср бошларида инсонларни “мажоз”, яъни ташки моддий дунё ҳою ҳавасларига берилиб кетишдан қайтариб, Борлиқнинг асл (азалий ва абадий) Ҳақиқати сари интилишга, ташки суратга маҳлиё бўлмай, маънога, моҳиятга эътибор беришга чақирган бўлса, шу аср охирларига келиб Фаҳриддин Ироқий (1207-1289), Авҳадиддин Кирмоний (вафоти 1298 йил) каби суфийлар ижодида муаммонинг идроки теранлашди. Ибн ал-Арабий ғоялари таъсирида “Ламаъот” асарини ёзган Ироқий “мажоз” ва “ҳақиқат” нисбатини денгиз ва тузга қиёс этади. Туз денгиз суви таркибида бўлгани учун бу сувнинг ҳар қатрасида ҳам туз таъми бордир. Шайх Авҳадиддин Кирмоний ушбу нисбатни қуйидагича талқин этади:

З -он минигарам ба чаъми сар дар сурат,

Зеро-ки зи маънест асар дар сурат.

Ин олами суратесту мо дар суварем,

*Маъни натвон дид магар дар сурат.*⁴⁵

(Шу сабабдан бошдаги кўз билан суратга тикиламанки, Суратда маънонинг изи бордир.

Бу олам суратдир, биз суратлар ичидамыз,

Маънони суратдан ташқарида қўриш мумкин эмас.)

Демак, Инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил бўлиши учун, биринчи навбатда, ўзга инсонлар билан ўзаро уйғунликка интилиш, улар дилидан Борлиқ ҳақиқатини кидириши лозим, бошқа йўл билан бу мақсадга эришиб бўлмайди. Мана шайхнинг хулосаси. Аслида бу хулоса Ирфоннинг ниҳоясидир.

XIII аср охири - XIV аср бошларида Амир Хусрав Дехлавий (1253-1325) Низомий дostonларига биринчи бўлиб жавоб ёзди ва бу асарда “ишқи мажозий”ни қуйлашни ўзига мақсад қилиб қўйганлигини очиқ намоён қилди. Масалан, у “Ширин ва Хусрав” дostonининг кириш бобларида ёзади:

Фидойи ишқ шав, гар худ мажозист,

Ки давлатро дар-у нўшида розист,

Ҳақиқат дар мажоз инак падид аст,

*Ки фатҳи он хазина з-ин калидаст.*¹

(Ўзингни ишққа бахш эт, агар у мажозий бўлса ҳам,

Чунки унда саодат сирлари яшириндир.

Ҳақиқат мажозда шундай ўзини намоён этадики,

Ул хазинани қўлга киритмоқ имкони ушбу

калит орқали бўлади.)

Амир Хусрав “Хамса”си шу даражада шухрат қозондики, ундан кейин ислом минтақа шеърлятида “мажозий ишқ”ни қуйлаш ва “Хамса” дostonларига татаббу бағишлаш кенг қўламли анъанага айланди. XIV- XV асрлар минтақа маънавияти “Хамса” анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганда “Хамса”нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди⁴⁶. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодиса эди.

Ислом минтақа адабиёти ривожига учинчи давр XIV-XV асрларни ўз ичига олиб, биз Алишер Навоийнинг бу ҳақдаги назарий мулоҳазаларига таянган ҳолда бу даврни “Мажоз тариқи” деб атадик. Навоий бу йўналишдаги улуғ шоирлардан биринчи навбатда

⁴⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 15-жилд. Т., 1968, с. 166

⁴⁶ Ғ. Алиевнинг “Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока” (М. 1985) китобида XIV- XV асрларда яшаб, форсий ва туркий тилларда Низомий ва Дехлавий дostonларига татаббу бағишлаган 50га яқин шоир ҳақида маълумот берилган.

Амир Хусрав Дехлавий ва Ҳофиз Шерозийларни тилга олади. Улардан кейин Дехлавий изидан бориб ба ҳоли кудрат “хамсачилик” анъанасини давом эттирган Хожуйи Кирмоний, Салмон Соважий ва Котибийларни, ғазалнависликда Хожа Ҳофиздан улгу олиб “мажоз тариқи адоси алар назмига голиб ва алар бу шевага кўпроқ роғиб” бўлган” Камол Хўжандий, Носир Бухорий, Шохий Сабзаворий каби XIV-XV асрларда яшаб ўтган қатор машҳур форсийзабон шоирларни санаб ўтади. Навоий бошқа асарида туркигўй шоирлардан Мавлоно Лутфийни ҳам “мажоз тариқи”га мансуб деб эътироф этади.

Алишер Навоий ўз ижодида Амир Хусрав ва Ҳофизлар изидан бориб, бутун умр асосан “ишқи мажозий”ни куйлади. Аммо “мажоз ишқи”ни инсонларнинг бир-бирига муҳаббати деб тушунилса, воқеликка бу масалани татбиқ этганда бир мураккаблик вужудга келарди. Яъни инсоний муҳаббат ҳаётда доимо бегараз бўлавермаслиги маълум бўлиб, бу энди ошиқнинг маънавий савияси билан боғлиқ эди. Навоий ўзининг якуний асари “Маҳбуб ул-қулуб” рисоласининг иккинчи қисмидаги “Ишқ зикрида” аталмиш 10-бобида бу туйғуни - *авом ишқи* (яъни, ўз шахвоний нафсини енгиб ўтмаган, маънавий баркамоллик касб этмаган оддий одамлар ишқи)⁴⁷ *хавос ишқи* (яъни, ўз нафсини енгиб ўтиб маънавий баркамолликка эришган ориф инсонларнинг пок ишқи) ва *сиддиқлар ишқи* (авлиёуллоҳ суфийлар ишқи) сифатида уч қисмга ажратиш билан ушбу муаммони мукамал ҳал қилиб берди. Навоий *хавос ишқи*, яъни *пок инсоний ишқни* ошиқ учун ўзликни англаш йўли, “Ҳақиқат асрори” ганжинасининг калити деб билади. “Лайли ва Мажнун” достонининг хотима бобида⁴⁸ шоир муҳаббатга *ғаройиб кимйе*, яъни мисни олтинга айлантира олувчи *сеҳрли куч*, инсонга Борлик сирларини ошкор қилувчи *кўзгу*, деб таъриф беради. У “ишқ” ходисасига, биринчи навбатда, *ижтимоий-ахлоқий муносабатлар* нуктаи назаридан қарайди, шу асосда “мажозий ишқ”ни воқеъ ҳаётдаги *инсонлар аро муомалада* биринчи ўринга чиқаради, *ўзак моҳиятга* айлантиради. Шу билан Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун каби бошдан-оёқ пок туйғуларга йўғрилган “*алоҳида фазилят эгаларига хос ишқ*”нинг кўпчилиги йигит-қизлар орасидаги оддий “*ошиқ-маъшук*”ликдан ҳам, тасаввуф аҳли “*ишқи ҳақиқий*” деб атаган ирфоний интилишларидан ҳам бутунлай фарқ қилувчи *мумтоз бир туйғу*, алоҳида ҳолат эканлигини махсус таъкид этишга

эришди. Бу ходисанинг моҳияти шунда эдики, унда инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига муносабати унинг ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати билан уйғунлик ҳосил қиларди.

3-жадвал. ИСЛОМ МИНТАҚА МАДАНИЯТИ ДАВРИДА МУМТОЗ АДАБИЁТНИНГ РИВОЖИ

Тарихий давр	Адабиётни нг ривожланиш даврлари	Ҳар бир давр адабиётининг етакчи мавзу тамойиллари	Давр адабиётида ишқ мавзусининг талқини
VIII-IX Асрлар	Минтақада араб тилидаги адабиёт-нинг хукмронлиги	Мадҳиявий қасидалар, ишқий ғазаллар, ҳамриёт, зухдиёт, ҳажв	Дунёвий ишқ
IX аср охири – XI аср	Форс ва туркий тилларда дунёвий адабиётнинг шаклланиши ва гуллаб яшнаши	Мадҳиявий қасидалар, ишқий ғазаллар, ҳажв, тарихий ва ишқий достонлар	Дунёвий ишқ
XII-XIII Асрлар	Минтақада Фалсафий-ирфоний адабиётнинг гуллаб-яшнаши	Фалсафий қасидалар, ишқий-ирфоний ғазаллар, ирфоний достон ва маснавийлар	Ирфоний (илоҳий) ишқ (“ишқи ҳақиқий”)
XIV-XV Асрлар	Форс ва туркий тиллардаги “мажоз тариқи” адабиётининг гуллаб-яшнаши	Турли жанрдаги ишқий-ирфоний ва ижтимоий мазмундаги шеърлар, Мажозий ишқни куйловчи достонлар (хамсачилик анъаналари	Мажозий ишқ (“хавос ишқи”)

⁴⁷ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, Т., 1983, с.51-52

⁴⁸ Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960, с.447

Шарқ мумтоз адабиёти ривожида **мажоз** атамасининг турли маънолардаги талқинини учратамиз. Жумладан, “**мажоз**” усули “**дунёвий адабиёт**” вакиллари учун воқеликдаги бирор оддий ҳодисани бадиийлаштириб **тасвирлаш воситаси** сифатида қўлланилган бўлса (масалан, **Рудакий**нинг “Модари май” қасидаси, ёки Манучехрийнинг шу мавзудаги мусаммати), тасаввуф шоирлари (Масалан, **Аттор** ва **Жомий** дostonларида) ундан ирфоний ғояларнинг **аллегорик ифодаси** сифатида фойдаландилар. “**Мажоз тариқи**” боскичида энди бу шунчаки бадиий тасвир воситаси эмас, балки **Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш ва англатиш** воситасига айланди.

Навоий охириг дostonи «**Лисон ут-тайр**»да Симурғ тимсоли орқали ўзининг асрий орзусини, улуғ ва қимматли **ижтимоий** ғояни ифодалади. Унинг талқинидаги Симурғ - камолотнинг олий боскичи -Тавҳид боскичига кўтарилиб етган ўттиз куш (“си мурғ”)нинг бирлиги - маънавий ягоналик ҳосил қила билган уйғун инсонлар жамоаси, яхлит инсоният. Ушбу уйғунликка эришувнинг ягона йўли эса инсонларнинг бир-бирига **Ҳақ ризолиги йўлидаги пок ва самимий меҳридр**.

Шундай қилиб, “**Мажоз тариқи**” боскичи ислом минтака маънавияти такомилининг энг олий поғонаси, **Тавҳид таълимотининг энг мукаммал талқини** бўлди. Ушбу моддий борлиқни тадқиқ этиш, табиатни тушуниш, инсон қалбига қулоқ тутиш, самимий ва беғараз меҳр билан ўзгалар қалбига йўл топиш орқали **Ҳақ асрорини, Тавҳид моҳиятини** идрок этиш - “**Мажоз тариқи**”нинг буюк аждождларимиз Хусрав Дехлавий ва Баҳоваддин Нақшбанд, Ҳофиз Шерозий ва Лутфийлардан мерос бўлиб, Алишер Навоий ижодида ўзининг энг мукаммал ифодасини топган ўзига хос дунёқараш, тафаккур тарзининг моҳияти, асл ўзагидир. Бу боскич ягона ислом минтака маънавияти такомилининг қонуний якуни бўлиб, туркий тилда, ўзбек мумтоз адабиётининг бобоколони ижодида авж нуктага эришди. Бу дунёқарашни бутун ички мураккаблиги, қўлами ва теранлиги билан ўша давр шароитида фақат **бадиий адабиётда**, бадиий тимсоллар тили билангина ифодалаш мумкин эди. Зеро, “мажоз” тушунчаси ўзи бадиий адабиёт тилининг асосий хусусиятига оиддир.

2. Амир Хусрав Дехлавий

Куз. Боғларга ҳазонрезги шамоли ғорат солмоқда. Бинафша ғамдан кўк либос кийиб сўфилардек саждага бош қўйган, Атиргул либослари чок-чок, баҳор айёмида оловдек кўзни яшнатган лолazorлар гўё ўз алангасида қуйиб жизғанақ бўлгандек. Садбарг дафтарининг варақлари пора-пора бўлиб, ерга сочилган, сарв соясида нишон ҳам йўқ. Боғдаги барча гулу дарахтлар изғирин шамолида яланғоч дийдирашади.

Наргиз бу ҳолни кўриб кўздан айрилди, энди унга тикан— асо, шамол— етакчи. Сабзалар устини тупроқ босган, ёмғирдан тўлиққан гул кўвачалари ерга тушиб чилпарчин бўлмоқда, мажнунтоллар новдаларини чайқаб гиря қиладилар, бундан чумчук болалари озор чекади. Гуллар нозик тани — яланғоч, бу шармандалиқдан булбуллар боши ҳам, тўтилар— гунг.

*Боғни хароб этди бойўғли бутун,
Укки бўлиб унга шерик кун-бақун.
Лола шуқуҳин йўқотиб қир-адир,
Каклик урнб тошга тўшин, хунбағир.
Тупроқ аро қолди ушоқ гунчалар,
Ҳасратидан нола этур навалар...*

Бу мунгли манзара оддий бир куз фаслининг тасвири. Шоир қайғусининг боиси има? Амир Хусрав Дехлавийнинг илк йирик дostonи «Қирон ус-саъдайн» («Икки саодатли юлдузнинг учрашуви»)дан олинган бу парча асл матнда 50 байтдан ортиқ ҳажмдаги алоҳида васф бўлиб, Ҳинд юртига навбатдаги мўғуллар ҳамласи тасвир этилган бобнинг дебчасидир. Дарҳақиқат, XIII аср бошларидан Ўрта Осиёга ёпирилган мўғул балоси маҳаллий халқларнинг юксалиб келаётган маданияти, осойишта турмушига ғорат солди. Шумқадам кўшин обод ўлкаларни вайронага айлантирди, гулдек қиз-жувонлар номусини топтади, бегуноҳ гўдақлар танаси тупроққа қорилиб. мардлар боши ҳам, дийдалари гирён.

Илм ва санъат аҳллари, аҳолининг катта-катта қатламлари ўз юртларини тарк этиб, узоқ-узоқларга бош олиб кетдилар. Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Ҳожиб, Махмуд Қошғарийлар тимсолида юксалиб келаётган туркий тилдаги адабиёт яна оғир зарбага учради. Она юртдан айру тушган истеъдод эгалари яна форс тили паноҳига бош эгдилар.

Ушбу даврда маданият марказлари Шимолий Ҳиндистон ва салжуқлар Туркияси бўлиб қолди. Агар 12 ёшли Жалолиддин (Румий)

отаси билан Балхни ташлаб, Кўняга отланган бўлса, бўлғуси шоир Амир Хусравнинг отаси Сайфуддин Маҳмуд ўз элати билан ватани Шаҳрисабзни ташлаб, Ҳиндистон сари юзланди. У туркий сулола бўлмиш Дехли султонлари қўшинига хизматга кирди, ҳинд мусулмон аёнларидан бирининг кизига уйланди ва уч ўғил кўрди. Ўғилларининг кенжаси 1253 йилда Дехли яқинидаги Мўминпур (Патъёли) қалъасида дунё юзини кўрган Яминуддин Хусрав эди.

Мўғул истилочилари Ҳиндистонни ҳам тинч қўйганлари йўқ. Бўлғуси шоир 8 ёшга кириб-кирмай, отаси Амир Сайфуддин Маҳмуд босқинчиларнинг навбатдаги ҳамласини даф этар чоғида ҳалок бўлди. Ёш Хусрав бобоси Имодулмулк ва онаси Давлатноз қўлида тарбия топди. У ўша давр илм-фанининг турли соҳалари бўйича кенг ва чуқур билим олди, гўдаклик чоғидан шеърятга астойдил ихлос қўйди. Амир Хусрав турк, ҳинд, араб ва форс тилларини мукаммал биларди. У анъанага биноан асосан форс тилида ижод қилган бўлса-да, ҳинд, араб тилларида ҳам шеърлар ёзганлиги маълум. Турк, ҳинд, араб тил унсурларидан унумли фойдаланиб, теран сўз ўйинлари, ёрқин бадий тимсоллар яратди, ширу шакар ғазаллар битди.

Албатта, шоир ватаним деб Ҳинд диёрини атади, Ҳиндистон мадҳида ажойиб васфлар, самимий сатрлар яратди. Аммо ўзининг турк элидан эканини ҳам бир лаҳза унутмади, турк султонлари ҳинд халқига, ўз халқига ситам ўтказган пайтларида, шоир ўз-ўзига мурожаат қилиб: «Эй, Хусрав, сен вафопеша турк бўл!», деб ҳайқирди. Шоирнинг пири Низомиддин Авлиё ҳам унга ҳамиша «Эй, турк» деб мурожаат қиларди. Хусрав мактаб ёшиданоқ «Султоний» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлади ва 18 ёшида биринчи шеърлар девони «Тухфат ус-сигар» («Ёшлик тухфаси»)ни якунлади. Шоир ижодининг шаклланиш даврида нисбатан макбул шароитга тушиб қолди. Давр султони Ғиёсиддин Балбаннинг катта ўғли, Мултон вилоятининг ҳокими Муҳаммадқоон ниҳоятда санъатни, шеърятни кадрловчи шахзода бўлиб, саройига Хусрав Дехлавий, Ҳасан Дехлавий, Хожа Амидулдин Си-мавий каби даврнинг сара шоирларини тўплаган, тез-тез шеърят анжуманлари ташкил этиб, ўзи ҳам шеър машқ қиларди. Бироқ бундай марокли суҳбатлар узок давом этмади. Мўғуллар билан навбатдаги жангда Муҳаммадқоон ҳалок бўлди, Хусрав ҳам мўғуллар қўлига асир тушиб, оғир азоблардан икки йил деганда зўрга қутулди.

Бу даврга келиб иккинчи девон «Васат ул-ҳаёт» (Ҳаёт ўртаси) ҳам ниҳоясига етган ва шоирнинг оташнафас ғазаллари эл орасида

кенг шухрат қозона бошлаган эди. 1289 йилда Дехли ҳукмдори Муизуддин Кайкубод тақлифига биноан Хусрав илк йирик эпик асари — 3944 байтли «Қирон ус-саъдайн» («Икки саодатли юлдузнинг учрашуви») достонини ёзди. Достон мавзуи тарихий воқеа — султон Муизуддин Кайкубоднинг отаси — Бангола ҳокими Носириддин Бугрохон билан низо ва келишувлари ҳақида эди. Достоннинг ёзилиши шоир ижодида янги давр бошланганини — унинг ғазал, қасида, рубоий, мўъжаз маснавийлар яратишдан йирик ҳикоябанд манзумалар битишга ўтганлигини билдиради. Биринчи достон ажойиб шаклий тузилишга эга: маснавийда битилган боблар алоҳида вазндаги ғазаллар билан тугалланади, сарлавҳалар ҳам шеърӣ. Асарнинг умумий руҳидан некбин жўшқинлик уфуриб туради. Унда низо ва жангу жадалдан кўра сулҳ ва инсонлар аро меҳр-муҳаббат туйғулари устун турмоғи макбул экани тарихий воқеалар асосида таъкид этилади, Ҳиндистон табиати, одамлари, обу-ҳавоси васф этилади.

Кейинги Дехли султони — Жалолиддин Ферўзшоҳ даврида (1290—1296) шоирга алоҳида иззат-икром белгиси сифатида «амир» унвони берилди. Бу пайтга келиб учинчи девон — «Ғуррат-ул-камол» («Камолот ғурури») ҳам якунланган эди, Девоннинг дебочасида шоир шеърятга бўлган назарий қарашларини баён қилган, бадий ижоддаги мустақил йўналишига таъриф берган. Унинг эътиқодича, шоир на воиз (насихатгўй), на суфий сингари ёзмаслиги керак, балки бадий ижод қонунларига риоя этиши лозим.

Амир Хусрав Дехлавий умри давомида 5 девон, 9 йирик достон, бир қатор йирик тарихий ва назарий асарлар яратди. Беш девонга унинг 2 мингдан зиёд ғазали, 273 қасида, 1200 дан ортиқ рубоий, 500 га яқин қитъа ва бошқа жанрлардаги бир қанча асарлари жамланган. Шоир ўзини ғазалда Саъдий, қасидада Санойӣ, Анварий, Ҳоконийларга шогирд деб билса, воқебанд достонлар яратишда асосан Низомийга эргашади.

Амир Хусрав илк бор Низомий «панжасига панжа уриб», унга жавобан «Хамса» яратган забардаст мутафаккир санъаткор эди. Ундан кейин жудд қўпчилик бу йўналишда қалам тебратди. Аммо буюк Алишердан ўзга мард жаҳон адабиёти хазинасидан мустаҳкам ўрин ола билмади, Навоий эса, маълум-ки, ҳамсачиликда шайх Низомий ва Амир Хусрав Дехлавийларни ўзига устоз, салаф санарди,

Амир Хусрав «Хамса»си султон Алоуддин Хилжи ҳукмронлигининг (1296—1316) дастлабки чорағида 1298—1302 йилларда ёзиб тугалланди. Дехлавий «Хамса»сининг биринчи достони

«Матла ул-анвор» («Ёриткичларнинг уфқдан кўтарилиши») деб мажозий номланган. Яъни бу асар кейинги дostonларда муайян бадиий тимсоллар орқали кенг тасвир этилган мавзуларга умумий мукаддима вазифасини бажармоғи кўзда тутилган эди. У Низомий достони каби кириш қисм, 20 мақолат ва хотима бобларидан иборат бўлиб, ташқи тасвир ва мавзулар танланишида тасаввуф руҳи кучли, аммо мазмунан ўша давр учун долзарб бўлган ижтимоий-ахлокий масалаларга кўпроқ эътиборни қаратган эди. Ҳикоятларда давр шоҳларининг бегуноҳ қурбонига айланган гўдаклар, пок ахлокли аёлларнинг фожеий тақдири ҳаяжонли мисраларда тасвир этилади, Халққа зулм, «мусулмонлаштириш» байроғи остида олиб борилган талончилик урушлари ҳақидаги мақолатлар кучли норозилик руҳи билан сугорилган. Амир Хусрав ҳирс ва қаноат, ишқ ва зулмни бир-бирига қарши қўяди, қаноат тушунчасини ўз ҳалол меҳнати билан бир бурда нон топиб ейиш маъносида талқин қилади, олтин-кумуш, дур ва ёқутларни инсон учун нозарур, офтоб ва замин, олов ва покиза ҳавони энг улуғ ва қимматли бойлик эканлигини таъкидлайди.

«Хамса»нинг иккинчи достони «Ширин ва Хусрав»да тож ва меҳр орасидаги зиддият асосий ички конфликт манбаи сифатида юзага чиққан. Шоҳ Хусрав ишқ йўлида, ҳалол меҳнат йўлида тахту тож баҳридан кечиб қўйган тошкесар шахзода Фарходга қарама-қарши туради. «Тоғу тахтга қариндошлик ярашмас, бўри галасига қўйлик ярашмас» дейди шоир аччиқ заҳарханда билан.

«Мажнун ва Лайли» достони кўзда ёш ва дилда нур билан ўқиладиган ҳақиқий муҳаббатнома. Амир Хусрав бу достонининг Низомий руҳига ниҳоятда яқин эканини, олдинги дostonларидан услуби буткул фарқ қилишини ўзи ҳам таъкидлаб ўтади. У севишганлар фожиасида у ёки бу конкрет шахсларни (масалан Лайлининг отасини) эмас, мавжуд воқеъликни, ижтимоий муҳитни айблайди.

«Искандар кўзгуси» — бу Низомийдаги сингари одил шоҳ гоёси ифодаси эмас, балки том маънода шоҳлар юзига тутилган кўзгудир. Адабий анъанада, дарҳақиқат, Искандар Зулқарнайн образи одил шоҳ тимсоли эди, аммо энг одил шоҳ ҳам Амир Хусравни қониқтирмайди. Искандарнинг Чин ҳокони билан жанги, айниқса, ибратли тасвирланган. Чин ҳокони ўз юрти ҳимоячиси, Искандар қўшини эса очикдан-очик тажовузкор, талончи экани кўриниб туради. Амир Хусрав бадиий мушоҳадаси теранлиги шундаки, одил шоҳ бўлишни истаган ҳукмдор ҳам мавжуд ижтимоий мавқеидан

келиб чиқиб, адолатсизликка йўл қўйиши табиий эканлигини маълум даражада англай олган ва буни «Искандар кўзгуси»да акс эттирган.

«Ҳашт беҳишт»ни Амир Хусрав «Хамса»нинг бошқа дostonларига қараганда узокроқ тайёргарлик билан ёзди, уни бешинчи якунловчи дoston сифатида берди. Бунинг сабаблари асар мундарижаси билан танишганда маълум бўлади. Дoston 8 қиссадан иборат бўлиб, «Баҳ-ром Гўр ва Дилором» қиссаси қолипловчи вазифасини бажарган. Қолган қиссалар, деярли ҳаммаси янги сюжетлар асосида, ҳинд адабий анъаналари руҳида қурилган, саргузашт ва ғаройиботларга бой. Уларнинг энг асосий хусусияти — оддий меҳнаткаш халқ, қосиблар, дурадгорлар, боғбонларнинг ёрқин қиёфалари яратилганлиги, уларнинг садоқатли дўстлиги, уддабуронлиги сарой аҳли фисқи-фасодликларига, фахш ва фитнакорликларига қарши қўйилганлигидадир. Бу ҳақиқий ҳаётчан руҳдаги асар ўзбек халқи томонидан доим севиб ўқилган, Оғаҳий эса уни насрда ўзбек тилига ўттирган.

Шоирнинг шоҳ асари «Дўвалрони ва Хизрхон» 1315—1316 йилларда ёзилди. Асарнинг бош мавзуи муҳаббатдир. Унда тарихий шахслар — Султон Алоуддиннинг қатта ўғли Хизрхон ва Гужарот рожаси Карнинг қизи Деваддиннинг бир-бирига муҳаббати зҳтиросли ва кўта-ринки мисраларда тасвир этилади. Хизрхон — мусулмон шахзодаси, Девадди — асира ҳинд маликасидир. Улар болаликдан бирга ўсиб, бир-бирига меҳр қўйганлар, аммо бўй етгач, уларни ажратишади, Хизрхонни мажбуран тоғасининг қизига уйлантиришади. Кўп қийинчиликларни енгиб севишганлар бир-бирлари висолига етишади, бироқ яна сарой фитналари, тошбағир султон ва унинг фирибгар аёнлари ошиқ Хизрхон бошига кулфатлар келтирадилар.

Эътиборга сазовор жиҳати шундаки, Амир Хусрав дostonга тахтдан маҳрум этилган Хизрхонни қаҳрамон қилиб олади, мавжуд ҳукмдорлар — Султон Алоуддин ва Кутбиддин Муборақшоҳларнинг хатти-ҳаракатини эса очикдан-очик қоралайди. Ваҳоланки, биз ҳануз уни ушбу султонларнинг сарой шоири деб ҳисоблаймиз, Бу дostonнинг кириш қисмида «Подшоҳга насиҳат» деб номланган алоҳида боб бўлиб, замонасида «Искандари соний» номи билан машҳур бўлган Султон Алоуддинга шоир шундай ўғит беради:

Агар истар эсанг чин подшолик,

Кўнгишлар куйида этгил гадолик.

Яна уни оғохлантиради:

Заифлар қудрати, бил, онча бўлғай,

Ки, золимлар қўлин чаппа қайирғай.

Шоир қасидалари ва китъаларида инсонларни маънавий камолотга ундайди, мол-дунё, тож-тахт, айш-ишратга бўлган хирсни каттиқ қоралайди, ижтимоий воқеликка танқидий муносабатда бўлади. Унинг «*қўси шоҳ холи-ю, бонги зулзулаш дарди сараст*» (подшоҳ ногорасининг ичи бўшу, шовқин-сурони бош оғриғидир) деб бошланувчи «Дарёйи аброр» (Такводорлар уммони) қасидаси, айниқса машхур бўлиб, унга Жомий «Лужжат ул-асрор» (Сирлар теранлиги) ва Навоий «Тухфат ул-афкор» (Фикрлар тухфаси) қасидалари билан жавоб-татаббу битганлар.

Шоир ижод йўлининг охири чорагида «Нух сипехр» (Тўқкиз осмон қабатлари) ва «Тўғлуқнома» номли йирик дostonлар яратди. Уларнинг биринчиси номидан кўриниб тургандек, 9 алоҳида қисмдан иборат бўлиб, ҳар бири бир сайёра, куёш ёки ойга бағишланган. Уларнинг мундарижаси турлича: давр тарихий воқеалари, ўқ-ёй ва тўп-чавгон орасидаги мажозий мунозаралар, Ҳинд юрти табиати, ҳайвонот ва ўсимликлар олами, урф-одатлари васфи, турли тилларнинг қиёсий таҳлили, жумладан, санскрит, юнон, араб, форс, турк тиллари мукаммал таъриф этиладн ва сўнгги уч тил (араб, форс, турк) ўша даврда жаҳон тиллари мавқеида бўлгани қайд қилинади. Драматик фожиа руҳида бошланувчи шоирнинг охириги дostonи - султон Муборакшоҳни ўлдириб, тахтни эгаллаб олган мунофиқ вазир Хусравхон фитнаси ва унга қарши курашга қўзғалган турк лашкарбошларидан Ғози Малик жасорати тасвирига бағишланган. Ғози Маликнинг Ғиёсиддин Туғлуқ номи билан тахтга чиқиши туфайли асар «Туғлуқнома» деб аталган.

Амир Хусрав Султон Алоуддиннинг ҳарбий юришлари ҳақида «Хазойинул футух» («Ғалабалар ганжинаси») тарихий мансурасини, бадий санъатлар, фармон ва мактублар битиш қоидалари ҳақида 5 рисоладан иборат «Эъжози Хусравий» («Хусрав мўъжизалари») мажмуасини ва яна бир қатор бошқа асарлар яратди, уларнинг баъзиларидан фақат номларигина маълум, баъзиларининг ҳали қатъан шоир қаламига мансуб эканлиги аниқланган эмас.

Шоир ижоди замонасидаёқ Зиёуддин Бараний, Амир Хўрд каби тарихчилар диққатини ўзига тортган эди. Аммо XV аср Ҳирот адабий мактабида Низомий билан баробар Дехлавийнинг таъсири ниҳоятда кучли бўлди. Навоий деярли ҳар бир асарида уни ҳурмат билан тилга олади. Унинг ҳақида Европа, Эрон, Ҳиндистон олимлари ёзишган. Совет даврида эса шоир ижодини ўрганлиш бўйича ўндан ортиқ илмий рисола ёзилиб, кўплаб номзодлик ва докторлик илмий даражалари ҳимоя қилинди. Булардан Е.Э.Бертельс, А.А.Стариков,

Г.Ю.Алиев, тожикистонлик М. Бақоев, озарбайжонлик Т. Мухаррамов ва бошқаларни эслаш мумкин. Амир Хусрав Дехлавий 1325 йилда пири вафотидан 6 ой ўтгач, дунёдан кўз юмди, Дехли шаҳрида Шайх Низомиддин Авлиё ва унинг пойига дафн этилган. Амир Хусрав мақбаралари бугунги кунда ҳам Ҳиндистон халқи учун, барча ихлосмандлар учун табаррук зиёратгоҳдир.

Амир Хусрав Низомий ва Саъдийлар изидан бориб бадий ижодда мажоз тариқига асос солувчилардан бири бўлди, бунга унинг ўзи «Ширин ва Хусрав», «Дўвалрони ва Хизрхон» асарларида ишора қилиб ўтган бўлса, кейинчалик Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида аниқ таъриф берди.

3. Жомий «Хамса» ёзганми?

Баъзи адабиётларда ҳамсанавис шоирлар қаторида Навоийнинг пири, тасаввуф назариясини чуқур англаб етишда унга устозлик қилган улўф форс-тожик шоири Абдурахмон Жомий номи ҳам тилга олиб ўтилади. Шу масалага бироз аниқлик киритиш, баҳонада Навоий ва Жомий ижодидаги умумий ва фарқли томонларга дастлабки даражада эътибор қаратиш мақсадида ушбу мавзунини каламга олдик.

Устоз — шогирд муносабатлари ҳеч қачон оддий бўлмаган. Айниқса, ижод масаласида. Аҳмад Яссавий — пир, Сулаймон Боқирғоний — мурид. Ғоявий йўналиш бир хил. Аммо бу икки шахс шеърят оламида ҳар бири ўз овозига эга. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг бадий олами ҳам ҳар бири — ўзга бир рух, ўзга бир кайфият ифодасидир.

Маълумки, Алишер Навоий «Хамса» дostonларининг ҳар бирида Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Дехлавийлар ҳақида баҳс юритгач, Жомийга ҳам алоҳида боб бағишлайди. Аммо олдинги икки салафидан фарқли ўлароқ, Жомийнинг «Хамса» яратганлиги ҳақида аниқ маълумот бермайди.

Агар биринчи дoston — «Ҳайрат ул-аброр» муқаддимасида «Махзан ул-асрор» ва «Матлаъ ул-анвор» билан бир қаторда «Тухфат ул-ахрор»ни ҳам тилга олиб ўтса-да (XIII боб), «Хамса»нинг иккинчи дostonи — «Фарҳод ва Ширин»даги Жомийга бағишланган VII бобда уни жуда кўтаринки руҳда мадҳ этганлигига қарамай, бирор асарини аниқ тилга олмайди. «Лайли ва Мажнун» деб очасида эса:

Гар «Хамса»ни этмай(ин) мураттаб...

(яъни, «гарчи «Хамса» ёзмаган бўлсанг-да»), деб қайд этади ва «Панж ганж» ҳисобида «Силсилат уз-заҳаб», «Тухфат ул-аҳрор», «Субҳат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайҳо» («Аҳсан ул-қисас») ва «Девон»ни (сўз биринчи девон — «Фотиҳат уш-шабоб» устида кетган бўлса керак) санаб ўтади. Демак, Навоий «Лайли ва Мажнун»ни бошлаганда Жомий ҳали бошқа дostonларини ёзиб тугатмаган экан. «Сабъаи сайёр» ибтидосида Жомийнинг «Шарҳи Рубоиёт», «Лавомеъ», «Лавойих», «Ашиъат ул-ламаот», «Нафаҳот ул-унс» каби бир қанча насрий асарлари ҳамда «Силсилат уз-заҳаб», «Тухфат ул-аҳрор», «Субҳат ул-аброр», «Ошику маъшук» («Юсуф ва Зулайҳо» дostonининг яна бир номланиши) дostonлари, қасидалари, ғазалиёти тилга олинади. «Хамса» хусусида сўз йўқ. Охириги — «Садди Искандарий» дostonи муқаддимасида (VII боб) Жомий яратган маснавийлар хусусида Навоий шундай дейди:

Бўлиб жилвагар таъби кўзгусида,
Ки сабт айлади «Хамса» ўтрусида.
Эрур андин ортукки, ўксук эмас,
Эл андин дер ортукки, ўксук демас.

Демак, яна Жомийнинг «Хамса» яратгани хусусида эмас, балки «Хамса ўтрусида» (яъни, унга муқобил равишда) яратган маснавийлари бештадан ошиқ, аммо кам эмас, деб таъкидлайди. «Тухфат ул-аҳрор», «Субҳат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайҳо»га қўшимча қилиб «Лайли ва Мажнун» дostonи яратилгани ва «Хирадномайи Искандарий» дostonи эса, ёзилиш жараёнида эканлигидан хабар беради.

Алишер Навоийнинг Жомий вафотидан кейин, унинг хотирасига бағишлаб маҳсус ёзган «Хамсат ул-мутаҳаййирин» рисоласи «Учинчи мақолат»ида улуғ шоир ва алломанинг барча асарлари бирма-бир санаб ўтилади. Унда, жумладан, шундай сатрлар битилган:

«яна: «Ҳафт авранг»ки муштамилдур етти китобга;

аввал: «Силсилат уз-заҳаб»ки, уч дафтардур;

иккинчи: «Саломон ва Абсол»;

учунчи: «Тухфат ул-аҳрор»;

тўртунчи: ««Субҳат ул-аброр»;

бешинчи: «Юсуф ва Зулайҳо»ким «Ошиқ ва маъшук»га мавсумдур; олтинчи: «Лайли ва Мажнун»;

еттинчи: «Хирадномайи Искандарий».

Шундай қилиб, Жомийнинг «Хамса» ёзганлиги хусусида Алишер Навоий аниқ гувоҳлик бермайди. Савол туғилади: нега ўзбек шоири ўз дostonлари муқаддимасида Низомий ва Амир Хусравлар қаторида

Жомийга ҳам алоҳида эҳтиром кўрсатган ҳолда, уни ҳамсанавий сифатида тилга олмаган? Бунинг биринчи сабаби жуда оддий, яъни Жомий ўз эпик маснавийларини Навоий билан ҳамнафасликда, яъни олдинма-кетин(бирини - олдин, бирини — кейин) ёзиб борган. Аммо, бизнинг назаримизда, бунинг иккинчи — ғоявий ва мазмуний йўналишларга оид жиҳати ҳам бор.

Жомий дostonлари ичида Навоий «Хамса»си дан олдин Низомий ва Дехлавий дostonларига татаббуъ йўсинида ёзилган асар юқорида кўп эслаб ўтилган «Тухфат ул-аҳрор»дир. Нақшбандия пирлари шарафига бағишланган ушбу дoston ҳам «Махзан ул-асрор» ва «Матла ул-анвор» сингари асосий қисмида 20 мақолани («мақолат» эмас) ўз ичига олади.

Улардан биринчиси Оламнинг яратилиши, иккинчиси — Одамнинг яратилиши мавзуларида булиб, навбатдаги 5 мақола (3 — 7-мақолалар) бирма-бир ислом арконларига (калимаи шаҳодат, намоз, рўза, закот, ҳаж амалларига) бағишланган. Кейин 2 мақола хомушлик (сукут) ва тунда бедор бўлишнинг ҳикматлари ҳақида. Ундан кейинги мақолаларда пир-шоир жамиятдаги турли тоифа ва амал эгалари — суфийлар, уламолар, султонлар, вазир ва дабирлар(сарой мирзолари) тўғрисида ўз қарашларини баён қилади. 15 — 16 мақолалар қариб қуйилмаган кексаларга танбех, ва мағрур ёшларга насихат бўлиб, 17 — 18 мақолалар гўзаллар ҳусн-жамоли ва ишқ борасидадир. 19-мақола шоирлар тоифасига оид бўлиб, охириги мақола шоирнинг ўз фарзандига насихатидан иборат. Ҳар мақола сўнггида унинг мазмунига алоқадор бир ҳикоят келтирилган.

Кўриб турганимиздек, асар татаббуъ қоидаларига тўла мувофиқ ёзилган. Шу жиҳатдан, Жомий «Хамса» туркумини бошлагандек кўринади. Аммо шунга қарамай баъзи ўзига хос принципларни ҳам кузатиш мумкин. Масалан, ислом арконлари ҳақида Низомийда алоҳида мақолат йўқ. Дехлавий дostonида ушбу мавзуга биргина мақолат (4-мақолат) ажратилган. Жомий эса ўз дostonида бу мавзунини анча батафсил ёритади. Албатта, Низомий ва Дехлавий дostonларидаги мақолатлар мундарижаси ҳам бир-биридан сезиларли фарқ қилишини назарда тутсак, бундай фарқланишларга алоҳида эътибор бермаслик ҳам мумкин. Аммо Жомий дostonчилигининг кейинги ривожини бундай принциплар бежиз эмаслигини кўрсатди. Низомий ва Дехлавий изидан бориб Навоий иккинчи дostonида шохлик ва ошиқлик нисбати мавзуини тилга олган бир пайтда, Жомий ижтимоий масалалардан буткул четланиб, соф тасаввуфий мавзуга юзланди. Унинг «Субҳат ул-аброр» дostonини 40 икддан

(Жомий дostonнинг асосий бобларини шундай атайди) иборат бўлиб, унинг 4 — 6 икдлари «вахдати вужуд» таълимоти ҳақида, 7-икд тасаввуф шарҳида, 8 — 30 икдлар — иродат, тавба, вараъ, зухд, факр, сабр, шукр, хавфу рижо, таваккул, ризо, муҳаббат, шавк, ғайрат, курб, ҳаё, хуррият, футувват, сидқ, ихлос, саховат(базл), қаноат, тавозу каби суфийлик мақом ва ҳолларининг тавсифига бағишланган. Кейинги икдлар ҳам суфийлик одоблари хусусида бўлиб, фақат 33- ва 34-икдларда Оллоҳ яратган махлуқотларга шафқат ва муҳаббат, султонлар ва аркони давлатга хайрихоҳлик билан насиҳат мавзулари тилга олинган. Бу дoston мундарижаси ўз йўналишига кўра «Тухфат ул-ахрор» мундарижасини изчил давом эттириб, пир ва шогирд (Жомий ва Навоий) ўз дostonчилик анъаналарида буткул бошқа-бошқа принципларни танлаганликларига яққол гувоҳлик беради.

Навоий биринчи дostonидаёқ ижтимоий таҳлил йўлини танлаганлиги ундаги мақолат мавзуларидан ҳам очик кўриниб туради. «Ҳайрат ул-аброр»нинг биринчи мақолати «Имон ҳақида», иккинчиси «Ислом ҳақида» бўлиб, учинчи мақолат ҳукмдорларнинг салбий хатти-ҳаракатларининг кескин танқидига ва тўртинчи мақолат сохта суфийларни аёвсиз фош этишга қаратилган. Кейинги бир қанча мақолатлар ислом ахлоқига оид бўлиб, унинг қарам, қаноат, вафо, ишқ, ростлик, илм каби умуминсоний қоидаларига бағишланган. Айниқса, дostonнинг ўн учинчи мақолатида ўзига хос мавзу танланган бўлиб, салафлардан бирортасида бундай мавзуга алоҳида боб ажратилган эмас. «Нафърасонлар ҳақида» деб аталган ушбу мақолатда Алишер Навоий ўз ижтимоий қарашларининг бош қойдасини ифода этган:

Нафъинг агар халққа бешак дурур,

Билки бу нафъ ўзунгга қўпрак дурур.

Албатта, пир ва шогирд қарашлари орасида умумий томонлар кўп. Масалан, Навоий «Ислом ҳақида» мақолатида таҳорат, намоз, рўза, ҳаж ҳақида мукамал тўхталиб, уларнинг ҳар бирини ҳам аҳли сунна талқинида, ҳам тасаввуфий талқинда баён қилади. Имон масаласига, юқорида эслаб ўтганимиздек, алоҳида боб ажратади.

«Маҳбуб ул-қулуб» рисоласининг «Назм гулистонининг хушовоз булбуллари» бобида Алишер Навоий шоирларни адабий йўналиш нуқтаи назаридан «ҳақиқат тариқи» ва «мажоз тариқи» намояндаларига ажратар экан, Жомий ҳақида гапириб уни ҳар икки йўналишда ҳам «вофир ва шомил» деб таърифлайди. Бундай мақтов асоссиз эмас. Жомий ўз ғазалларида ҳам, дostonларида ҳам фақат ишқи илоҳий («ишқи ҳақикий»)ни қуйлаш билан чекланмаган. Унинг

соф инсоний севги («ишқи мажозий»)ни завқ-шавқ билан тараннум этган ғазаллари де-вонларида кам учрамайди. Шу билан бирга пири муршиднинг «Юсуф ва Зулайхо» («Ошиқ ва маъшук»), «Лайли ва Мажнун», «Саломон ва Абсол» дostonлари бир пайтнинг ўзида ҳам мажозий ишқни, ҳам Ҳақ ишқининг сирру асрорини кашф этувчи мураккаб мазмунли асарлардир.

Аммо улар ичида Навоийнинг шу мавзудаги асаридан кейин яратилган «Лайли ва Мажнун» дostonигина «Хамса» туркуми дostonлари билан ҳам мавзу, ҳам ғоявий йўналиш жиҳатидан уйғунлашади. Қолган икки дostonнинг сюжети ҳам, ғоялар олами ҳам буткул ўзига хос бўлиб, уларни на «Фарҳод ва Ширин», на «Сабъан сайёр» билан бевосита қиёслаб бўлмайди. Жомийнинг «Хамса» туркуми мавзуларига бевосита алоқадор бўлган учинчи дostonи — «Хирадномайи Искандарий»дир.

Низомий ўз даврида Искандари Макдуний билан боғлиқ икки ало-ҳида дoston яратган бўлиб, уларнинг биринчиси «Шарафнома»да машҳур саркарда ва ҳукмдорнинг турли мамлакатларни фатҳ этиш учун олиб борган жангу жадаллари тасвирланган эди. Иккинчи дoston — «Иқболнома» деб номланган бўлиб, унда асосан Искандарнинг буюк юнон ҳақимлари билан олиб борган фалсафий суҳбатлари баён қилинган. Бу икки асар ҳар бири алоҳида анъанавий муқаддима боблар билан таъминланган ва яхлит композицион системага эга бўлиб, уларни шоир қайта ишлаб бир дoston холига келтирган эмас. Демак, аслида Низомий «Хамса» (ёки «Панж ганж» — Беш хазина) ёзишни режалаштирмаган ва ижодий ҳаёти давомида 6 мустақил эпик асар яратган. Аммо кейинчалик

котиблар томонидан охириги икки дoston «Искандарнома» унвони билан ҳеч қандай ўзгаришсиз (ҳар иккисининг алоҳида анъанавий боблари ҳам сақланган ҳолда) бирлаштирилган ва шоирнинг 30 йиллик ижодий фаолияти самаралари туркум холига келтирилиб, унга «Хамса» (Бешлик) номи берилган.

Низомий вафотидан деярли бир аср ўтиб, Амир Хусрав Дехлавий Низомий туркумига жавобан «Хамса» яратганда унинг охириги икки дostonи мундарижасига бир дoston билан жавоб берган. Бунинг учун у асар композициясини мураккаблаштириб, ҳар бир қисмда аввал бир боб — Искандар саргузаштларига оид лавҳа, кейин бир боб муаяйн ахлоқий-фалсафий мавзуда мулоҳазалар, охирида бир ҳикоят шаклида бериб борган. (Низомий дostonларида эпик принцип изчил сақланган бўлиб, «Иқболнома»да ҳам Искандарнинг ҳаётий саргузаштлари қисман баён этилган.)

Навоий Дехлавий анъанасини ривожлантириб, 1-боб Искандар ҳаётидан, 2-боб муайян ахлоқий-ижтимоий мавзуда мулоҳазалар, 3-боб — ибратли ҳикоят, 4-боб Искандар ва бир донишманднинг савол-жавоби шаклида 4 бобдан иборат яхлит бўлимлар тuzган.

Жомий ўз асарида бу йўлдан бормаган. Аслида, «Хирадномайи Искандарий» Низомийнинг машҳур фотиҳ ҳақидаги иккинчи достони «Иқболнома»га жавобдир. Бу ҳолат дostonнинг номланишидаёқ ўз аксини топган. «Иқболнома»да «Хирадномайи Арасту», «Хирадномайи Афлотун», «Хирадномайи Сукрот» деб номланган алоҳида боблар мавжуд (1746 — 2077-байтлар — жами 302 байт). Жомий айна шу боб сарлаваларига татаббуъ қилиб достонига ном берган.

Пири муршид дostonнинг асосий қисмини бошлагач, 6 боб (410 — 618-байтлар — жами 218 байт) ўтказиб туриб, «Хирадномайи Аристотелис»га киришади. Олдинги 6 бобнинг ҳам учтаси алоҳида ҳикоятлар бўлиб, Искандар саргузаштларига аслида бори-йўғи **136 байт** (410-455, 477-529, 563-599-байтлар) ажратилган, холос. Кейинги боблар машҳур (ҳақиқий ва афсонавий) юнон ҳакимлари — Афлотун, Сукрот, Букрот, Файсоғурс, Искалинус, Хермес хирадномаларидан иборат бўлиб, ҳар боб охирида алоҳида ибратли ҳикоятлар берилган. Ушбу 7 «Хираднома» (ҳикоятлари билан) 579 байтни (619 — 1197-байтлар) таш-кил этган. Кейинги боб — «Достони жаҳонгирийи Искандар ва иморати шаҳрҳо ва ихтироийи қорҳойи вей бар сабили ижмол»(Искандарнинг жаҳонгирлиги, шаҳарлар қуриши ва ихтиролари) деб аталган бўлиб, жуда катта мавзунини қамраб олса-да, ҳажми жуда ихчам — 45 байтдан (1198 — 1242-байтлар) иборат. Шоирнинг ўзи ҳам бунини эътироф этиб «бар сабили ижмол», яъни «қисқача санаб ўтилди», деб махсус изоҳ берган. Кейинги 50 байтли (1262 — 1311-байтлар) боб — «Хирадномайи Искандар» деб номланган. Қолган боблар ҳам Низомийнинг «Иқболнома»си мазмунини билан тўла ҳамоҳанг ва тўлиғича уларга татаббуъ йўсинида ёзилган. Уларда Искандар билан бир қанча донишмандларнинг суҳбатлари, ибратли мисоллар, Искандар ўлими ва шу муносабат билан ҳақимларнинг таъзиялари баёнидан ташкил топган. Шоир Дехлавий ва Навоий асарларидаги мураккаб композициядан воз кечиб, ҳар боб сўнгида бир ибратли ҳикоят келтириш билан кифояланган.

Хулоса қилиб айтганда, Жомий муайян муддат «Хамса» яратиш фикрида бўлганлигидан қатъи назар («Хирадномайи Искандарий» достони муқаддимасида шундай истак сезилади), дostonлар туркумини шакллантиришда ҳам ўз ҳаёт йўлида танлаган

принципларига содиқ қолган ва «Ҳафт авранг» асарини фақат ирфоний-ахлоқий ҳамда ишқий мавзулар билан чеклаб, ижтимоий-сиёсий мавзуларга чуқур кириб боришдан сақланган. Шу сабабли «Етти тахт»нинг тўрт достони ирфоний-ахлоқий мавзулардаги «Хираднома»лар ва қолган учтаси ҳам мажозий, ҳам ирфоний руҳда талкин этилган ишқий дostonлардан ташкил топган.

Низомий, Дехлавий ва Навоий яратган «Беш хазина» туркумлари эса, ўз замонасининг ахлоқий-ижтимоий-сиёсий муаммоларини яхлит ва мукаммал акс эттириб, чуқур таҳлил қилган асарлар бўлиб, бундай ёндашув ислом маънавияти такомилида янги йўналиш, ҳақли равишда айтиш мумкинки, энг олий босқични билдирар эди.

Техник муҳаррир:
Компьютер таҳрири:

М.М. ЗАРИФОВ
Д.У. АРИФЖАНОВА

Мазкур ўқув қўлланма Тошкент давлат шарқшунослик институти
Ўқув-услубий кенгашида кўриб чиқилган ва нашрга тавсия қилинган
(23 декабрь 2011 йилдаги 3- сонли баённома)

Нашрга рухсат берилган 23.12.2011.

Формат 60x84 1/16 Шартли б.т. 10,5 Тираж 50. Заказ №

Тошкент давлат шарқшунослик институти мини-нашриётида чоп
этилган. Тошкент, Шаҳрисабз кўчаси, 25.

© Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2011